

015mN
J2

015m N 8372

J2

त्रिभुवन प्रसाद उपाध्याय

सरस्वती सुषमा

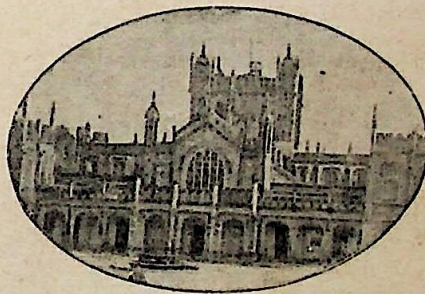
Upadhyay, Tribhuvan
Prasad.

Saraswati sushma.

सारस्वती सुषमा

काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयमुखपत्रिका

[त्रैमासिकी]

आषाढपूर्णिमा २००६

सप्तमवर्षे द्वितीयोऽङ्कः

सारस्वती सुषमा

काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयमुखपत्रिका

[त्रैमासिकी]

प्रधानसम्पादकः

श्रीत्रिभुवनप्रसाद उपाध्यायः

एम० ए०, व्याकरणाचार्यः

सहायकसम्पादकः

श्रीब्रजवल्लभद्विवेदो दर्शनाचार्यः

संस्कृत-महाविद्यालय
काशी
वर्ष १९६१
अंक ३३

आषाढपूर्णिमा २००६

सप्तमवर्षे द्वितीयोऽङ्कः

015 m N
52

श्री जगद्गुरु विश्वनाथ
श्री जगद्गुरु विश्वनाथ

LIBRARY

Jangamwadi Math, Varanasi

ACC No.....8372

विषय-सूची

स्तम्भाः	विषयाः	लेखकाः	पृष्ठसंख्याः
	श्रुतिनिकषणः		७७
	घनान्योक्तयः (कविता)	— श्रीभनन्तशास्त्री वेतालः. साहित्याचार्यः उदयप्रतापक्षत्रियमहाविद्यालयाध्यापकः । ७८	
	शास्त्रनिबन्धः—		
	ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्	— डा० मङ्गलदेवशास्त्री एम्. ए. डी. फिल्. ।	७९
	मानवसृष्टितत्त्वम्	— श्रीगिरिजाप्रकाशब्रह्मचारी भारतधर्ममहामण्डलम्, काशी ।	९५
	कला तत्प्रयोजनञ्च	— श्रीद्विजेन्द्रनाथमिश्रः साहित्याचार्यः, का. रा. सं. म. साहित्याध्यापकः ।	१०३
	विज्ञाननिबन्धः—		
	सौरपरिवारः	— श्रीबलदेवमिश्रो ज्योतिषाचार्यः पटना म्युजियम, पटना ।	१०८
	संस्कृतिः कला च—		
	भारतीयसंस्कृतेर्विनियोगः	— श्रीब्रजवल्लभद्विवेदो दर्शनाचार्यः ।	१२१
	समालोचनम्—		
	महाकविरश्मिधोषः	— भदन्तशान्तिमिश्रः शान्तिनिकेतनस्य पाठिविभागाध्यापकः ।	१२७

सारस्वती सुषमा

स्तम्भाः	विषयाः	लेखकाः	पृष्ठसंख्याः
—	विश्वविद्यालयेऽध्यापनविधिः	—श्रीचारुदेवशास्त्री एम. ए., एम. ओ. एल्.	
		अम्बाला छावनी, अम्बाला । १३९	
	अपि नाम सेयमठ्यावहारिकी ?	—भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री, जयपुरम् । १४१	
अनुसन्धानमन्दिरम्—			
	सौत्रामणीविनियोगसूत्रार्थः	—ब्रजवल्लभद्विवेदो दर्शनाचार्यः ।	१५४
सम्पादकीयम्—			
	भारतीयसंस्कृतिसंमेलनम्		१५६
	चीनभारतयोः सम्बन्धः		१५७
	प्राचीनभारते शल्यचिकित्सा		१५८
	काण्वसंहिताभाष्यसंग्रहः	—आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः ।	
		सम्पादकः—श्रीसुमद्रक्षा एम. ए. साहित्या- चार्यः, सारस्वतीभवनाध्यक्षः ।	१७-४८

लेखकेभ्यो निवेदनम्

पत्रिकेयं प्रतिवर्षं चैत्राषाढाश्विनपौषपूर्णिमासु सरस्वतीभवनान्त
प्राकाश्यमेति ।

अस्याः खलु सरस्वतीभवनस्थैर्विद्वद्भिर्विद्यालयीयाध्यापकैरन्यैश्च स्वोपज्ञ-
विचारविचारकैर्निबद्धानामनुसन्धानमूलकानामन्वेषां चोपयोगिनां निबन्धानां
प्रकाशनेन संस्कृतज्ञेषु मौलिकानुसन्धानप्रवृत्तेः सम्यगालोचनाप्रवृत्तेश्चोत्पादनं
प्रोत्साहनं चैव मुख्यमुद्देश्यम् ।

उपरिनिर्दिष्टप्रकारका एव निबन्धा अत्र प्रकाशिताः स्युः ।

फुलस्केपपरिमितेषु पत्रेष्वेकस्मिन् पार्श्वे एव पर्याप्तं रिक्तं स्थानं
(मार्जिन) दत्त्वा सुस्पष्टं शोभनाक्षरैर्लिखिता एव निबन्धाः पत्रिकायां
प्रकाशनार्थं स्वीकृताः स्युः ।

पूर्वाङ्कप्रकाशनानुकालमेव समागता निबन्धा एवाग्रिमाङ्के प्राकाश्यमर्ह्युः ।

निबन्धाश्च काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षसविधे प्रेषणीयाः ।

सूचना

“सारस्वती सुषमा” पत्रिकायां प्रत्यङ्कं विशिष्टानां हिन्दी-संस्कृत-ग्रन्थानां समालोचनाः प्रकाशयितुमुपक्रान्ताः ।

ये महानुभावाः स्वकीय-हिन्दी-संस्कृतग्रन्थानामस्यां पत्रिकायां समालोचनाः प्रकाशिता दिदृक्षन्ते, तैः स्वस्वग्रन्थानामादर्शद्वयं सम्पादकस्य (प्रिंसिपल, गवर्नमेण्ट संस्कृत कालेज, बनारस) सविधे प्रेषणीयम्, तत्रैव “समालोचनार्थम्” इत्यप्युल्लेखनीयम् । यथावकाशं ते ग्रन्थाः पत्रिकायां समालोचयिष्यन्ते ।

—सम्पादकः ।

सारस्वती सुषमा

काशिकराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयपत्रिका

७ वर्षः

}

आषाढः २००६

{

२ अङ्कः

श्रुतिनिष्कर्षः

असति सत् प्रतिष्ठितं सति भुतं प्रतिष्ठितम् ।
भुतं ह भव्य आहितं भव्यं भुते प्रतिष्ठितम् ॥
तवेद् विष्णो बहुधा वीर्याणि । त्वं नः पृणीहि
पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥

[अथर्व० १७।२।६]

घनान्योक्तयः

श्रीसंश्रितः सम्प्रति मीनकेतुप्रोद्भूतिहेतुर्वनमालयाढ्यः ।
 कृष्णस्तडितपीतपटावृतस्त्वं हे मेघ वन्द्योऽसि तथाभिनन्द्यः ॥ १ ॥
 विश्वार्तिहर्ताऽर्पितजीवनस्त्वं सुश्लाघ्यजन्मासि भृशं यज्ञस्वी ।
 मन्येऽत्र धन्योऽन्य उदार ईदृक् परोपकारी न किलास्ति कश्चित् ॥ २ ॥
 वसूनि वर्षन् जनयन् प्रहर्ष जीमूत भूमौ जय जीव दीर्घम् ।
 त्वां वीक्ष्य नृत्यं तनुते मुदा त्वन्नादानुलासी सरसं मयूरः ॥ ३ ॥
 त्वदागमे भूरितृणाङ्कुरायां पङ्काकुलायां भुवि भोज्यभूताः ।
 सर्पाः प्रभूता इति केकिलोकोऽभिनन्दति त्वां घन केकया किम् ॥ ४ ॥
 सरस्तडागादिषु साहचर्यं वकादिभिः सार्धमवार्यमेव ।
 नद्यादिषु स्त्रीष्वपि याचना का सर्वत्र चाधोमुखता विधेया ॥ ५ ॥
 इतीव हित्वाऽन्यजलाशयाशामूर्ध्वाननश्चातकपोतकस्त्वाम् ।
 प्रतीक्षते त्वज्जलबिन्दुमिच्छंस्तज्जीवनं हि त्वदधीनमास्ते ॥ ६ ॥
 अभीष्टवृष्ट्या किल वार्षिकाभ्र त्वत्काण्यमेतत्सरसं न निन्द्यम् ।
 अदृष्टवृष्टिः स हि शारदस्तु शुभ्रोऽपि शुष्कोऽस्ति विनिन्द्य एव ॥ ७ ॥
 वृक्षेषु वल्लीषु च मूलपत्रैः सहासते पुष्पफलानि यावत् ।
 तावत्सलीलं सलिलं विमुञ्चेरञ्चेद् वृथात्वं न यथाऽन्यथा तत् ॥ ८ ॥
 केदारमध्ये गिरिकाननान्तः स्थले जले चापि समानभावात् ।
 सर्वत्र हर्षं तनुषेऽत्र वर्षन् सन्तो हि साम्यप्रणयाः प्रकृत्या ॥ ९ ॥

श्रीअनन्तरामशास्त्री वेतालः ।

श्रुतिविमर्शः

ऐतरेयारण्यक आचारविचाराः

अथवा

ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्

डाक्टरमङ्गलदेवशास्त्री

(पूर्वतोऽनुवृत्तम्)

(८) ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि पुरुषार्थहेतुत्वं कर्मणश्च महत्त्वम्

ज्ञानकाण्डस्य कर्मकाण्डस्य च परस्परं कः सम्बन्ध इत्यस्मिन्नर्थे वादिनां बह्व्यो विप्रतिपत्तयो विद्यन्ते । तत्रैतस्मिन्नारण्यके तयोः परस्परं साध्यसाधनरूपः सम्बन्ध इत्येतदेव प्रतिपाद्यते । तत्त्वज्ञानं हि साध्यम् । अग्निहोत्रादिकर्माणि पुनश्चित्तसंस्काराय पापक्षयेण वा विविदिषोत्सादनेन वा साधनानि । तस्मात्कर्मानुष्ठानब्रह्मज्ञानयोरुभयोरपि सम्पादनं विधेयमित्ये-
तदेवान्न निर्दिश्यते । तथा हि—

एष पन्थाः—एतत्कर्मैतद् ब्रह्म । एतत्सत्यम् । तस्मान्न प्रमाद्येत् । तज्जा-
तीयात् । न ह्यत्यायन् पूर्व । येऽत्यायंस्ते परावभूवुः । तदुक्तमृषिणा—प्रजा ह
तिस्त्रो अत्यायमीयुर्न्य अर्कमभितो विविश्रे..... (ऋ० ८।१०।१।१४) । प्रजा
ह तिस्त्रो अत्यायमीयुरिति । या वै ता इमाः प्रजास्तिस्त्रो अत्यायमायंस्तानीमानि
वयांसि वङ्गावगघाश्चेरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो विविश्र इति । ता इमाः प्रजा
अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निम् ।(ऐ० आ० २।१।१)

७६

सारस्वती सुषमा

आषाढः

यदेतत्कर्म यच्चैतद् ब्रह्म तदेतदुभयं पन्थाः पुरुषार्थसाधनमित्यर्थः । तच्च सत्यम् । कर्मशब्देन तद्विषयज्ञानपूर्वकमनुष्ठानम्, ब्रह्मशब्देन तु तद्विषयं ज्ञानमात्रं विवक्षितमिति सायणः । अतीयादतिक्रामेत् । अत्यायन् अत्यक्रामन् । पूर्वं महर्षयो वसिष्ठादयः । ये नास्तिकाः । परावभूतुः पराभूताः । पुरुषार्थाद् भ्रष्टा इत्यर्थः ।

याः प्रजा वैदिकमार्गे श्रद्धारहिता अत्यायं यथोक्तस्य मार्गस्य अतिक्रममीयुः प्राप्ताः ता एव वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादा इत्येवमत्र निर्दिष्टाः ।

अत्र सायणः—“ब्राह्मणक्षत्रियविदूशूद्राः प्रजाः । तासां भागचतुष्टये सति भागत्रयवर्तिन्यः तिस्रः प्रजा वैदिकमार्गे श्रद्धारहिताः सत्यो यथोक्तस्य मार्गस्य अत्यायमतिक्रममीयुः प्राप्ताः..... ‘तानि’ तथाविधप्रजानां शरीराणि तद्दोषफलं भोक्तुं प्रवृत्तानि ‘इमानि’ अस्माभिर्दृश्यन्ते । सामान्यतः प्रोक्तानां पुनः ‘वयांसि’ इत्यादिना विशेषनिर्देशः । ‘वयांसि’ पक्षिणः काकगृध्रादय आकाशे दृश्यन्ते । सोऽयं पक्षिसंघस्त्रिविधानां प्रजानामेको भागः । ‘वङ्गाः’ वनगता वृक्षाः । ‘अवगधाः’ अवन्ति रक्षन्ति मनुष्यादीन्, गृह्यन्तेऽभिकाङ्क्षन्ति इति ब्रीहियवाद्या ओषधयः ‘अवगधाः’ । गृधुं अभिकाङ्क्षायामिति धातोर्गघशब्दो निष्पन्नः । सोऽयमोषधिवनस्पतिरूपः प्रजानां द्वितीयो राशिर्भूमौ वर्तते । ‘ईरपादाः’ उरःपादाः सर्पा भूबिलवासिनः । सोऽयं तृतीयो राशिः । तदेतत् प्रजात्रयं वैदिकतिक्रमदोषजन्यं नरकमनुभवति ।”

अयं भावः । वैदिकतिक्रमं कृतवत्यः प्रजास्त्रिविधा अपि पक्ष्यादिरूपेण नरकजन्मानुभवन्ति । चतुर्थभागवर्तिन्यः श्रद्धायुक्ताः सत्य उत्तमलक्षणप्राप्त्यर्थं मन्त्रप्रभृतिदेवता उपासते ।

आधुनिकास्तु वयांसि इत्यादिशब्दा मनुष्यजातिविशेषवाचिन इत्याहुः । तद्विषये विशेषपरिज्ञानार्थम् ए. बी. कीथ (A. B. Keith) महाशयस्यैतदारण्यकव्याख्यायां टिप्पणी (पृ० २००, २०१) द्रष्टव्या ।

तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः । स हरामयः । (ऐ० आ० २।१।३)

मनुष्यस्य स्वरूपं चरित्रं वा स्वकृतैः कर्मभिराचरणैरेव निष्पद्यत इति भावः । स च ब्रह्मणो लोकः स्थानम् । हरामयोऽन्नसमयः । तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति “स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” इति ।

सं० २००६

ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्

अथातो रेतसः सृष्टिः । प्रजापते रेतो देवाः, देवानां रेतो वर्षम्, वर्षस्य रेत ओषधयः, ओषधीनां रेतोऽन्नम्, अन्नस्य रेतो रेतः, रेतसो रेतः प्रजाः, प्रजानां रेतो हृदयम्, हृदयस्य रेतो मनः, मनसो रेतो वाक्, वाचो रेतः कर्म । तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः । स इहामयः । (ऐ० आ० २।१।३)

रेतः सारभूतं कार्यम् । तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषः । मनुष्यस्य स्वरूपं चरित्रं वा तत्कृतकर्मभिरेव निष्पद्यत इति भावः । स चायं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः स्थानम् । इरा-
शब्दोऽन्नवाची ।

(६) देवतानां सामान्येन, तत्तद्देवतायाः, स्वर्गादिलोकानां च वर्णनम्

प्राधान्येन यज्ञस्वरूपप्रतिपादनपरे ब्राह्मणानां मुख्यभागे देवतानां सामान्येन, तत्तद्देव-
तायाः, स्वर्गादिलोकानां वा यथा विस्तरेण वर्णनं दृश्यते, न तथा तेषामारण्यकेषु, तेषां प्राधान्येन ज्ञानकाण्डात्मकत्वात् । तथापि अत्रारण्यके यत्किञ्चिदप्युपलभ्यमानं तद्वर्णनमत्र संगृह्यते । तद्यथा—

(क) देवतानां सामान्येन वर्णनम्

वागग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चन्द्रमा मनो दिशः श्रोत्रम् । स एष प्रहितां
संयोगोऽध्यात्मम् । इमा देवता अद उ आविरधिदैवतम् । (ऐ० आ० २ । १ । ५)

प्रहिताम् । प्रकर्षेण हितानामग्न्यादीनाम् । अध्यात्मं पुरुषशरीरे । अद उ आविः ।
प्रत्यक्षमनुभूयमानोऽग्न्यादिदेवतारूपेण प्रकटीभावः । अग्न्यादिदेवतानां देवलोकं विकासेन
शरीरे च संकोचेनावस्थितिरिति तात्पर्यम् ।

(ख) तत्तद्देवताया वर्णनम्

(१) चन्द्रमाः

चन्द्रमा अस्मै पूर्वपक्षापरपक्षान् विचिनोति पुण्याय कर्मणे । (ऐ० आ० २ । २ । ७)

अस्मै पुरुषाय । विचिनोति विशेषेण संपादयति । पुण्याय कर्मणे । दर्शपूर्णमासादि- ८१
पुण्यकर्तार्यम् ।

सारस्वती सुषमां

आषाढः

(२) आदित्यः

पुरस्ताद्धयेष इमाल्लोकान् प्रत्यङ्ङक्षिरोहति । (ऐ० आ० १ । २ । ४)

एष आदित्यः । उदयादूर्ध्वमामध्याह्नं पश्चिमाभिमुखस्यादित्यस्यारोहणं हि दृश्यत
इति भावः ।

(३) द्यावापृथिव्यौ

तदुतापि यन्नैतद् बलवदनुद्गृह्णन् संदधदहोरात्रे वर्षति द्यावापृथिव्यौ
समधातामित्युताप्याहुः । (ऐ० आ० ३ । १ । २)

‘तत्’ तस्मिन्नुक्तार्थे ‘उतापि’ लोकप्रसिद्धिरपि विद्यत इत्यर्थः । उतापीति निपात-
समुदायः समुच्चयवाची लोकप्रसिद्धिं समुच्चिनोति । एतत्परजन्यरूपम् । अनुद्गृह्णन् वृष्ट्युपसंहार-
मकुर्वन् । संदधदेकीकुर्वन् । समधाताम् । सन्धानं परस्परैक्यं प्राप्तवत्यौ ।

द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छति । (ऐ० आ० २ । १ । ७)

अस्मै पुरुषाय ।

इतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च । (ऐ० आ० २ । १ । २)

इतः पृथिव्याः ।

अन्नमन्नादभियमेव पृथिवी । इतो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च । यद्
किञ्चेदं प्रेतांश्च तदसौ सर्वमस्ति, यद् किञ्चातः प्रेतांश्च तदियं सर्वमस्ति । सेय-
मित्याद्याऽन्त्री । अत्ता ह वा आद्यो भवति । न तस्येवो यन्नाद्याद् यद्वैनं नाद्युः ।

(ऐ० आ० २ । १ । २)

यल्लोकेऽन्नमन्नादं भोक्तृजातं तदुभयमपि पृथिव्याः समुत्पन्नत्वात्तदात्मकमेव ।

८२

प्रेतांश्च । प्रेतं प्रैति म्रियत इति यावत् । ईर गतावित्यस्य घातोः प्रपूर्वस्य मरणार्थत्वं
द्रष्टव्यम् । असौ स्वर्गलोकः । अतः स्वर्गात् लोकात् । प्रैतींश्च । प्रैति भूमावागच्छति । भूमौ
यागं कुर्वन्तो यजमाना मरणादूर्ध्वं स्वर्गं भुक्त्वा पुनर्भूमावागच्छन्तीति वाक्यद्वयस्य (‘यद्’

सं० २००६

ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्

इत्यारभ्य 'अत्ति' इत्यन्तयोर्वाक्ययोरित्यर्थः) अर्थः । तत्प्रसिद्धयर्थं मृतिद्वयं द्रष्टव्यम् ।
(सायणः) । अथवा वाक्यद्वयमपि उभयौर्वावापृथिव्योः सामान्येनादानप्रदानमेव व्याचष्टे ।

अनेन प्रकारेण हीयं पृथिवी आद्या च अत्नी च । यः स्वयमेवात्ता ऐश्वर्यादेरुपभोक्ता
स एवान्यैराद्य उपभोग्यो भवतीति भावः । यः कोऽपि मनुष्यो यद्वस्तु स्वयं नाद्यात् न भुङ्गीत
स तस्य वस्तुनो नेशे नेष्टे । न स्वामी भवति । यद्वा एनं मनुष्यमन्ये नाद्युर्न भुङ्गीरन् तदापि
से तस्य वस्तुनो नेष्टे ।

अस्यामोषधयो जायन्ते । अग्निरेनाः स्वदयति । (ऐ० आ० २११७)

अस्यां पृथिव्याम् । स्वदयति स्वादूकरोति । पाचयतीति वा ।

(४) प्रजापतिः

अनिरुक्तो वै प्रजापतिः । (ऐ० आ० ११२२)

(५) वरुणः

वरुणोऽस्य प्रजां धर्मेण दाधार । (ऐ० आ० २११७)

अस्योपासकस्य । प्रजां पुत्रादिरूपां । दाधार धारयति ।

(६) स्वर्गादिलोकाः

पृतावता (= अरत्तिमात्रेण) वै स्वर्गा लोकाः संश्रिताः । (ऐ० आ० ११२४)

अन्तरिक्षादुपरिवर्त्तमानभोगहेतवो ये स्वर्गलोकास्ते । प्रजापतेररत्तिमात्रेण सदृशा
भवन्ति (सायणः) । अरत्तिः प्रादेशद्वयप्रमाणम् ।

त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः । (ऐ० आ० १११२)

लोकाश्च पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति एवं त्रिसंख्याका उत्तममध्यमाधमैः सात्त्विकराजस-
तामसैः प्राणिभिरुपेतत्वात् त्रिवृतः (सायणः) ।

द्वौ वा इमौ लोकावद्धातमाविव दृश्येते, य उ एने अन्तरेणाकाशः सोऽ-
न्तरिक्षलोकः । (ऐ० आ० ११२३)

८३

सारस्वती सुषमा

आषाढः

अद्धातमौ । अतिशयेन प्रत्यक्षौ ।

अन्तरिक्षं वा भुवः पतन्ति । अन्तरिक्षमनु धावयन्ति । (ऐ० आ० २।१।२)

पतन्ति । पक्षिणः संचरन्ति । अन्तरिक्षमनु धावयन्ति । अन्तरिक्षमवकाशमनुसृत्यैव मनुष्या अश्वादीन् धावयन्ति ।

(१०) अग्न्यादिपदार्थविज्ञानम्

ऐतरेयब्राह्मणस्य मुख्यभाग इवास्मिन्नारण्यकेऽपि तत्तत्प्रसङ्गेन नैकविधपदार्थानां गुणवर्णना तद्विषयकविज्ञानस्य चर्चा च विद्यते । अग्न्यादिदेवतानामुपरिष्ठाद् निर्दिष्टानामिह यद्वर्णनं तदाधिभौतिकदृष्ट्यैवेति मन्तव्यम् । अत्र हि—आपो वै धेनवस्ता हि सर्वे प्रीणयन्ति, प्राच्यां दिशि वै (सूर्योदयकाले ?) देवरेतः प्रजायते, अहरेव प्राणो रात्रिरपानः, प्राणस्य भूतिकारणत्वरूपेण तद्विरुद्धत्वरूपेण चोपासनेन यथाक्रमं समृद्धेः पराभवस्य चावाप्तिः, प्राणेन पर्वणां संधानम्, अन्नं वै मधु—इत्यादिरूपेण उपयोगि वर्णनं विद्यते । तथा हि—

वायुः

स एष वायुः पञ्चविधः । प्राणोऽपानो न्यान उदानः समानः । (ऐ० आ० २।३।३)

स एषः । पुरुषशरीरगतः प्राणवायुरित्यर्थः ।

सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुः । अन्नायुर्वा एष यद्वायुः । (ऐ० आ० २ । ४ । ३)

ग्रहो ग्राहकः । अन्नायुः । अन्नद्वारेणायुष्यहेतुः । अन्नरसेन हि प्राणो देहे ब्रूयत इत्यर्थः ।

अग्निः

अग्निर्वा अन्नादः । (ऐ० आ० १ । १ । २)

आपः

८४

आपो वा अग्नेर्धूमज्जायन्ते । (ऐ० आ० १ । ३ । ५)

आपो वाव धेनवस्ता हीदं सर्वं भिन्वन्ति । (ऐ० आ० १ । ३ । ५)

सं० २००६

ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्

धिन्वन्ति प्रीणयन्ति (सायणः) ।

अमुतः प्रदानाद्दीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किञ्च । (ऐ० आ० २ । १ । २)

अमुतो द्युलोकात् । ततो दत्तेन वृष्टिजलेन हि ओषधिवनस्पत्यादिकमुत्तिष्ठतीति भावः ।

आपो हास्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे । (ऐ० आ० २ । १ । ७)

तद्वागपुण्यनद्यादिषु वर्तमाना आपः स्नानाचमनमार्जनद्वारेण अस्य उपासकस्य श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानाय श्रद्धामास्तिक्यबुद्धिमृत्पादयन्ति (सायणः) । यद्वा नद्यादिदर्शनेन परमेश्वरस्य महिमानमनुभूय मनुष्य आस्तिक्यबुद्धिं लभत इत्येव सामान्येनार्थः ।

प्राची दिक्

प्राग्वै देवरेतः संप्रजायते । (ऐ० आ० १ । २ । ४)

प्राक् प्राच्यां दिशि । देवरेतः । देवानां रेतः । अत्र "देवलोकस्य पूर्वदिग्वर्त्ति-
त्वात्" इति सायणः ।

प्राणमहिमा

तदप्येतदपिणोक्तम् । त्वमस्माकं त्वं स्मसीति । (ऐ० आ० २ । १ । ४)

प्राणमहिम्नो वर्णनमभिकृत्यैतदुच्यते ।

तं देवा अभ्रुवंस्वमुक्थमसि, त्वमिदं सर्वमसि, तव वयं स्मस्वमस्मा-
कमसीति । (ऐ० आ० २ । १ । ४)

तं प्राणम् । देवाः । चक्षुःश्रोत्रमनोवाक्प्राणरूपा अत्र प्रकृताः । उक्तं शस्त्रम् । शस्त्रेण
शंसनीयमित्यर्थः ।

अदरेव प्राणो रात्रिरपानः । (ऐ० आ० २ । १ । ५)

एष वै गोपाः, एष हीदं सर्वं गोपायति । न ह्येष ऋदाचन संविशति ।
एष ह्यन्वर्धुवन्नेष्वावरीवर्त्ति । सर्वं हीदं प्राणेनावृत्तम् । (ऐ० आ० २ । १ । ६)

एष प्राणः । संविशति । स्वव्यापारादुपरतो भवति ।

सारस्वती सुषमा

आषाढः

सर्वाणि भूतान्या पिपीलिकाभ्यः प्राणेन विष्टब्धानि । (ऐ० आ० २।१।६)

तं भूतिरिति देवा उवासाञ्जक्रिरे ते बभूवुः । अभूतिरित्यसुरास्ते
पराबभूवुः । (ऐ० आ० २।१।८)

तं प्राणदेवम् । भूतिरिति । समृद्धेरैश्वर्यस्य वा रूपेणेत्यर्थः । अभूतिरिति । निराशावादिनो
भूत्वेति यावत् ।

स एष मृत्युश्चैवामृतं च । (ऐ० आ० २।१।८)

स एष प्राणः । स्वनिर्गमनेन देहमरणात् प्राणस्य मृत्युत्वम् । स्वावस्थानेन देहमरणा-
भावादमृतत्वम् ।

मर्त्यानि हीमानि शरीराणी ३ अमृतैषा देवता । निचिन्वन्ति
हवेमानि शरीराणी ३ अमृतैषैषा देवता । (ऐ० आ० २।१।८)

एषा प्राणदेवता । निचिन्वन्ति । अन्नादिना वृद्धिमुपगच्छन्ति ।

एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेण य एष तपति प्राणो वाव तदभ्यार्चत् प्राणो
ह्येष य एष तपति । तं ज्ञातं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति ।
(ऐ० आ० २।२।१९)

अभ्यार्चत् । स्वप्रवेशेनाभितोऽर्चनीयमकरोत् (सायणः) । प्राविशदित्यर्थो वा । इमं
लोकम् । अवलोक्यमानमिमं देहम् । प्राणो ह्येष य एष तपति । अत्र सायणः—“य एष
मण्डलस्थोऽस्माभिर्हृदयमानस्तपति स एष प्राणो हि । न खल्ववादित्यप्राणयोर्भेदोऽस्ति । अध्या-
त्ममहिदैवं चेत्येव स्थानभेदमात्रम् । अत एव—“आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं
चाक्षुषं प्राणमनुशृण्वानः” (प्रश्नोपनिषदि ३।८) इति श्रुत्यन्तरे पठति । एक एव पदार्थो
देहं प्रवर्तयितुमन्तःस्थितो दृष्टिमनुग्रहीतुं बहिःस्थित इत्येतावदेव द्वयोर्वैपश्यम् ।”

स इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च । तस्येदं विश्वं मित्रमासीत् तं
देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां वाम इति । स इदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत एष स
एव विभ्रद्वाजः । प्रजा वै वाजस्ता एष विभर्ति । तं देवा अब्रुवन्नयं वै नः सर्वेषां

सं० २००६

ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्

वसिष्ठ इति । ""स इदं सर्वमभिप्रागाद् यदिदं किञ्च । ""स इदं सर्वमभ्यपवयत
यदिदं किञ्च । ""सोऽग्नवीद्दहमिदं सर्वमसानि यच्च क्षुद्रं यच्च महदिति ।

(ऐ० आ० २।२।१-२)

स प्राणदेवः । तं प्राणदेवम् । वामः संभजनीयः । वाजः । वजिधातुर्गव्यर्थः । गति-
मत्वात्प्राजानां देहो वाजशब्देनोच्यत इति सायणः । वसिष्ठोऽत्यन्तं निवासहेतुः, अतिशयेन
वसुयुक्तो वा । अभिप्रागात् सर्वतः प्रगतवान् । अभ्यपवयत । अभितः पूर्तं शुद्धमकरोत् ।

तमिन्द्र उवाच । प्राणो वा अहमस्मि ऋषे, प्राणस्त्वम्, प्राणः सर्वाणि
भूतानि, प्राणो ह्येष य एष तपति, स एतेन रूपेण सर्वा दिशो विष्टोऽस्मि ।
तस्य मेऽन्नं मित्रं दक्षिणम् । (ऐ० आ० २।२।३)

तं विश्वामित्रम् । उपाख्यानविशेषोऽत्र प्रकृतः । दक्षिणम् । अभिवृद्धिहेतुः । दक्ष
वृद्धाविति धातुः ।

तद् योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् । तदुक्तमृषिणा—“सूर्य आत्मा जगत-
स्तस्थुषश्च” इति (ऐ० आ० २।२।४)

तत् तस्मिन्सर्वात्मके प्राणदेवतास्वरूपे ‘योऽहम्’ उपासकशरीरवर्ती, ‘सोऽसौ’ स एवा-
दित्यमण्डलस्थः पुरुषः । तथा ‘योऽसौ’ अधिदैवतमादित्यमण्डलस्थो ध्येयः पुरुषः, ‘सोऽहम्’
स एव उपासकशरीरस्थोऽहमस्मि । एवमन्योन्यतादात्म्यं ध्यायेत्, अध्यात्ममधिदैवं च ।

प्राणेन पर्वाणि संदधाति । (ऐ० आ० १।४।१)

प्राणेनेमं लोकं सन्तनोति । ""प्राणेनान्तरिक्षलोकं सन्तनोति । ""प्राणेनासुं
लोकं सन्तनोति । (ऐ० आ० १।४।३)

प्राणो वंश इति विद्यात् । (ऐ० आ० ३।१।४)

लोके यथा वंशो गृहस्य धारकस्तथैव प्राणोऽयं देहगृहस्य धारक इति भावः ।

प्राणो वंश इति स्थविरः शाकल्यः । तद्यथा शाळावंशे सर्वेऽन्ये वंशाः
समाहिताः स्युरेवमस्मिन् प्राणे चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिन्द्रियाणि शरीरं सर्व आत्मा
समाहितः । (ऐ० आ० ३।२।१)

सारस्वती सुषमा

आषाढः

शालावंशे । शालाया आधारभूते स्तम्भाग्रेषु दण्डायमानत्वेन स्थापिते प्रौढे वंशे । (सायणः)

एष ह वै संप्रतिप्राणो यन्मज्जा, एतद्वेतः । न ह वा ऋते प्राणाद्वेतः
सिच्यते । यद्वा ऋते प्राणाद्वेतः सिच्येत पूयेन संभवेत् । (ऐ० आ० ३।२।२)

संप्रतिप्राणः । समीचीनो मुख्यः प्राणवायुः । पूयेत् नश्येत् ।

सप्त वै शीर्षेण प्राणाः । (ऐ० आ० १।५।२)

नव प्राणाः, आत्मेव दशमः । (ऐ० आ० १।३।७)

नव वै प्राणाः । (ऐ० आ० १।३।८)

द्वादशविधा वा इमे प्राणाः, सप्त शीर्षेण्यो द्वौ स्तन्यौ त्रयोऽन्वाहः ।

अत्र वै प्राणा आप्यन्ते । (ऐ० आ० १।५।१)

शरीरगताः प्राणाश्छिद्रमेदेन द्वादशविधाः सन्ति । तथा च सप्त शिरसि छिद्राणि,
स्तनयोर्द्वे छिद्रे, नाभ्यां पायुगुदयोश्च त्रीणि । अत्र एतेषु द्वादशसु छिद्रेष्वेव प्राणाः प्राप्यन्ते ।

ता एता देवताः प्राणापानयोरेव निविष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो चागिति ।

प्राणस्य ह्यन्वपायमेता अपियन्ति । (ऐ० आ० २।३।३)

एता देवताः । चक्षुरादयः । अपायमनु । देहादपगमनमनु । अपियन्ति लीयन्ते ।

एतावता (= प्रादेशमात्रेण) वै प्राणाः संमिताः । (ऐ० आ० १।२।४)

प्राणवायवो हि देहस्यान्तर्हृदयादूर्ध्वं प्रादेशमात्रं संचरन्ति । मुखाद्बहिरपि संचरन्तः
प्रादेशमात्रेण संमिता भवन्ति । (सायणः)

ऋतवः

बद्ध्वा ऋतवः । (ऐ० आ० १।३।८)

अन्नम्

अन्नं वै मधु (ऐ० आ० १।१।३)

८८

मादक (माक्षिक इति पाठान्तरम्) वाची मधुशब्दस्तन्निष्ठं प्रियत्वं लक्षयति । अन्नस्य
प्रियत्वं प्रसिद्धम् । (सायणः)

सं० २००६

ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्

अन्नेन ह्रीदं सर्वमश्नुते । (ऐ० आ० २ । १ । २)

इदं सर्वम् । प्राणिजातम् । अश्नुते प्राप्नोति । अन्नवन्तं जनं सर्वं तद्धाभाय
सेवन्त इति भावः ।

अन्नेन ह्रीमानि सर्वाणि भूतानि समनन्ती ३ । अन्नेनेमं लोकं जयति । अन्नेनायुम् ।

(ऐ० आ० २ । १ । २)

समनन्ति सम्यक् चेष्टन्ते । सानुनासिकप्लुतिरुक्तार्थप्रसिद्धयर्था (सायणः) । लोकेऽन्न-
प्रदानेन मनुष्यादीनां वशस्त्वं प्रसिद्धम् । शास्त्रीयेणान्नदानेन तु देवतातुष्टेः स्वर्गलोकजयः ।

त्रेधा विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादः । (ऐ० आ० २ । ३ । ४)

अशनमोदनरूपम् । पानं जलक्षीरादिरूपम् । खादो लड्डुकादिः । (सायणः)

पूतानता (=मुष्टिपरिमितेन द्रव्येण) वै सर्वमन्नाद्यं क्रियते । पूतानता सर्वमन्नाद्यमभि-
पन्नम् । (ऐ० आ० १ । २ । ४)मुष्टिपरिमितेन द्रव्येण मोदकमण्डकपूरिकादिरूपं सर्वमन्नाद्यं निष्पाद्यते । मुष्टिपरि-
मितेन च ग्रासेन सर्वमन्नाद्यं मुखे प्राप्तं भवति । (सायणः)

ओषधिवनस्पतयः

समुत्सृप्य वा ओषधिवनस्पतयः फलं गृह्णन्ति । (ऐ० आ० १ । २ । ४)

समुत्सृप्य । सम्यगुन्नता भूत्वा ।

उदुम्बरः

ऊर्वा अन्नाद्यमुदुम्बरः । (ऐ० आ० १ । २ । ३)

ऊर्कशब्दो रसवाची ।

वर्मा वा ओषधीनामपहतपाप्मा । (ऐ० आ० १ । २ । ३)

८६

वर्मस्य शुद्धिहेतुत्वात्पापराहित्यम् । पवित्रं वै वर्मा इति श्रुत्यन्तरात् । (सायणः)

सारस्वती सुषमा

आषाढः

(११) मनुष्यस्य पश्चादेश्च स्वभावादिवर्णनम्

ऐतरेयब्राह्मणस्य मुख्यभाग इवात्राप्यारण्यके मनुष्यादीनां प्राणिनां स्वभावादिवर्णनं यत्र तत्र प्रसङ्गव्याजेनोपलभ्यते । स एष पुरुषः पञ्चविधः, पुरुषशरीरस्य आवापृथिवीभ्यां सादृश्यम्, पञ्चविंशोऽयं पुरुषः, मनुष्यशरीरस्य देवरथत्वकल्पना, पुरुषो जायां विच्चा कृत्स्नतरमियात्मानं मन्यते, नवकपालं वै शिरः, इत्यादयो गभीरा रमणीयाश्च विचारा अत्र विषय उपलभ्यन्ते । तथा हि—

(क) पुरुषः

स एष पुरुषः पञ्चविधः । तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिः, याद्विस्त्रानि स आकाशः, अथ यल्लोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आपः, यच्छरीरं सा पृथिवी, यः प्राणः स वायुः ।
(ऐ० आ० २ । ३ । ३)

पुरुषो ह वा अयं सर्व आन्दम्, द्वे विदले भवत इत्याहुः । तस्येदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवः, तत्रायमन्तरेणाकाशो यथासौ आवापृथिव्यावन्तरेणाकाशः । तस्मिन् हास्मिन्नाकाशे प्राण आयत्तो यथामुष्मिन्नाकाशे वायुरायत्तः । यथामूनि त्रीणि ज्योतीर्षि, एवमिमानि पुरुषे त्रीणि ज्योतिषी । यथासौ दिव्यादित्यः, एवमिदं शिरसि चक्षुः । यथासावन्तरिक्षे विद्युत्, एवमिदमात्मनि हृदयम् । यथायमग्निः पृथिव्याम्, एवमिदमुपस्थे रेतः । (ऐ० आ० ३ । १ । २)

आन्दम् अण्डसदृशम् । वर्णविकारश्छान्दसः (सायणः) । द्वे विदले । द्वौ परस्परमध-
उपरितनभागौ । यथा ब्रह्माण्डस्याधःकपालमूर्ध्वकपालं चेति द्वौ परस्परमधउपरितनभागौ,
तथा पुरुषेऽपि पादावारम्भाधरोष्ठपर्यन्तमेकं विदलम्, उत्तरोष्ठमारभ्य मूर्धपर्यन्तमपरं विदलम् ।
अयमन्तरेणाकाशः । तयोर्धरोत्तरदलयोर्मध्येऽस्माभिर्मुखे दृश्यमानं छिद्रम् । आयत्त आश्रितः ।

पञ्चविंशोऽयं पुरुषः । दश हस्त्या भङ्गुलयो दश पाद्या द्वा ऊरु द्वौ
बाहू आत्मैव पञ्चविंशः । (ऐ० आ० १ । १ । २)

आत्मा मध्यदेहः (सायणः) ।

एकविंशोऽयं पुरुषः । दश हस्त्या भङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविंशः ।

(ऐ० आ० १ । १ । ४)

सं० २००६

ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्

आत्मा मध्यदेहः (सायणः) ।

पञ्चविंश आत्मा पञ्चविंशः प्रजापतिः । दश हस्त्या अङ्गुल्यो दश पाद्या
द्वा ऊरु द्वौ बाहू आत्मैव पञ्चविंशः । (ऐ० आ० १ । १ । ४)

आत्मा पुरुषः । मध्यदेहो वा ।

पञ्चाङ्गुल्यश्चतुर्पर्व द्वे कक्षसी दोश्चाक्षश्चांसफलकं च सा पञ्चविंशतिः ।
पञ्चविंशानीतराणि ह्यङ्गानि तच्छतम् । आत्मैकशततमः । (ऐ० आ० १ । २ । २)

एकस्मिन् हस्ते पञ्चाङ्गुलयः । एकस्यामङ्गुलौ चत्वारि पर्वाणि । पर्वशब्दो भागवाची ।
अग्रभागो मध्यभागो मूलभागस्तन्मूलभागश्चेति चत्वारो भागाः । यद्यप्यङ्गुष्ठे भागत्रयमेवोप-
लभ्यते, तथापीतरसाम्याय भागचतुष्टयं कृत्वा गणनीयम् । कक्षःशब्देन कक्षस्य पार्श्वद्वयं
विवक्षितम् । अक्षश्चक्षुरिन्द्रियमेकम् । (सायणः) । एवं दक्षिणभागे पञ्चविंशतिः । एवं
वामबाहुगतान्यङ्गान्यपि पञ्चविंशतिः । अनेनैव न्यायेनोभयोः पादयोरपि प्रत्येकं पञ्चविंशति-
रङ्गानि । तथा हि प्रत्येकपादे पूर्ववदङ्गुलिर्वसंख्या विंशतिः । ऊरु जङ्घे द्वे, सन्धयस्त्रयः ।
इत्येवं पञ्चविंशतिः । अत्राक्षशब्दार्थविषये पाश्चात्त्यविदुषां मतान्तराणि 'कीथ'स्यैतदारण्य-
कानुवादे टिप्पण्यां (पृ० १७५) द्रष्टव्यानि ।

यच्छतं तदायुः । (ऐ० आ० १ । २ । २)

आयुषः शतसंवत्सरपरिमितत्वमिति भावः ।

शतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति । (ऐ० आ० २ । २ । १)

अनकाममारोऽथ देवरथः । तस्य वागुद्धिः, श्रोत्रे पक्षसी, चक्षुषी युक्ते, मनः
संग्रहीता । तदयं प्राणोऽधितिष्ठति । (ऐ० आ० २ । ३ । ८)

मनुष्यशरीरस्येदं रथरूपेण वर्णनम् । अनकाममारः । कामान् मारयतीति काममारः ।
न काममारोऽकाममारः । कामसंपादक इत्यर्थः । तद्विपरीतोऽनकाममारः । सर्वथा कामान्नाशय-
त्येवेत्यर्थः । उद्धिः । ऊर्ध्वं धीयते युगमन्नेति रथस्य मुखमीषयोरग्रमुद्धिरित्युच्यते । पक्षसी ।
पार्श्वद्वयवर्त्तिनी चक्रे । युक्ते युगपार्श्वद्वये बद्धयोरश्वयोः स्वरूपे । संग्रहीता सारथिः । ६१
अधितिष्ठति उपर्यारोहति ।

सारस्वती सुषमा

आषाढः

पुरुषो जायां विस्वा कृत्स्नतरमिवात्मानं मन्यते । (ऐ० आ० १ । ३ । ५)

अथातः प्रजापतिसंहिता । जाया पूर्वरूपं पतिरुत्तररूपं पुत्रः संधिः प्रजननं
संधानम् । सौधादितिः संहिता । (ऐ० आ० ३ । १ । ६)

प्रजापतिसंहिता । प्रजापतिप्रणीता संहिता (सायणः) । प्रजननं पुत्रोत्पादनम् ।
संधानं । संहिताया निमित्तम् । अदितिरखण्डनीया ।

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः
संभूतमात्मन्येवात्मानं विभर्ति । तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैनज्जनयति । तदस्य प्रथमं
जन्म । तस्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति ।
सास्यैतमात्मानमन्नं गतं भावयति । सा भावयित्री भावयितव्या भवति । तं स्त्री
गर्भं विभर्ति । सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयति । स यत् कुमारं जन्मनो-
ऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयति । एषां लोकानां सन्तत्या एवं संतता हीमे
लोकाः । तदस्य द्वितीयं जन्म । सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ।
अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति । स इतः प्रयज्ञेव पुनर्जायते ।
तदस्य तृतीयं जन्म । (ऐ० आ० २ । ५ । १)

अयं पुरुषः 'एनत्' जीवान्तराविष्टं रेतोरूपं शरीरं 'जनयति' । तदस्य प्रथमं जन्म ।
'तद्' रेतोनिःसरणम् । आत्मभूयं स्वशरीरभावम् । अत्र स्वशरीरे । अस्य रेतःसेक्तुः ।
एतमात्मानं पुत्ररूपम् । भावयति परिपालयति । भावयितव्या । अभीष्टान्नपानवस्त्रादिप्रदानेन
पुरुषेण पालयितव्या । स पुरुषः 'अग्र एव' प्रसवात्प्रागेव निष्पन्नं 'कुमारम्' 'जन्मनोऽग्रे'
प्रसवादूर्ध्वम् 'अधिभावयति' अधिकत्वेन शास्त्रीयजातकर्मादिना संस्करोति । प्रतिधीयते ।
स्वस्य प्रतिनिधित्वेन स्थाप्यते ।

मिथुनं वै स्वादु प्रजा स्वादु । मिथुनं वै मधु प्रजा मधु । (ऐ० आ० १ । ३ । ४)

अतिरिक्तं वै पुंसो न्यूनं स्त्रियै । (ऐ० आ० १ । ४ । २)

यदतिरिक्तमुत्कृष्टं तत्पुरुषस्थानीयम् । यन्न्यूनमनतिरिक्तं तत्स्त्रीस्थानीयमिति भावः ।

६२

तद्यदेतत् स्त्रियां लोहितं भवत्यग्रेस्तद्रूपम् । अथ यदेतत्पुरुषे रेतो
भवत्यादित्यस्य तद्रूपम् । (ऐ० आ० २ । ३ । ७)

सं० २००६

ऐतरेयारण्यकपर्यालोचनम्

तस्माद् द्वयो रेतः सिक्तं सदेकतामेवाप्येति योषामेवामि । अत आजाना
हि योषा, अतः प्रजाना । (ऐ० आ० १।४.२)

द्वयोः स्त्रीपुरुषयोः । तयो रेतो गर्भाशये निषिक्तं सदेकतामापन्नं स्त्रियमेवाभिलक्ष्या-
वतिष्ठते न पुरुषशरीर इति भावः । आजाना । अस्माद् मिलिताद्रेतोद्वयात्साकल्येन शरीरोत्पत्ति-
र्यस्यां सा आजाना । प्रजाना । प्रकृष्टो जानः पुत्रपौत्रोत्पादनं यस्यां सा प्रजाना । (सायणः)

यत्र ह क च पुत्रस्य तत्पितुः, यत्र वा पितुस्तद्वा पुत्रस्य । (ऐ० अ० २।१।८)

यथोपपादमिव वा अन्तस्स्यं हृषीय इव च द्राघीय इव च । (ऐ० आ० १।५।१)

उदरमध्येऽवस्थितमान्त्रक्लोमझीहादिकं यथोपपन्नं भवति तथैवावतिष्ठते । किञ्चिदङ्ग-
मतिहृस्वमिव, अन्यदङ्गमतिदीर्घमिव स्थितमित्यर्थः । (सायणः) ।

विक्षुद्रमिव वा अन्तस्स्यमणीय इव च स्थवीय इव च । (ऐ० आ० १।५।१)

अन्तस्स्यमुदरमध्यवर्त्ति क्लोमझीहादिकम् । विक्षुद्रमिव । विविधत्वेनाल्पमेव ।

एकविंशतिर्हि तां अन्तरुदरे विकृतयः । (ऐ० आ० १।५।१)

ती विकृतयः । क्लोमझीहाद्यवयरूपाः । अन्तरुदरे । उदरमध्ये । (सायणः)

पञ्च हि दशतो भवन्ति । (ऐ० आ० १।३।८)

चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राण इत्येतत्पञ्चकं हि मातृपितृसंबन्धिनो भूतदशकान्निष्पद्यत
इति भावः । (सायणः) ।

चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्ता एताः पञ्च देवता इमं विष्टाः पुरुषम्,
पञ्चो द्वैवैता देवता अयं विष्टः पुरुषः । सोऽत्रा लोमभ्य आ नखेभ्यः सवः साङ्ग
आप्यते । तस्मात्सर्वाणि भूतान्या पिपीलिकाभ्य आसान्येव जायन्ते । (ऐ० आ० १।३।८)

साङ्गः संपूर्णावयवः । आप्यते । प्रातो दृश्यते । भूतानि प्राणिनः । आसान्येव । चक्षु-
रादीन्द्रियैस्तत्तद्गोलकैश्च संपूर्णा एव ।

अग्रमङ्गानां शिरः । (ऐ० आ० १।४।१)

नवरूपालं वै शिरः । (ऐ० आ० १।४।१)

सारस्वती सुषमा

आषाढः

ता एताः शीर्षन्ध्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः । अयन्तेऽस्मि-
न्ध्रियो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वं वेद । (ऐ० आ० २।१।४)

चक्षुरादयः श्रियः श्रीरूपा एव, सर्वस्य जीवनव्यापारस्य तदाश्रितत्वात् ।

त्रिवृदिव वै चक्षुः, शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति । (ऐ० आ० २।१।५)

त्रिवृदिव त्रिगुणमिव ।

तदेतद् ब्रह्मस्य विष्टपं यदेतन्नासिकायै विनतमिव । (ऐ० आ० २।१।२)

ब्रह्मस्य विष्टपम् । आदित्यस्य स्थानम् । यदेतन्नासिकायै विनतमिव । नासिकायाः
किञ्चिन्नतं यन्मूलम् ।

ऊर्वष्टीवे प्रतिष्ठे । (ऐ० आ० १।५।१)

ऊर्वष्टीवे विस्तीर्ण ऊरुमूले । प्रतिष्ठे प्रतिष्ठाहेतुः । (सायणः) । 'ऊर्वष्टीवे' इति पाठा-
न्तरे तु 'ऊरु' इति प्रकृतपदेन तस्य संबन्ध इति ज्ञेयम् ।

(ख) पशवः

तस्मात् पशवो वीर्यमनूपतिष्ठन्त ईर्यतां चैवाभ्युत्थानं च । (ऐ० आ० १।५।१)

तस्मात् लोके पशवो वाक्पारुष्येण दण्डपारुष्येण वा गोपालवीर्यमधार्य प्रत्याव्रजन्ति ।
तथा तद्वीर्यवशादेव च ईर्यतां प्रेणीयताम्, शयनाद् अभ्युत्थानं च प्राप्नुवन्तीति शेषः ।
(सायणः)

दक्षिणा वा एकेषां पशूनां रजवः सव्या एकेषाम् । (ऐ० आ० १।२।३)

दक्षिणहस्तेन निर्मिता रजवो दक्षिणावृतः । वामहस्तेन निर्मिताः सव्यावृतः । लोके
केचित्पशवो दक्षिणावृद्धिर्बध्यन्ते, केचित्सव्यावृद्धिः । (सायणः)

६४ निर्यञ्चं वा अश्वमधिरोहन्ति । (ऐ० आ० १।२।४)

(सावशेषम्)

मानवसृष्टितत्त्वम्

श्रीगिरिजाप्रकाशब्रह्मचारी

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न वदो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

इतीयं श्रीमाण्डूक्योपनिषदर्थव्याख्यातृश्रीभगवद्गोडपादाचार्यकृता कारिका वेदान्तार्थ-
सम्प्रदायविदामाचार्याणां मतं सुस्पष्टं ख्यापयति-परमार्थदृष्ट्या न सृष्टिर्न वा जगदस्तीति ।
किन्तु व्यवहारदृष्ट्या किं जगदिदं नास्ति ? न । जगदिदं विशालं नानावैचित्र्यपूर्णं सर्वेषां
सव्यापारेन्द्रियादिमतां प्राणिनां न्यूनाधिकरूपेण सदैवानुभवविषय इत्यत्र न किञ्चित् सन्देह-
कारणम् । तत्र मनुष्याणामधस्तनप्राणिनिकायेभ्यः समधिकोत्कर्षादेतत्सृष्टिवैचित्र्यानुभूतिभूयसी
भवितुमर्हति, सृष्टितत्त्वचिन्तनं च तैः स्वीयधीशक्तिसामर्थ्यात्कर्तुं शक्यत इत्यत्रापि न कश्चि-
त्संशयः । अतो नास्त्यत्र कश्चिद्विस्मयहेतुर्यदि केषाञ्चित्त्वानुसन्धित्सूनां चेतसि प्रश्ना इमे समु-
दिता भवेयुः—केयं सृष्टिः, कथमियं सृष्टिः, केन कृतेयं सृष्टिः, कस्य प्रशासनाधीनेयं प्रवह-
माना सृष्टिधारा, किमुपादानेयं सृष्टिः, सृष्टिवैचित्र्यकारणमपि किमिति ?

प्रश्नानामेषां समाधानं मानवधर्मशास्त्रीयप्रथमाध्यायस्य 'आसीदिदं तमोभूतम्' इत्यादि
'युगपत्तु प्रलीयन्ते' इत्यन्तानां सृष्टिप्रतिपादकानां श्लोकानामस्मत्कृतेऽभिनवे व्याख्याने विस्तरेण
प्रपञ्चितम् । तदेवात्र जिज्ञासूनां सुखबोधाय संक्षेपेण प्रदर्श्यते ।

बहुभवनेच्छया परमात्मा स्वयं स्वत एव महाभूतादीन्युपादानानि व्यञ्जयन् तैरिमां
वैचित्र्यमयीं सृष्टिं कृतवान्, सृष्टमन्वादिभिः कारितवांश्च । अतस्तत्प्रशासनाधीन एवाचिन्त्याद्यन्तः
सृष्टिप्रवाहोऽयं प्रसृतः ।

परमार्थतः खलु सृष्टिर्जगद् वा नाम न किञ्चिदस्ति । प्रमाणमत्र प्रागेवोक्तम् । अधुना ६५
युक्तिः काचिद् विमृश्यते । किमिदं जगदस्ति, किमस्य वास्तवसत्ता काचिदस्ति, केवलमाभास-

सारस्वती सुषमा

आषाढः

मन्तरेण किं वस्तु किञ्चिदस्ति प्रतिदिनं प्रतिक्षणम् ? न केवलं हि तत् । शतसहस्रलक्षादिभाग-
विभक्तस्य क्षणस्यातिसूक्ष्मांशपरिमितकालमपि यज्जगदाभासते तदपि न किञ्चिदस्ति, नापि वा
परिणमते पुनस्तद्यते ध्वंसते च । किन्तु पुनः पुनराविर्भवति । परिणामे पुनरुत्पत्तौ वा
तस्य पूर्वरूपाविर्भावसंभावनास्तीति न केनापि वक्तुं शक्यते । ततः कुत्रास्य सत्ता या कल्पना-
मारूढा भवितुं युज्यते । अतः कुत्र सृष्टिः, कुत्र स्थितिः, कुत्र कस्य वा लयः ? अत एवेन्द्रिया-
दिग्राह्यं जगदिदं मिथ्यैव, परमार्थतोऽस्यास्तित्वं नास्तीति ।

व्यवहारतस्तु कारणसूक्ष्मस्थूलरूपा सृष्टिस्त्रिविधा । निर्गुणपरमात्मा महाभूतादिसृष्ट्यु-
पादानानि स्वशक्त्या मायया व्यञ्जयन् सगुणब्रह्मरूपेण कारणावस्थायामाभासते । ततस्तत्कारणा-
वस्थातः सूक्ष्मावस्थायां सूक्ष्मावस्थातः स्थूलावस्थायां नामरूपाद्यात्मकं जगद् व्याकृतं भवति ।
व्याकर्ता व्याकृताज्ज्यायान् । परमात्मा तु सर्वास्ववस्थास्वपि स्वरूप एव तिष्ठति, न तस्य परिणामः
कश्चित् परिवर्तनं किञ्चिद्वा कल्पनीयम् । ननु परमात्मा स्वतो व्यक्तैरूपादानैर्जगत्सृजति,
जगदिदं तस्य हि रूपमिति कथ्यते, पुनरपि तस्य स्वरूपहानिः कदापि न जायत इति कथ-
मेतत्सङ्गतं स्यात् ? अत्रोच्यते—यथा मायावी मायां प्रसारयन्नपि न कश्चिद्विकारमाप्नोति, यथा
भ्रान्तिवशाद् रज्ज्वां सर्पत्वे आरोपिते सति रज्जू रज्जुत्वं न जहाति, यथेन्द्रियादिदोषादूषरदेशे
प्रशस्तजलाशय एवेति प्रतीतिं गते सत्यपि तत्रोषरत्वस्य न काचिद्वानिर्भवति; तथैव परमात्मा
स्वमायया जगत्सृजति जगद्रूपं गृह्णाति च । अतो ब्रह्मैव सत्यम्, जगन्मिथ्यैव, सृष्टिर्नास्त्येव ।
अत्र श्रीभगवतो मनोरपि सगमतिरस्ति, यतस्तेन ग्रन्थारम्भे परमात्मनः प्रादुर्भावमुक्त्वा
ग्रन्थशेष उक्तम्—

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ इति ।

पुनश्च—

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ इति ।

कथमेतत्सिध्यति ? श्रूयतां तावत् । समभावेन सर्वभूतेष्व्वात्मनैवात्मदर्शनेनात्मनि सर्व-
भूतदर्शनेन चैव एवात्मा जीवात्मपरमात्मनोरभेदश्चेति सिध्यति । य एवं वेत्ति स भेदज्ञान-
रहितः सन् स्वाराज्यमधिगच्छति, ब्रह्माभ्येति, मोक्षं लभत इत्यर्थः । जगतः सत्यत्वे कथं भेदज्ञान-
राहित्यं सर्वसमताप्राप्तिर्वा संभवेत् ? अतः श्रीभगवान्मनुरद्वैतवादसमर्थक एवेति गम्यते । अपि

सं० २००६

मानवसृष्टितत्त्वम्

चायमेकोऽद्वितीय आत्मा कदापि न स्वगतभेदविशिष्टो भवितुमर्हति । ननु स्वगतभेदविशिष्टो दूरस्थः पर्वत एको विशालनीलस्तूप एव प्रतिभाति । पत्रपुष्पादियुक्तस्य वृक्षस्याप्येकत्वं लोकप्रसिद्धम् । तत्सत्यम् । किन्तु अत्र सर्वभूतानामात्मन्यवस्थानात्सर्वभूताकीर्णस्य जगतोऽधिष्ठान-मात्मा स्वरूपतो जगतो भिन्न एव जगतोऽधिकश्चैव कल्पनीयः । श्रुतिरप्येतत्समर्थयते यथा—

एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ इति ।

वृक्षादीनां तु तादृशं ज्यायस्त्वं न कल्पयितव्यम् । पुनश्च सर्वभूतेष्वात्मदर्शनेन या सर्वसमताप्राप्तिरुक्ता तथा विषमतापरिहारादात्मनः स्वरूपतो निर्विशेषत्वं हि सूचितम् । दृष्टान्ते पत्रपुष्पादीनां तु न वृक्षत्वम् । अत्र सर्वभूतानां ह्यात्मत्वमिति पार्थक्यं ज्ञेयमिति । नीलाभ-पर्वतेऽपि रूपवैचित्र्यानुभूत्यभावात्तस्य स्वगतभेदा वृक्षादयो नाभावं प्राप्नुवन्ति । अतः सर्व-भूतानामात्मत्वादतो जगतोऽपि परमात्मनोऽभेदात्परमार्थतो न सृष्टिरिति स्थितं भवति ।

किञ्च यदा मनुष्यो मनसेन्द्रियैश्च विषयानुपभुङ्क्ते तदा स तृप्तिं लभते, पश्चात्तत्तृप्त्युत्कर्षं कामयते च । कानिचित्सुखानि तु तेनाविकमुपभोक्तुं न शक्यन्ते, तस्य देहादीनां बाधकत्वात् । भगवान् श्रीकृष्णो रणाङ्गणे प्रियशिष्यमर्जुनं तस्य प्रार्थनानुसारत एव स्थूलसूक्ष्मजगदात्मकं स्वीयं महद् रूपं दर्शयामास, परन्तु युद्धार्थं समरक्षेत्रं गतोऽर्जुनः पुनः श्रीभगवतः सौम्यं चतुर्भुजरूपं द्रष्टुमियेष । किमनेन द्योतितम् ? साधारणसंसारिमनुष्याणां कृते उपासनार्थं शिरो-बाहुपादादियुक्ता वसनभूषणायुधादिशोभिता भगवत एका सौम्या मूर्तिः प्रशस्ता । ऋग्वेदीय-पुरुषसूक्ताद्युक्तोपासनेषु प्रागुन्नतावस्थाप्राप्तेस्तेषामधिकारो नास्त्येत्यमेव ह्यत्राभिप्रायः । अतः श्रीभगवतोऽङ्गोपाङ्गायुधाकल्याण्विता मनोमोहिनी मूर्तिर्दुःखत्रयाभिहतसंसरणशीलभक्तवाञ्छिता भवेच्चैतद्रूपदर्शनविच्छेदमपीदृशो भक्तो नाभिलषति चेत्तत्र न किमपि विस्मयकारणम् । किन्तु यदि द्वैतज्ञाने काचिद् भेदबुद्धिरनुवर्तते तत्कथं पूर्णतयाऽविच्छेदेन तन्मनोहररूपदर्शनं संभ-वेत् । द्वैतज्ञानविलोपे तु ह्यद्वैतसिद्धिर्न निवार्यते । इत्थं हि सगुणोपासनातो निर्गुणब्रह्मप्राप्ति-र्भवति । परन्तु निर्गुणब्रह्मलभानन्तरं तल्लक्षणं ब्रह्मणो विच्छिद्य पुनर्भगवन्मूर्तिदर्शनं यैः कल्प्यते तेषां सदसद्भावातीतब्रह्मणः पुनः सदुत्पत्तिः प्रमाणयुक्तिभिः सङ्गच्छते न वेति तैरेव हि विचार्यताम् । मूर्तिध्यानात्समाधिप्राप्त्यनन्तरं व्युत्थितस्य पुनस्तन्मूर्तिदर्शनाकांक्षायां न किञ्चिद-
स्वाभाविकत्वमस्ति किन्तु निदिध्यासनानन्तरं निर्गुणब्रह्मण्येकत्वमापन्नस्य मोक्षात्प्रच्यव्य पुन-

६७

सारस्वती सुषमा

आषाढः

व्युत्थानं ध्येयमूर्तेः कस्याश्चित् दर्शनाकांक्षा च नास्माकं बुद्धिमारोहतः । ब्रह्मानन्दनिमग्नो जीवन्मुक्तोऽप्यहंभावेदंभावविहीनतया न मूर्तिविशेषदर्शनमाकांक्षति । भगवान् श्रीकृष्णोऽपि परमभक्तमर्जुनं स्वमायासृष्टजगदात्मकं स्वकीयं रूपं हि तस्य प्रबोधनाय दर्शितवान् न त्वायुधाकल्पादिविभूषितां स्वीयभक्तवाञ्छितसौम्यमूर्तिम् । न हीदृशमनोहरमधुररूपवद्भगवत्प्राप्तिर्जीवानां चरमगतिरिति श्रीकृष्णेन तस्य प्रियतमशिष्योऽर्जुन उपदिष्टः । ईदृश्युपासना तु चरमगतिप्राप्तेरुपायमात्रमेव । श्रीभगवतो मानुषं रूपं दृष्ट्वा हि समरवेशसज्जितः स अर्जुनो व्यपेतभीः शान्तः प्रकृतिस्थोऽभवत् । अथ यद्युपासकस्य संमुखे मूर्तिरेकाऽऽविर्भूता स्याद् यस्या रूपं वाणी स्पर्शश्च तस्य क्षुद्रद्रुर्बलदेहेन्द्रियादीनां महतीं तृप्तिं साधयन्ति तर्हि सा मूर्तिरात्मत्वेन गृहीता चेत्किं स स्वगतभेदविशिष्टः सगुण आत्मोपासकेच्छया मनुक्त्यनुसारतः सर्वभूतेषु वर्तिष्यते, सर्वाणि भूतानि तस्मिन्वर्तिष्यन्ते वा ? नैतत्कदापि संभवति । आत्मनो रूपादिमत्त्वे तस्य परिच्छिन्नता न केनापि वारयितुं शक्यते । प्रशान्तो महासागरोऽपि परिच्छिन्न एव । अत आत्मा निर्विशेषो निराकारो निर्गुण एव । ईदृश आत्मा हि सर्वभूतेषु वर्तते सर्वाणि भूतान्यस्मिन्नेवात्मनि हि वर्तन्ते च । जीवब्रह्मणोरैक्यमुपासकस्य सर्वसमताप्राप्तिश्च नान्यादृशात्मकल्पनया सेत्स्यति । अत एव परमार्थतः सृष्टिर्जगद् वा नास्तीति श्रीभगवन्मनुक्तितोऽपि सिद्धम् ।

अधुनाऽस्माकं मतं द्रढयितुं श्रुतिविरोधाशङ्कापरिहाराय प्रयत्यते । कथं परमात्मा निर्गुणो निराकारो भवेत् । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतौ यः सच्छब्द उक्तस्तेन किं ब्रह्मणो निर्गुणत्वादिकं बाधितं न स्यात् ? न । व्यावहारिकजगज्ज्ञानस्यान्तिमपरिणतिः पर्यवसानं वा सत्तामात्र एव, तत्परं व्यवहारज्ञानं क्षणं भवति । व्यावहारिकज्ञानानुसारतो जगतः स्थूलावस्था सूक्ष्मावस्थायां सूक्ष्मावस्था कारणावस्थायां च लीना भवति । कारणावस्थाप्रविलयार्थं तु केवला ब्रह्मसत्तैव व्यावहारिकज्ञानगम्या भवति । कीदृशी सा ब्रह्मसत्ता ? श्रुतिरेवात्र प्रमाणम्—'अव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः' इति । अतो बाष्कलिना पृष्ठे बाध्वस्तूष्णीं भूत्वाऽवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाच । अत एव सिसृक्षोः परमात्मनः कारणावस्थारूपेण प्रथमप्रादुर्भावेनैव सत्त्वं व्यावहारिकज्ञानचरतायोग्यत्वरूपमाप्तम् । स्वरूपेण ब्रह्म न सत्तासद्वा, किन्तु सर्वद्रन्दातीतम् । यथा बाध्वेनोक्तम्—उपशान्तोऽयमात्मेति । तद्वेतोः श्रीभगवता मनुनापि शास्त्रारम्भेऽविज्ञेयत्वादिविशेषणैरेव ब्रह्मस्वरूपं दर्शितम् ।

स० २००६

मानवसृष्टितत्त्वम्

पुनश्च 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतिबलाद् ये प्राक्सृष्टेर्जगतः सत्ताऽऽसीदित्यतो जगदनादि, तस्य सृष्टेः प्राथम्यं नाम न किञ्चित्कल्पनीयमिति वदन्ति; तान् प्रत्युच्यते— न तेषामियं युक्तिर्जगदनादित्वं साधयितुं प्रभवतीति । दर्शितमस्माभिः प्रमाणयुक्त्यादिवलं जगतो मिथ्यात्वप्रतिपादनपक्षे । अतस्तेऽपि यद्येतजगन्मिथ्यात्वमभ्युपगच्छन्ति तान्प्रश्लुमिच्छामो वयं मिथ्या जगतः कीदृशीं सत्तां ते कल्पयन्ति ? यदीयं व्यावहारिकसत्तेति मन्येत तर्हि तथा सह परमार्थसतो ब्रह्मणः कश्चित्सम्बन्धो वर्तते चेत्कीदृशः स सम्बन्ध एव ? वयं तु पश्यामो मायाविनो मायया सह यादृशः सम्बन्धस्तादृश एव । मायावी सत्यस्तस्य माया मिथ्यैव । संसारिमायाविनो मायास्थाने गृहकाननादिकमस्मद्दृष्टिगोचरं भवति, ब्रह्मप्रसारितमायास्थाने तु पूर्वं ब्रह्मैवासीदधुनापि ब्रह्मैव वर्तते इत्येतावान् विशेषः । अतो वर्तमाने जगतो यद् रूपं दृश्यते तद्रूपेण प्राक्सृष्टेर्जगन्नासीदिति स्थितम् । ब्रह्मणः कारणातीतावस्थायां कारणभावेनापि जगदस्तित्वं न संभवति । अत एव यन्नाधुनेदं जगद् दृश्यते तत्राप्रेऽपि स्थूलसूक्ष्मकारणावस्थातीतं सद्ब्रह्मैवासीदित्येव हि श्रुत्यभिप्रायः । तत्कथं जगदनादित्वसिद्धिः ।

किञ्च प्रलयानन्तरं हि सृष्टिरारब्धा भवतीत्यनादित्ववादिनां मतम् । प्रलयकाले जगदव्याकृतकारणावस्थायां हि लीनं भवति न तु कारणातीतावस्थब्रह्मणीत्येव हि तेऽभिलपन्ति । तर्हि कारणावस्थसगुणब्रह्मणो मिथ्यामायासृष्टिः कथं संभवेद् यदि जगन्मिथ्यात्वं तैरभ्युपगम्यते ? बीजादङ्कुरोत्पत्तौ नहि मिथ्यामायाप्रभावोऽनुमेयः, जगतो व्यावहारिकसत्यत्वाङ्गीकारात् । स्वर्णपिण्डोत्पत्तिस्तु बीजान्मायाप्रभावादेव हि भवितुं शक्या । श्रीभगवता मनुनापि बीजसृष्टिः स्पष्टमुक्ता—'अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत्' इति । अतो जगत्सिसृक्षुर्निर्गुणः परमात्मा स्वमायया प्रथमं बीजभावेन ततः क्रमेण सूक्ष्मभावेन स्थूलभावेन च सृष्टिं विधाय तस्यां सृष्टौ व्यावहारिकरूपमारोप्य सगुणब्रह्मरूपेणैव प्रलयस्थितिसृष्टिक्रीडायां रत इति सिध्यति । एवं मायाधीनप्रथमसृष्टेः परं हि जगत्प्रसर्गप्रवाहोऽविच्छेदेन प्रवर्तितः । श्रुतिरपि सृष्टेरमायाधीनत्वं ख्यापयति—'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति । कीदृश्यां देशकालाद्यतीतावस्थायां बहुभवनेच्छुना ब्रह्मणेयं कारणसूक्ष्मस्थूलरूपिणी देशकालगुणपुरुषस्थाद्यात्मकजगद्रूपेणावभासमाना माया प्रसारितेत्येतद् तद् ब्रह्मैव जानाति । नैतत्तन्मायाधीनभ्रान्तो जीवः कश्चित् वक्तुं समर्थः । कति ब्रह्माणः पूर्वं गताः कति वा पश्चादागमिष्यन्तीत्यपि तेन जीवेन न वक्तुं शान्तुं कल्पयितुं वा शक्यते । मायापाशं छित्त्वा तद्ब्रह्मत्वप्राप्तये हि तेन प्रयतितव्यम् । ब्रह्मत्वप्राप्तिरियं हि मोक्षो यो जीवानां चरमगतिरित्याख्यायते । अत एव ब्रह्मणा

६६

सारस्वती सुषमा

आपादः

सृष्टं जगदिदमादिमदिति सिद्धम् । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति....तत्तेजोऽसृजत्' इति श्रुतिरपि श्रीभगवन्मनुवर्णितसिसृक्षुपरमात्मप्रथमसृष्टिमेव सूचयतीति स्वीकर्तव्यमेव ।

कथं पुनर्निर्गुणब्रह्मणो मायाप्रसारणमीक्षणं चोपपद्यते । गुणभावमनापन्नेन किं किमपि कार्यं कर्तुं शक्यते ? सत्यमेतद् यद् व्यवहारदृष्ट्या निर्गुणब्रह्मणि मायाप्रसारणकर्मण ईक्षण-कर्मणो वा कर्तृत्वारोपो न युक्तः । किन्तु सगुणब्रह्मापि कारणभावात्तस्मिन् लीनेर्जगद्बीजैः सत्यजगत्सृष्टिर्हि करिष्यति न तु मायामयी मिथ्यासृष्टिमिति प्रागेवास्माभिर्दर्शितम् । तत्स्याच्चेद् निर्गुणब्रह्मणोऽकर्तृत्वाजगन्मिथ्यात्वसिद्धिः कथं भवेत् ? तर्हि जगन्मिथ्यात्वश्रुतिव्याकोपो दुर्निवारः स्यात् । तच्चानिष्टम्, परमार्थतत्त्वव्याघातात् । अतो जगन्मिथ्यात्वसिद्धये यदि मायावादो ग्रहणीयः स्यात्तर्हि निर्गुणब्रह्मणैव प्रसारितेयं माया न सगुणब्रह्मणेत्यङ्गीकर्तव्यम् । मायास्रष्टुः प्रसादयितुर्वा कस्यचिदन्यस्याभावात्, मायासृष्टेर्विकारसृष्टिवदुपादानसहभावि-परिणामत्वयोगाभावाच्च । अत्र यद्येतदुक्तं स्याज्जगतः सत्यत्वं व्यावहारिकमेव, परमार्थतस्तु जगन्मिथ्या; अतो न मिथ्यात्वश्रुतिव्याकोपस्तत्प्रत्युच्यते । जगन्मिथ्येत्युक्त्या किं सगुणं ब्रह्म सत्यं तद्व्यतिरिक्तं जगन्मिथ्येत्युक्तं स्यात् ? न । बीजभावापन्नमहाभूतादिजगदुपादानयुक्तमेव हि सगुणं ब्रह्म । अतो जगन्मिथ्यात्वे तस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यारूपत्वमवश्यं कल्पनीयम् । यतः परमार्थतो नापि जगदस्ति न वा ब्रह्मणः सगुणत्वादिकम्, तस्माद् व्यवहारदृष्ट्या सत्यं जगत् तत्सृष्टरि ब्रह्मण्यांभासमानैर्गुणादिभिः सह मायाविप्रसारितविशालमायाव्यतिरिक्तं नान्यत्किञ्चिद् भवितुमर्हति । अतो निर्गुणब्रह्मणैव प्रसारिता मायेत्यत्र न सन्देहकारणम् ।

ननु निर्गुणनिराकारनिर्विकारनिरञ्जनब्रह्मणो बहुभवेनेच्छा कथं संभवेत् । उच्यते-सगुणब्रह्मणि मायासृष्टिकर्तृत्वारोगायोगाद् द्वितीयान्यमायास्रष्टृभावाद् निर्गुणब्रह्मणैव बहु-भवेनेच्छया माया प्रसारितेति सिध्यति । मायाधीनव्यावहारिकानुमानादिभिः सह मायातीत-ब्रह्मतत्त्वज्ञापकश्रुतीनां विरोधश्चेच्छ्रुतिप्रमाणमेव हि बलवद् भवितुमर्हति । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किञ्चन मिश्रत्' इत्याद्याः श्रुतयो ब्रह्मणः स्वगतसजातीयविजातीयमेदान् वारयन्ति । स्वगतमेदादिसिद्धौ एकत्वान-न्यत्वे न सिध्यतः, निर्गुणत्वनिराकारत्वनिर्विकारत्वनिरञ्जनत्वादज्ञापकश्रुतयश्च व्याकुप्येरन् ।
१०० अतोऽपौरुषेयश्रुतिप्रमाणमुल्लङ्घ्य व्यावहारिकानुमानादिवलेन ब्रह्मणो नित्यसगुणत्वादिस्थापन-प्रयासो न प्रशंसार्ह इत्येव हि वयं वदामः । निर्गुणं ब्रह्म हि सर्वमिदं जगदसृजत् । निर्गुण-

सं० २००६

मानवसृष्टितत्त्वम्

ब्रह्मणः श्रुतिप्रमाणसिद्धत्वादानुमानादीनां न तत्र प्रवेशोऽस्तीत्यपि न विस्मर्तव्यम् । जगदनादि-
त्ववादेऽप्येतद्दूषणमपरिहार्यं स्यात् । अनाद्यनन्तजगत्सृष्टिस्थितिलयप्रवाहेऽभ्युपगम्यमाने
तज्जगद्बीजाधारस्य सगुणब्रह्मणः सर्गे जगद्बीजैः सृष्टिकर्तृत्वं स्थितौ सर्वनियन्तृत्वं प्रलये
पुनर्जगद्बीजाश्रयत्वं च स्वीकार्याणि । ततस्तस्य सक्रियस्य विकारप्राप्तस्य ब्रह्मणोऽनित्यत्वं सिध्यति ।
तत्कथं निर्गुणब्रह्मविषयाः श्रुतयोऽर्थवत्यः स्युः । सगुणं ब्रह्म नित्यं परन्तु न सत्यमित्युक्तं
चेत्; सत्यनिर्गुणब्रह्मणो हि माया प्रसूतेति सिद्धं भवति, प्राङ्मायाप्रसारणात् सगुणब्रह्म-
त्वासिद्धेः सगुणब्रह्मणो बीजभावत्वाच्च, बीजेभ्यो हि सृष्टिरभवदिति श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाच्चेति ।

अत्यत्रास्माकं किञ्चिद्वक्तव्यम् । निर्गुणनिराकारनिरञ्जनं ब्रह्म सत्तावदित्येव हि दुरधि-
गमं कैव कथा तेन माया प्रसारिता बहुभवनेच्छया सर्वमिदं जगत्सृष्टं चेति । तथापि यदे-
वास्माकं बुद्ध्यादेरगोचरमनुमानाद्यतीतं वा तस्य संघटनसंभावना काचित् विद्यते तस्य
कापि सत्ता वा नास्तीति न केनापि वदितुं शक्यते । मायाधीनमायातीतयोः पार्थक्यमवश्यं
स्वीकार्यम् । अपौरुषेयवेदस्तु सुखदुःखशोकमोहाद्यात्मके मायामयसंसारसमुद्रेऽस्मिन्ननिशुन्म-
ज्जन्मज्जजीवानां समुद्धरणाय जगत्सिन्नमिव्यक्तः । अतो वेदे यदुक्तं तन्न कदापि लङ्घनीयं
संशयितव्यं वा । तथा हि काठके पठ्यते—

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति ।

अत्र स्पष्ट एव ब्रह्मणः स्थूलसूक्ष्मकारणतदतीतावस्था हि सूचिताः । तथा माण्डूक्यो-
पनिषदि च—‘सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्’ इति । अत्रापि ब्रह्मणस्त-
दवस्थाचतुष्टयं हि सूचितम् । अतः श्रुत्यनुसारतो हि निर्गुणं ब्रह्म सगुणं भूत्वा कारणभाव-
मापद्यमानं सूक्ष्मसृष्ट्यर्थं ब्रह्माणं सृष्ट्वा ततो ब्रह्मरूपेण स्थूलसृष्ट्यर्थं विराट्पुरुषमसृजदिति
श्रीभगवता मनुना निगदितम् । अत एव श्रुतिस्मृतिप्रमाणतो जगदादिमदित्यत्र न कश्चि-
त्सन्देहलेशः । परन्तु प्रथमसृष्ट्यारम्भकालज्ञापकप्रमाणाभावाज्जगदनादीत्युक्तं चेत् तत्रास्माक- १०१
मसंमतिज्ञापनकारणमस्तीति ।

सारस्वती सुषमा

आषाढः

सृष्टिस्थितिप्रलयात्मकं जगन्मायामरीचिकावच्छेत्सृष्टिः श्रुतिस्मृतीनामर्थवत्ता कथं सिध्यति ? मिथ्यासृष्टिज्ञापनं निष्फलं हि भवितुं युज्यते । अत्रोच्यते-सृष्ट्यादिषु सर्वेषु जगद्भा-
पारेषु ब्रह्मकर्तृत्वं प्रदर्श्येदृशं ब्रह्म न विस्मर्तव्यं सदैव तद् ध्येयं तदेव हि चरमगतिरिति
संसारसङ्क्रमणानुष्याणां चित्ते प्रतिष्ठापयितुं हि श्रुतिर्नानाप्रकारेण सृष्टिप्रपञ्चमवतारितवती ।
बद्धजीवानां मुक्तिलाभार्थं ब्रह्मनिष्ठैव प्रयोजनमित्येव हि सर्वत्र श्रुत्यभिप्रायः । अतस्तच्चरम-
गतिप्राप्तये विविधोपायाः श्रुतावुक्ताः । सृष्टिश्रुतीनां तादृश एव ह्युपयोगः कल्पनीयः ।
सुस्पष्टश्रुतिरप्यस्मिन् विषये वर्तते—

“अन्नेन सौम्यं शुक्लेनापोमूलमन्विच्छाद्भिः सौम्यं शुक्लेन तेजोमूलमन्विच्छ
तेजसा सौम्यं शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ ।” इति ।

[छान्दोग्योपनिषत् ६।८.४]

वेदान्तार्थसम्प्रदायविदामाचार्याणामप्येतदभिमतम्—

मृत्तोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥

[माण्डूक्योपनिषत्कारिका ३।१५]

श्रीभगवच्छङ्कराचार्यचरणैरपि शारीरकसूत्रभाष्य एतद्वर्णितम्—

“तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । मृदादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्माण एकस्य
सत्यत्वं विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्पत्त्यादिपरं भवितुमर्हति ।” इति ।

[शा० भा० ४।३।१४]

प्रथमसृष्ट्यनन्तरं प्रवहमानायाः स्थितिप्रलयसृष्टिधारायाः विश्रान्तिरस्ति न वा, अस्ति
चेत् कदा वा सा भविष्यतीति जगत्स्रष्टृपरमात्मनैव ज्ञायते । परन्तु दुर्लभमनुष्यजन्मप्राप्त-
जीवमात्रेण वेदोक्तं वेदानुसारिस्मृतिपुराणादिषूक्तं वा कर्मोपासनादिकं यथायोग्यं यथाकर्तव्य-
मनुष्ठाय मायामयः संसारोऽयमुच्छेत्तुं शक्यत इत्यतो वयं वक्तुमिच्छामः—

न सृष्टिर्न जगत्सत्यं धर्मं चर त्वतन्द्रितः ।

छिन्धि मायां स्वधर्मेण कण्टकेनेव कण्टकम् ॥

इति शम् ।

कला तत्प्रयोजनञ्च

श्रीद्विजेन्द्रनाथमिश्रः

एषा खलु कलाविषयिणी गवेषणा नातिसरला । यथा धर्मो व्याख्यातुमथवा परिभाषितुं दुश्शकस्तथैव कलाऽपि निर्वक्तुं परिभाषितुं वा दुश्शकेति तथ्यमाभाति । तथापि मातृमान् पितृमानाचार्यवांश्च युवा यथा स्वगुरुजनानां सङ्गत्या शुश्रूषणादिना च शिक्षाचारस्य रहस्य-मभिजानाति, एवमेव कलारहस्यमपि संस्कारविशिष्टानां जीवनरसज्ञानां च कलावेत्तॄणां सङ्गत्या तेषां च तत्तत्कलाप्रवृत्तीनामुद्दीक्षणेन हृदयंगमं भवति ।

मुनिश्चितमेतद् ; यत्र वस्तुनि उत्कृष्टतरा कला नावभासते, तद्दर्शनेन चित्तग्लानिरेव समुत्पद्यते, न चित्तोक्तासः । विचित्रतरेऽस्मिन्नाधुनिकयुगे कलाक्षेत्रे कलानाम्ना तद्गन्धविरहित-मेव वस्तुजातमेकत्र क्रियते । अपहृतं विलासेन कलास्थानम् । अत एव न वयं कलाया यथार्थ-स्वरूपमपि जानीमः । सति कलास्वरूपपरिज्ञानाभावे कुतस्तत्प्रवृत्तिप्रोत्साहनप्रयत्नः ? एवं च कला विनाशोन्मुखैव सँलक्ष्यते ।

मूकसाध्यं कर्मैव कलेति शुक्रनीतावुक्तम् । साहित्यसङ्गीताभ्यां पृथक्करणाद्यैव कलाया एतन्निर्दिष्टं लक्षणमित्यवगम्यते । परन्तु मूका अपि जना लेखनेऽक्षरविज्ञाने च कुशला दरी-दृश्यन्ते । तथा सति चैषा कलायाः परिभाषाऽपूर्णैव लक्ष्यते ।

वर्त्तमानयुगे तावल्ललितसाहित्यमेव कलायाः प्रधानमङ्गं संजातम् । नाटकं काव्य-माख्यायिका निबन्धश्चेत्येवमादयः सर्वेऽपि कलात्वेन परिगण्यन्ते । किञ्च ग्रन्थकार एव विशिष्ट-कलाकार इति संमन्यते ।

केचित्तु प्रकृतेराकर्षिका मोहमयी श्रेष्ठतरापि च रमणीयता न कलापदेन व्यवहर्तुं शक्यते, मनुष्यस्य नैव तादृशी कला कलापदभाग् भवतीति वदन्ति । पक्षेऽस्मिन्नांशिकसत्यतया साकमेकाङ्गिताऽपि दरीदृश्यते । परमिदमवश्यमभ्युपगन्तव्यं यत् प्रकृतिसौन्दर्यं कलाऽभावेऽपि १०३ कलारचयितुर्मानवस्य कलादीक्षासामर्थ्यं प्रकृतिकुक्षावेव निहितमास्त इति ।

सारस्वतो सुषमा

आषाढः

कलाप्रमेदाः सर्वे प्रकृतिलभ्या एव । प्रथमाकर्षणशक्तिस्तु प्रकृतिजन्या भवति । प्रकृति-संदर्शनेनास्माकं मानसक्षेत्रे केचिद् दैवीया अथवा मानवीया विशेषभावाः प्रादुर्भवन्ति । तद्भावानामालम्बनं तावत् प्रकृतिसौन्दर्यमेव । भावानां सौन्दर्येण सह संमेलने संजाते सति तेनैव जागर्ति सृजनशक्तिः । सैव च स्वप्रभावेण जनयत्यभिनवानि रूपाणि, नूतनांश्च वर्णवि-न्यासान् । ततस्तत्प्रकृतिसौन्दर्यमपूर्वाकृतिमावहति ।

भावानां प्रजागरणम्, तेषां च प्रकृतिसौन्दर्येण सह समागमः, ततोऽभिनवा रचना, तत्कला मानसिकसंतुष्टिसिञ्चिताह्लादकत्वं चेति सकला परम्परा कलास्वरूपान्तर्गतैव । एतदपूर्व-कलास्वरूपसिद्धयै यत्किमप्यालम्ब्यते बाह्यनस्त्वेन तद् गौणभूतमेव भवति, अथ च कलैव प्रधानतयाऽऽभाति ।

आलम्बनं च कलायास्तावत् प्रकृतेः प्रत्येकं वस्तु भवितुमर्हति । यतो हि गद्येषु, पद्येषु, गेयपद्येषु, मूकाभिनये, महाकाव्ये, अथवा भवननगरनिर्माणादिस्थापत्ये, सर्वत्र परिदृश्यमानं संविधानचातुर्यमेकविधमेव । सैव चातुरी कलापदेन व्यवहियते ।

तथापि कलाया उद्गमपदं तु चेतनमानवस्य हृत्तलमेव, नान्यत् किमपि बाह्यं वस्तु-जातम् । विविधाकारेण दृश्यमानमेतद् बाह्यं प्रकृतिस्वरूपं त्वालम्बनमात्रमेव कलायाः । बहिर्वस्तुजातमालम्ब्य हृद्गतभावानाममूर्त्तानां मूर्त्तत्वाधानमेव कलायाः प्रधानतमं कर्मास्ते । यत्र च भावानां मूर्त्तत्वाधानशक्तिर्नास्ति, अथ च केवलबहिर्वृत्तिस्वभावानामिन्द्रियाणां वासनामयवृत्तिजनकत्वमेव परिदृश्यते, तत्रैतदवगन्तव्यं हता कलेति । अत एव कलाया विलासवासनायाश्च सहवासो नैव सम्भवति ।

निर्लिप्तः सुखप्रलोभनं पराकृत्य दूरं व्रजति । तपस्वी स्वतपसा प्रकृतिं जयति । तान्त्रिकः सुखप्रलोभनैरनिर्जितोऽपि परमतत्त्वदिदृक्षया विह्वलो भवति । परन्तु कलाकारस्तावत्त-त्तत्प्रलोभनाधारेण किञ्चिन्निर्लिप्तभावेन ताटस्थेन च तत्तत्साधनद्वाराऽऽनन्दमन्दं ब्रह्मानन्द-सहोदरमनुभवति । कलायाः सेयं साधनाऽसिधाराव्रतसमा । परं कलाविदो मर्मज्ञस्य रसज्ञस्य च मानवस्य कृते एषा साधनैऽऽदितः परमानन्दानुभूतिमादधाति ।

१०४

ताटस्थ्यं चेदं यस्यां रचनायामिन्द्रियासक्तिर्विषयोलुपताऽहंवृत्तिश्च दरीदृश्यते, तत्र नैव भवितुमर्हतीति सुनिश्चितम्; अथ च एवंविधस्थले तन्मयताऽपि नावतिष्ठते । यत्किञ्चित्

सं० २००६

कला तत्प्रयोजनञ्च

सुखमात्रं न तन्मयता, नाप्यानन्दलेशानुभूतिः । यतो हि वास्तविकं सुखं यथार्थानन्दानुभूतिर्वा वासनाविनिर्मुक्ततन्मयीभावेनैव संजायते । तादृशी वासनारहिता तन्मयतैवानन्दपदेनोच्यते । आनन्देऽस्मिन्न ममताया अहंभावनाया वाऽवकाशोऽस्ति । तत्र तु शुद्धसात्त्विकानुभूतिरेव वरीवर्ति ।

कलाविषये चास्मिन् कदाचित् परस्मैपदात्मनेपदविभागोऽपि सम्भूतं शक्यते । यस्यां कलायामात्मनश्चित्तानन्दस्यैव केवलं विचारणा प्रदर्शिता प्रतिभाति, या च कला स्वान्तः-सुखायैवाविर्भवति, सा कलात्मनेपदभागिनी । किञ्च स्वानुभूतपरमानन्दानुभूतेरभिव्यक्त्याऽन्येष्वपि तदिच्छासम्पिपादयिषया या कला संसृज्यते सा परस्मैपदभागिनीत्युच्यते । इत्थं च प्रायः सकला अपि कला उभयपदत्वमाभजन्ते ।

आदिकारणं यत्किञ्चिद्वा भवतु कलायाः, किन्तु सा 'उभयोर्विन्द ते फलम्' इति न्यायानुरोधेनोभयोराम्नेपदपरस्मैपदयोः फलमावहति । अत एव कला व्यक्तिगता वा सामाजिकी वेति विरोधशङ्का निरवकाशास्ते । परन्तु यत्र विरोधो नास्ति तत्रापि यथाकथञ्चिद् विरोधमाशङ्क्य समुत्पाद्य चाकारणविग्रहापादनमेव संकीर्णमनोभावपूर्णस्यास्य युगस्य प्रधानभूतो धर्मो लक्ष्यते ।

ये नाम संस्कारविहीनाः साहित्यिकधुरीणास्तेऽसंभवामिमां संभावयन्तु सामाजिकतादात्म्यभावनाम्; एवमसंस्कृतसमाजोऽप्यवरुणद्धु नाम व्यक्तिगतमभ्युदयम् । परन्तु यत्र मनो जीवनं च सुसंस्कृतमास्ते तत्र व्यक्तौ समष्ट्यां च विरोधो न कदाप्याभाति । व्यक्तिगतजीवने मानवजातौ वा संस्कारद्वाराऽविरोधोत्पत्तिरेकरसताऽऽपादनमेव महत्तमा कला प्रोच्यते । एवं च कलाया द्वौ पक्षौ भवतः—व्यक्तिगतसामाजिकश्चेति ।

पुराकाले तावत् 'कलायां नग्नताप्रदर्शनं शक्यं न वेति' भूयान् संजातो विचारः । तस्मिन् समयेऽप्ययं पक्षो नाभिनवः । प्राचीनैस्तान्त्रिकैस्तावन्नग्नतापासना बह्वाचरिताऽऽसीत् । अथ च तत्परिणामोऽप्यनुभूत एव प्राचीनैरायैः । भाषायां निन्दितार्थे व्यवहियमाणः 'छाकटा'-शब्दो हि 'शाक्त'-शब्दाग्निरागत इति ज्ञायते । किन्तु नग्नतायामपि पूर्णपवित्रता प्रदर्शयितुं शक्यते । दक्षिणभारते बाहुबलिगोभटेश्वरस्य नग्नता मूर्त्तय ऐतिहासिक्यो दरीदृश्यन्ते । मूर्त्तयश्चेमा अतिविशाला बृहत्कायाश्च विद्यन्ते । परं कलाकारैस्तासां मूर्त्तीनां मुखमण्डलेषु महानद्भुततमश्चमत्कारकार्युपशमभावः संदर्शितः । यद्दर्शनमात्रेणैव ता दर्शकानां मनसि नग्नतावलोकन-
जुगुप्सां हठादन्तर्घाय जागरयन्ति तत्क्षणमेव पूततमा भावनाः ।

१०५

सारस्वती सुषमां

आपादः

पुरुषस्य स्त्रिया वा, पशोः पक्षिणोऽपि वा शरीरे वस्तुतो बीभत्सता नास्ति । अस्ति च सा मानवस्य मनोभावेष्वान्तरेषु । कलाकारस्य मूर्तिकारस्य वा हस्तकौशलमपूर्वं चेतोहारि च भवति, येन हस्तनैपुण्येन नग्नमश्लीलमपि चित्रमतिपवित्रभावोपेतं सुकलापूर्णमाकर्षणीयं च संजायते ।

वर्त्तमानयुगे तु सर्वत्र कलेतिनाम्ना कलाविकृतिं प्रदर्श्य केवलार्थोपाजनपराः कलाघातकाः समाजद्रोहिणश्च दृश्यन्ते । इत्थं च यथार्थभूता कला परोक्षैव संभवति । तथा सति च कथमासक्तिः कलायामुत्साहो वा जनानां भवेत् ?

न केवलं कलाक्षेत्रे साहित्येऽपीयं कामुकप्रवृत्तिर्दरीदृश्यते । अधुना सर्वासु भाषासु कामुकभावानोत्पादनचणा वासनापूर्णाश्च रचनाः प्रायः प्रत्यक्षीभवन्ति । अत एवाधुनिकसाहित्यक्षेत्रमप्यतीव निम्नकोटिकं वरीवर्त्ति । न तत्पठने पुनः पुनर्जिज्ञासा जागर्ति, न वा चिरमानन्दानुभवो भवति । परं क्षणमात्रं पाठकानां स्वभावत एव वासनापूर्णेण मानसेषु विकृतिमुत्पाद्य भावशत्रुलतामात्रेणाचिरकालमेवानन्दाभासमनुभावयति । अथ चैतादृशसाहित्यनिर्मातारो वर्त्तमानकाले 'कलाकाराः' इति कृत्वा बहु मन्यन्ते ।

मध्ययुगेऽपि मुगलानां शासनकाले तदाश्रितैः कलाविन्मन्यैः शासकमनोविनोदार्थं तच्चेतसि पुनः पुनर्वासिनोद्दीपनार्थं चैतादृशमेव नग्नतावर्णनात्मकं साहित्यं सृज्यते स्म ।

एतदुभयकालव्यापिनी शैली नैका भवतु नाम, परन्तु जात्या न कोऽपि भेदः । उभावप्यात्मानं कलानिर्मातारमामन्वाते । तादृशकलाविज्ञापसदैर्विद्वैरद्य समाजस्य न काऽप्युपकृतिर्भवितुमर्हति । यदि समाजे केषांचिद् वासनारसिकमानसानां तादृशविटवर्गेणोपकारो भवेत्तर्हि तावन्मात्रै रसिकजनैस्ते समाद्रियन्तां नाम; किन्तु कलावित्पदेन तानामन्य कलापदस्य पराकृतिर्दुस्सहेति प्रतीयते । कलापदं त्वतिपावनम् । 'सत्यं शिवं सुन्दरम्' इति ब्रह्मस्वरूपान्यतमसौन्दर्यापरपर्याय एव कलाशब्दोऽवगन्तव्यः । सौन्दर्यं चैतन्न चैतन्यस्य पुरुषस्य सत्त्वम् । सौन्दर्यं तावच्चेतनाचेतनेषु सर्वत्र समव्याप्तं दृश्यते ब्रह्मवत् । अत एव कलायाः पराकृतिः १०६ तिरस्कारश्च ब्रह्मण एव तिरस्कारोऽवमाननं चेति बोध्यम् । ब्रह्मतिरस्कारे चात्मन एव तिरस्कारः प्रसज्यते, आत्मनो ब्रह्मरूपत्वात् ।

सं० २००६

कला तत्प्रयोजनञ्च

अधुना कलाप्रभेदविषये किञ्चित् कथ्यते । विदितमेव हि सर्वेषां विपश्चितामिदं यद-
स्मद्भारतीयपरम्परानुरोधेन कलाश्चतुःषष्टिविधा गण्यन्ते इति । प्राचीनैराचार्यैरनुमतेयं गणना-
ऽऽस्ते । गणनायामस्यां प्रायस्तात्कालिकजीवनोपयोगिन्यः क्रियाः सर्वा अप्यन्तर्भूता लक्ष्यन्ते ।
परं संसारोऽयमनुक्षणं परिवर्तनशीलः । सर्वेषामपि दार्शनिकानामयमेव सिद्धान्तः परिदृश्यते ।
एवं सति पुरातनस्य वर्त्तमानस्य च युगस्य मध्ये महदन्तरमकल्पनीयं व्यवधानं च प्रत्यक्षमेव
हि निष्पक्षमीक्षितृणाम् । अत एव चास्मिन् विज्ञानयुगेऽथवा यन्त्रयुगे मनुष्याणां जीवनं
भौतिकक्षेत्रेऽत्युन्नतं जातमित्यनिच्छताऽप्यभ्युपगन्तव्यमेव । वार्त्तमानिकजीवने च नित्यमनेके
पदार्था उपयुज्यन्ते । विशेषेणास्मिन् विज्ञानयुगे नित्यमभिनवाः पदार्था आविष्क्रियन्ते ।

चेतनः पुरुषः स्वप्रतिभाप्रभावेण जडामपि प्रकृतिं चेतनान्वितामिवारचयति । अहो
विज्ञानमहिमा ! सहस्रयोजनपरिमितेऽपि देशे समुपविश्य क्षणमात्रे दूरस्थवार्त्ताः सानन्दमुप-
श्रुणोति मनुजो विज्ञानमाहात्म्येन । किं बहुना, दुर्लब्धोऽपि महासागरः कुल्येव सन्तीर्यते
वायुवेगेन । कं कं चमत्कारं नाविष्करोति विज्ञानम् । आधुनिकयुगे सर्वशक्तिमद् ब्रह्मेव
विज्ञानमाभाति । सत्यं श्रूयतेऽपि च- विज्ञानमानन्दमयं ब्रह्म' इति ।

किमिदं विज्ञानमपि कलान्तर्गतमुत तद्वहिर्भूतमिति विचारणीयम् । नूनमिदं
विज्ञानमपि कलाया अन्तर्गतमेवेत्यस्माकमभिप्रायः । किञ्चेदं विज्ञानं कलायाः परा काष्ठेऽपि
वक्तुं शक्यते । सा च परा काष्ठा बहिर्वर्त्तिन्येव, नान्तरिकी । एवं च बहिःस्वरूपमपि कलाया
आश्रयो भवितुमर्हतीति सिद्धान्तितम् । नित्यं विज्ञानाविष्कृताः परश्चताः पदार्था आधुनिक-
जीवने उपयुज्यन्ते, तर्हि तत्तत्पदार्थरचना किं न भवति कला ?

भवत्येव कला मनुष्यस्य सर्जनक्रियामात्रम् । तस्मादेव वर्त्तमानयुगे चतुःषष्टिसंख्याकेन
सूत्रेण कलाक्षेत्रस्य मापनं संकोचीकरणं च स्वबुद्धिसंकोचस्य रूढिवादस्यापि वा परिचयमेव
विदधाति । न पुनरादर्शाचरणप्राचीनार्याणां विशालदृक्पथस्य दूरदर्शिताया अपि वा ।
अत एव च युगधर्ममनुसृत्य विज्ञानाविष्कारमप्याकलयन् कलायाः संख्यानिर्णयः कार्य इत्येवा-
स्माकमाशयः । एवं चानन्ताः कलानां विभेदा इति पर्यवस्यति ।

(सावशेषम्)

१०७

सौरपरिवारः

श्रीवलदेवमिश्रः

‘धू प्रेरणे’ इति धातोः सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति व्युत्पत्त्या सूरः सूर्यपर्यायः । तेन सौरः सूर्यसम्बन्धीयः । अत एव सूर्यसम्बन्धसहिता भग्नहा एव सौरपरिवारशब्देनावबुद्ध्यन्ते । ‘एकेनैव सूर्येण सर्वं जगदिदं विभाति’, ‘एक एवाग्निर्वहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रसूतः’, ‘एकैवोषा सर्वमिदं विभाति’ इत्यादिश्रुतिभ्यः सूर्यस्यैव सर्वाधारत्वात् ।

कोटिघ्नैर्नखनन्दषट्कनखभूभृद्भुजङ्गेन्दुभि-
ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः ।
तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं
केचित्प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरि पौराणिकाः सूरयः ॥
करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहततमसो नभसः स परिधिरुदितस्तौ ॥

एभिर्योजनैस्तुल्यां गणकाः खकक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति । तत्र कथमनन्तस्याकाशस्येयत्ता वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याहर्पतिद्युतियुजो नभसः परिधेरिदं मानं वदन्ति । अत एव पौराणिका गणकास्तं ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति । केचिल्लोकालोकं वदन्ति । यतस्तदन्तर्वर्तिन एवार्करश्मयः, अर्थात् स एव ब्रह्माण्डगोलो यत्रार्ककिरणप्रसारो भवति । गणनायां महत्तमा सङ्ख्या परार्धमिता, यत्राष्टादशस्थानानि । उक्तं च नैषधकारेण—

पारे परार्धं गणितं यदि स्याद्गण्येयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ।

१०८

अस्याः सङ्ख्यायाश्चरितार्थता ब्रह्माण्डगोलप्रमाणे उत वा रवेः करप्रसार एव भवति । अतो जगति यानि चमत्कारकराणि वस्तूनि विश्वसृजा सृष्टानि तत्र सूर्यः श्रेष्ठतमः । अत एव

सं० २००६

सौरपरिवारः

बराहमिहिरः सूर्यं स्तौति—

मूर्त्तित्वे परिकल्पितः शशिभृतो वर्त्माऽपुनर्जन्मना-
 मात्मेत्यात्मविदां क्रतुश्च यजतां भर्त्ताऽमरज्योतिषाम् ।
 लोकानां प्रलयोद्भवस्थितिविभुश्चानेकधा यः श्रुतो
 वाचं नः स ददात्वनेककिरणस्त्रैलोक्यदीपो रविः ॥

भास्कराचार्योऽपि तमेवं स्तौति—

जयति जगति गूढानन्धकारे पदार्थान्
 जनघनघृणयार्थं व्यञ्जयन्नात्मभाभिः ।
 विमलितमनसां सद्वासनाभ्यासयोगै-
 रपि च परमतत्त्वं योगिनां भानुरेकः ॥

सूर्य एव तेजसां गोलकः । अन्येषु ग्रहेषु यत्तेजस्तत् सूर्यस्यैव नान्यस्य ।

उक्तं च कमलाकरेण—

तेजसां गोलकः सूर्यो ग्रहर्थाण्यभ्युगोलकाः ।
 प्रभावन्तो हि दृश्यन्ते सूर्यरश्मिप्रदीपिताः ॥
 इत्थं स्वानुभवादायैस्तत्त्वार्थज्ञैः किलोदितम् ।
 स्थितिजोर्ध्वगता दृश्याश्चादृश्यास्तद्वधः स्थिताः ॥

भास्कराचार्येणाप्युपपादितम्—

“तरणिकिरणसङ्काशेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति ।” इति ।

अत्र वासनाभाष्ये आचार्यो ब्रवीति—

“अत्र हरिहरविरञ्चिवरलाभश्रवणसहस्रपुत्रकामात्रिनेत्रविगलितजलविन्दुरय-
 मिन्दुः पितामहेन ग्रहत्वे आकाशे निवेशित इति श्रूयते स्मृतिषु पुराणेषु । अतः
 आगमप्रामाण्येनास्य जलमयत्वम् । तदुपरि दूरतो रविर्भ्रमति । अतोऽस्य यस्यां दिशि
 दिनकरस्तत्करनिकरसङ्गमजनितचारुचन्द्रिकानिचयेन तस्यां दिशि चन्द्रश्चकास्ति
 दीप्तिमान् भवति ।” इति ।

एतेन सूर्यतेजसैव ग्रहास्तेजोवन्तो भवन्तीति स्पष्टं प्रतीयते ।

१०६

सारस्वती सुवमा

आषाढः

चन्द्रगोले जलगोलः । नैष गोलः पृथ्वीगोलवद्वासयोग्य इति न कल्पनीयम्, यत-
श्चन्द्रगोलेऽप्यस्मदादीनां पितृलोकानां वासः । उक्तमत्र विषये स्वगोलाध्याये भास्कराचार्येण—

विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति ।
पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे दर्शं यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम् ॥
भार्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ।
कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम् ॥

यथावनौ तिष्ठन्तो वयमवनीं तलस्थामात्मानं चोपरि स्थितं मन्यामहे, एवं चन्द्रोर्ध्वभागे
वसन्तः पितरश्चन्द्रं स्वाध आमनन्ति । तेऽमान्ते निजमस्तकोर्ध्वभागे सूर्यं पश्यन्ति, तदैषां दिनार्धं
भवति । एवं पौर्णमास्यां चन्द्रस्य षड्भान्तरितत्वात् तेषां रात्र्यर्धं भवति । तेन कारणेन कृष्णे
पक्षदले तत्र सूर्योऽभ्युदेति शुक्ले पक्षदलेऽस्तमेति । एवं यथा चन्द्रलोके पितॄणां निवासः, एव-
मेव प्रत्येकग्रहगोले लोकानां निवासोऽस्तीति शास्त्रतोऽवगम्यते । यतः—

ग्रहनक्षत्रचरितं शास्त्रा गोलं च तत्त्वतः ।

ग्रहलोकमवाप्नोति पर्यायेणान्तरात्मवान् ॥

इत्यनेन कमलाकरवचनेन ग्रहलोकप्राप्तिस्तु तदैव स्याद्यदा तस्य सत्ता विद्यते । काशी-
खण्डे पुराणे विस्तरेण ग्रहलोकवर्णनं नक्षत्रलोकवर्णनं च कृतं दृश्यते, परं च सर्वत्र प्रकाशः
श्रीसूर्यनारायणस्यैव । यथाऽस्माकं सूर्यस्य कृपया तद्दर्शनेन दिनम्, एवं सर्वस्मिन् लोकेऽस्यैव
प्रभावतो महतः सूर्यस्य दर्शनेनैव दिनं तद्दर्शने रात्रिर्भवति ।

दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोहन्तुरदर्शने सति ।

कुट्टघृगानां द्युनिशं यथा नृणां तथा पितॄणां शशिपृष्ठवासिनाम् ॥ इति ।

सूर्यादर्शने पृथिवीच्छायैव चन्द्रग्रहणे छादिका भवति । एवं सूर्यग्रहणे चन्द्रश्छा-
दको भवति । पुराणे एवं लिखितमस्ति यद्राहुकृतं ग्रहणं भवतीति । प्रथमत आर्यभटेनैतादृशं
११० मतं निराकृतम् । तेनोक्तम्—

“छादयति शशी सूर्यं शशिनं महती च भूच्छाया ।” इति ।

सं० २००६

सौरपरिवारः

अस्मिन् विषये बराहमिहिराचार्यो बहु विवृणोति—

यदि मूर्त्तौ भविचारी शिरोऽथवा भवति मण्डली राहुः ।
 भगणाद्धैनान्तरितौ गृह्णाति कथं नियतचारः ॥
 अनियतचारः खलु चेदुपलब्धिः सङ्ख्यया कथं तस्य ।
 पुच्छाननभिधानोऽन्तरेण कस्मान्न गृह्णाति ॥
 अथ तु भुजगेन्द्ररूपः पुच्छेन मुखेन वा स गृह्णाति ।
 मुखपुच्छान्तरसंस्थं स्थगयति कस्मान्न भगणार्धम् ॥
 राहुद्वयं यदि स्याद्भस्तेऽस्तमितेऽथवादिते चन्द्रे ।
 तत्समगतिनाऽन्येन ग्रस्तः सूर्योऽपि दृश्येत ॥ इति ।

भास्कराचार्योऽपि —

दिग्देशकालावरणादिभेदैर्न च्छादको राहुरिति ब्रुवन्ति ।
 यन्मानिनः केवलगोलविद्यास्तत्संहितावेदपुसणवाह्यम् ॥
 राहुः कुभामण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कगच्छादयतीनविभ्वम् ।
 तमोमयः शम्भुवरप्रसादादित्यागमानामविरुद्धमेतत् ॥

अर्थाद् दिग्देशकालावरणादिभेदै राहुश्छादको न भवति, अर्थाच्चन्द्रस्य प्राच्यां दिशि स्पर्शो भवति सूर्यस्य प्रतीच्यां स्पर्शो भवति, राहुकृतं ग्रहणं चेदेकस्यामेव दिशि स्पर्श उचितः स्यात् । सूर्यस्य ग्रहणं कस्मिंश्चिद्देशे भवति कस्मिंश्चिद्देशे न भवति । राहुकृतं ग्रहणं चेत्, सर्वस्मिन्नेव देशे भवितव्यम् । ग्रहणममावास्यायां पूर्णिमायामेव भवति । राहुकृतं ग्रहणं चेत्सर्वस्मिन्नपि काले भवितव्यम् । तथा चन्द्रे स्वल्पे छन्ने धूम्रवर्णः सर्वच्छन्ने पिशङ्गो वर्णो भवति, किन्तु भानौ छन्ने सर्वदा कृष्णवर्ण एव; राहुकृतं ग्रहणं चेदेष विभेदो न समुचितः । तेन राहुकृतं ग्रहणं न भवति ।

परं च वेदे पुराणे च राहुरेव ग्रहणकारकस्तेन भास्करस्यैव समन्वयो यद् ग्रहणकाले शम्भुवरप्रदानाद् राहुः कुभामण्डले प्रविश्य चन्द्रं छादयति, सूर्यग्रहणसमये च चन्द्रमण्डले १११ प्रविश्य रविं छादयति । एवं कल्पने आगमविरोधो न भवतीति ।

सारस्वती सुषमा

आपादः

ग्रहणस्य प्रयोजनं च पुराणादौ लिखितम्—

स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमसुरार्चने ।
 सर्वस्वेनापि कर्तव्यं भ्रातृ वै राहुदर्शने ॥
 अकुर्वाणस्तु नास्तिक्यात् पङ्के गौरिव सीदति ।

अत्र कमलाकरभट्टो ग्रहणस्यान्यदपि प्रयोजनं कथयति—

भूमेर्दूरभवं दिव्यं ज्ञानं चाकेंदुसम्भवम् ।
 भविष्यं पूर्वमुक्तं चेच्चमत्कृतिकरं नृणाम् ॥

सूर्यस्य सर्वग्रहणे रात्रेः स्थितिर्भवति तेन गणको विशेषत एतादृशे पर्वणि आकाश-
 निरीक्षणं करोति । एकदा त्रिचत्वारिंशदधिकचतुर्दशशततमं शके सूर्यस्य सर्वग्रहणमभवत् ।
 तस्य वर्णनं च लिखितं प्राप्यते—

शाके त्र्यम्बीन्द्रतुल्ये वृषशरदि मधौ मासि बाणेन्दुनाडी-
 तुल्ये दशोऽश्विधिष्ये दिनकरदिवसे भानुसर्वग्रहोऽभूत् ।
 तस्मिन् ग्रस्तेऽश्विभं चास्तमितमपि बुधं काव्यसप्तर्षिमुख्या-
 स्तारा दृष्ट्वान्धकाराकुलितमिह जगत् तत्र हा हा चकार ॥

सर्वग्रहणकाले दिवसे रात्रिरिवान्धकारे संजाते पक्षिण इतस्ततः कोलाहलं कृत्वा
 खनीडाभिमुखं गच्छन्ति । जगति हाहाकारो भवति । केवलं सुखस्यैव एव विषयो यत्
 सूर्यस्य खग्रासश्चन्द्रस्य खग्रास इव बहुकालव्यापको न भवति, किन्त्वल्पकालिको भवति,
 प्रायो दशनिमिषा- (मिनियट) दूर्ध्वं न तिष्ठति ।

इतः पूर्वमस्मिन् भारते यदा खग्रासोऽभूत्तदानीमेतद्देशे राजप्रतिनिधिः (Viceroy)
 'लार्ड कर्जन'-महाशय आसीत् । तदानीं सर्वाधिकखग्रासस्थितिः 'बक्सर'-नगरेऽभूत् । तेन
 हेतुना विद्यारसिको राजप्रतिनिधिमहाशयः स्वयं कलिकातातस्तस्मिन् दिने बक्सरनगरमुपेत्य
 तदानीन्तनं गणकाग्रगण्यं काशिकराजकीयविद्यालयीयज्यौतिषाध्यापकं पण्डितप्रवरं सुधाकर-
 द्विवेदिनं महता समादरेणाहूय ग्रहणसमये तेन सार्धं ग्रहणसम्बन्धिनं विचारं कृतवान् । तेन
 सूर्यस्य सर्वग्रहसमयः परमोपकारकृदिति ।

सं० २००६

सौरपरिवारः

यथा सर्वग्रहसमयो विशिष्टः सर्वग्रहणं च हाहाकारकृदेवं वलयग्रहोऽपि विशिष्टः । वलय-
ग्रहे सूर्यमण्डलमध्ये केवलमन्धकारो मण्डलपरिधावेव चतुर्दिक्षु तेजो दृश्यते । एतादृशं वलय-
ग्रहणमपि काश्यामष्टसप्तत्यधिकचतुर्दशशततुल्ये शके जातम्—

शाकेऽष्टाद्रिमनून्मितेऽनलशरचूर्जेष्टनाडीमिते

दर्शेऽञ्जहनि मित्रभेऽभवदिनग्रस्तं महाश्चर्यकृतम् ।

शेषोऽर्कः परितः सितो वलयवन्मध्येऽत्र कृष्णो यतोऽ-

ल्पं चान्द्रं वपुरैक्षतात्र कविविद्वाद्यन्धकारेऽपि च ॥

यथा पर्वणि ग्रहणमर्थात् सूर्यविम्बे कृष्णताऽऽगच्छति, एवं पर्वतो मित्रेऽप्यवसरे त्वष्टृ-
नामको ग्रहः सूर्यविम्बमन्धकारेण युक्तं कुरुते; यस्य फलं दुष्टं भवति । उक्तं चात्र विषये
वराहमिहिरेण—

सतमस्कं पर्वं विना त्वष्टा नामार्कमण्डलं कुरुते ।

स निहन्ति सप्तभूपान् जनांश्च शस्त्रामिदुर्मिक्षैः ॥

तामसकीलकसंज्ञा राहुसुताः केतवस्त्रयस्त्रिंशत् ।

वर्णस्थानाकारैस्तान् दृष्ट्वाऽर्के फलं ब्रूयात् ॥

एवं चन्द्रमण्डले भौमादिग्रहमण्डलेऽपि च विम्बस्य विविधदृश्यभेदा आकाशे भवन्ति ।
वराहमिहिरेण स्वीयवृहत्संहितायामादित्याचारादिप्रकरणेषु विशेषतस्ते भेदा वर्णितास्ते लोकै-
रवश्यं पठनीयाः परीक्षणीयाश्च ।

यथेदानीमाकाशनिरीक्षणाय बह्व्यो वेधशालां भिन्नभिन्नदेशेषु स्थापिताः सन्ति यथा च
दूरवीक्षणादियन्त्रद्वारा ग्रहादीनामवलोकनमुपग्रहादीनां च परीक्षणं भवति तादृशी स्थिति-
रस्माकं देशे नासीत् । केवलं यष्टियन्त्रद्वारा गणका वेधं कृतवन्त आसन् । वेधप्रकारस्य वर्णनं
च भास्कराचार्यादिग्रन्थेषु दृश्यते । यथा रविबिम्बकलाज्ञाने भास्कराचार्यो लिखति—

“यस्मिन् दिने मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने उदयकाले

चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन मूलमिलितेन तत्रस्थदृष्ट्या तद्ग्राम्यां विम्ब-

प्रान्तौ विध्येत् । या यष्ट्यग्रयोर्न्तरकलास्ता रविबिम्बकला भवन्ति मध्यमाः ।” इति ।

ग्रहवेधप्रकारश्च ‘सुषमायाः’ पञ्चमोपाधिवितरणोत्सवाङ्के प्रकाशिते ‘वेधः’-इत्याख्ये ११३
मदीये लेखे विस्तरेण प्रदर्शितो द्रष्टव्यः ।

सारस्वती सुषमा

आशिंहः

एवं यन्त्राध्याये—

गोलो नाडीवलयं यष्टिः शङ्कुघटीचक्रम् ।

चापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ॥

इत्यादि दशविधयन्त्राणां वर्णनं कृत्वा बुद्धियन्त्रं स्तौति—

अथ किमु पृथुतन्त्रैर्धामतो भूरियन्त्रैः

स्वकरकलितयष्टेर्दत्तमूलाग्रदृष्टेः ।

न तदविदितमानं वस्तु यद् दृश्यमानं

दिवि भुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम् ॥

अन्यत्र च कथयति—

स्पष्टा क्रान्तिः स्फुटशरयुतो नैकभिन्नाशभावे

तज्ज्या स्पष्टोऽपमगुण इतो ब्रुज्यकाद्यं ग्रहस्य ।

कृत्वा साध्या तदुदितघटीभिः प्रभा भानुभाव-

चन्द्रादीनां नलकसुषिरे दर्शनायापि भानाम् ॥

यद्यपि ताराग्रहाणां भानां च छाया न दृश्यते तथापि नलकसुषिरे तद्दर्शनाय तदुप-
योगिनी भविष्यतीति साध्या ।

एवं प्राचीनानां वेधरीतिरासीत् । इदानीं कुत्रापि प्राचीनरीत्या गणकैर्वेधो न क्रियते ।
एकशतवर्षाभ्यन्तरे उत्कलदेशे चन्द्रशेखरसामन्तनामा विचक्षणो गणकोऽभूत् । तेन प्राचीन-
रीत्यैव वेधं कृत्वा मानानि प्रसाध्य सिद्धान्तदर्पणनामको विशिष्टो ग्रन्थो विरचितः । जयपुरा-
धिपतिजयसिंहेन महाराजेन काशीजयपुरोज्जयिन्यादिषु पञ्चसु स्थानेषु वेधशालां निर्माय प्राचीन-
गणकानां बुद्धिकौशलं प्रदर्शितम् । किन्तु तेष्वपि स्थानेषु सम्यग् वेधकार्यमिदानीं न
प्रचलति । इदानीं यूरोपदेशे बह्व्यो वेधशालास्तत्र प्रकाण्डानि च यन्त्राणि सन्ति । तत्र
'कोपर्निकस'-सिद्धान्तेन प्रथमं वेधकारको 'गेलीलियो' महाशयः प्रादुरभूत् । यः पृथिवी भ्रमतीति
मतस्यापनाय दोषो भूत्वा सप्ततिवर्षासन्ने वयसि कारागारवासदुःखमन्वभूत् । ततः परं 'टीको-
ब्रोही' इति नाम्ना गणकेन विशेषप्रकारेण वेधः कृतः । यूरोपदेशीयवेधकार्यादिविवरणरूपमेकं
११४ 'सौरपरिवार' नामकं पुस्तकं प्रयागविश्वविद्यालयाध्यापकेन श्रीगोरखप्रसादमहाशयेन लिखितं
विद्यते, यत्र यूरोपीयगणकानां वेधविषये तत्समयत्वस्य धैर्यस्य च महती प्रशंसा कृतास्ति ।

सं० २००६

सौरपरिवारः

अस्मद्देशेऽपि बहवो गणका वेधकार्यं कृतवन्त इत्यस्य प्रमाणं दृश्यते । प्रथमतो ब्रह्मगुप्तेन लिखितम्—

ब्रह्मोक्तं ग्रहगणितं महता कालेन यत्खिलीभूतम् ।
अभिधीयते स्फुटं तज्जिष्णुसुतब्रह्मगुप्तेन ॥
संसाध्य स्पष्टतरं बीजं नलिकादियन्त्रेभ्यः ।
तत्संस्कृतग्रहेभ्यः कर्त्तव्यौ निर्णयादेशौ ॥

एवं गणेशदैवज्ञोऽपि स्वीये ग्रहलाघवे कथयति—

सौरोऽर्कोऽपि विभूचमङ्ककलिको नाब्जो गुरुस्त्वार्यजोऽ-
सृग्राहू च कजं शकेन्द्रकमथार्ये सेपुभागः शनिः ।
शौक्रं केन्द्रमन्त्रार्यमध्यगमितीमे यान्ति दृक्तुल्यतां
सिद्धैस्तैरिह पर्वधर्मनयस्तकार्यादिकं त्वादिशेत् ॥

एभ्यः प्रमाणेभ्यो ज्ञायते यत्ते गणका वेधं कृत्वा परीक्षां कृतवन्त इति ।

पूर्वं राजानः स्वीयसंसदि गणकान्नियुज्य तैराकाशनिरीक्षणं कारयित्वा संवत्सरफलं ज्ञातवन्तः । अत एव वराहमिहिरः सांवत्सरिकप्रशंसायां निगदति—

अप्रदीपा यथा रात्रिरनादित्यं यथा नभः ।
तथाऽसांवत्सरो राजा भ्रमत्यन्ध हवाध्वनि ॥
तस्माद्वाज्ञाधिगन्तव्यो विद्वान् सांवत्सरोऽग्रणीः ।
जयं यशः श्रियं भोगान् श्रेयश्च समभीप्सता ॥
नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता ।
चक्षुर्भूतो हि यत्रैष पापं तत्र न विद्यते ॥

तेनाकाशनिरीक्षका वेधकरा विद्वांसः प्रथममासन् । इदानीं तादृशाकाशनिरीक्षणाभावा-
दस्माकमीदृशी दयनीया दशा । इदानीमस्मिन्नेव प्रख्याते महाविद्यालये वेधकरणाय विदेशीय-
यन्त्राणि संगृह्यन्ते । तदुपकरणैर्वेधं करिष्यन्ति गणकाः । श्लाघनीय एष विषयः । परमत्र
नास्माकं ग्रहः । एतत्तु विदेशीयानामनुकरणमेव । किन्तु यदि स्वदेशीयपद्धत्या वेधः कृतो ११५
भवति तदा भारतीयानां गौरवम् । तेन स्वदेशीयवेधरीतिप्रचालनायापि यत्नो विधेय एव,

सारस्वती सुषमा

आषाढः

अन्यथा तासां रीतीनामुच्छेदः संभाव्यते । तेषां सिद्धान्तग्रन्था अपि कालान्तरे त्यक्ता भवेयुः । भारतवर्षे ज्योतिषशास्त्रं न केवलं विज्ञानशास्त्रदृष्ट्या मान्यं किन्तु शास्त्रमिदं वेदाङ्गम् । वेदाङ्गत्वात् सर्वथा मान्यं संरक्षणीयं च । भारते सर्वे व्यवहाराः सर्वे संस्काराः सर्वाणि कृत्यानि च ज्योतिषशास्त्रसंमत्यैवानुष्ठीयन्ते । तेन परममन्यमिदं शास्त्रम् । एवं प्रसङ्गतः सूर्यचन्द्र-ग्रहणविषये वेधविषये च विचारः कृतः । अथ प्रकृतमनुसरामः ।

यथा सूर्यचन्द्रयोर्विभवे दृश्येते न तथान्येषां ग्रहाणाम् । भौमादिपञ्चग्रहास्तु तारारूपाः । इयं तु प्राचीनानां गणकानां विशेषता यत्तैरसंख्यकासु तारासु सतीष्वपि ग्रहाणां निश्चयः कृतः । न केवलं ग्रहा एव निश्चिताः; किन्तु पृथ्वीकेन्द्रतः कियति दूरे ते भ्रमन्ति, तेषां विम्बानां किं मानम्, कीदृशी च तेषां गतिः, कीदृशं तेषां स्वरूपम्, कश्च प्रभावः; सर्वं वस्तु निश्चितम् । ग्रहनिश्चयकरणे प्रायस्त्रयो विषया मुख्यः अभवन् । प्रथमं ग्रहाणां प्रकाशो ग्रहविम्बप्रकाशः साधारणताराप्रकाशतोऽधिको भवति । द्वितीयं ग्रहेषु गतिरस्ति नक्षत्रेषु गतिर्नास्ति । तृतीयं नक्षत्राणि भकक्षासु तिष्ठन्ति । भकक्षा पृथिवीकेन्द्रतोऽनन्तदूरे । ग्रहकक्षासु शनैः कक्षा सर्वोपरि स्थितास्ति, किन्तु भकक्षापेक्षया शनिरपि बिन्दुरूप इव भाति । सूर्यसिद्धान्तमतेन षष्टिगुणा-कक्षा भकक्षा भवति—

भवेद्भकक्षा तीक्ष्णांशोभ्रमणं षष्टिताडितम् ।

सर्वोपरिष्ठाद् भ्रमति योजनैस्तैर्भ्रमण्डलम् ॥

भास्कराचार्योऽपि वदति—

“अत्रार्कक्षातो भकक्षा षष्टिगुणा, अर्को भषष्ट्यंश इत्यागमप्रामा-
ण्येनाङ्गीकृता ।” इति ।

कक्षासु चन्द्रकक्षा सर्वाभ्योऽधः । उक्तं च भास्कराचार्येण—

“भूमेः पिण्डः शशाङ्कशकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृत्तः ।” इति ।

एवं सूर्यसिद्धान्ते—

११६

कल्पोक्तचन्द्रभगणा गुणिताः शशिकक्षया ।

आकाशकक्षा सा शेया करव्यासिस्तथा रवेः ॥

सं. २००६

सौरपरिवारः

आकाशे चतुर्दिक्षु यावद्भवेः कराणां किरणानां व्याप्तिस्तत्परिवेः प्रमाणमाकाश-
कक्षा । आकाशकक्षा लेखारम्भ एव प्रागुक्ता । अत्र विषये सुधावर्षिण्यां म. म. श्रीसुधाकर-
द्विवेदी वदति—

“वस्तुतो रवेश्चलत्वाद् व्योम्नि कराणां संचारेण यावत्तमोहानिस्तदाकारो
वृत्तवन्न भवति । अत एव कल्पकुदिनगतियोजनघातसमेयं खकक्षा कल्पे ग्रहाणां
गमनयोजनैः समेति वक्तुं शक्यते । वेधेन गतियोजनज्ञानं च भवितुमर्हति,
तत्कल्पकुदिनघातसमेयं संख्या भवति न वेति परीक्षा च भवितुमर्हति । अत
एव भास्करः—

ग्रह्याण्डगेतन्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि ।

यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः ॥” इति ।

कक्षाऽधोऽधःस्था यादृशी तदनुरूपा न वारगणना, किन्तु वारगणनायां या विशेषता
तद्विषये सूर्यसिद्धान्तः—

मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः ।

कक्षाक्रमेण मन्दात् शनैश्चरादधः क्रमेण चतुर्था दिवसाधिपा भवन्ति । यथा
कक्षाक्रमेण शनिगुरुभौमरविशुक्रबुधचन्द्राणां स्थितिस्तत्र प्रथमं यदि शनिर्दिवसाधिपस्तदा
द्वितीयः शनेश्चतुर्थो रविः, ततश्चतुर्थश्चन्द्रस्तृतीयः, चन्द्राच्चतुर्थो भौमश्चतुर्थ इत्यादयः । किन्तु
यतः कल्पारम्भो रविदिवसेऽभवत्तेन रव्यादिवारगणना । उक्तं च भास्कराचार्येण—

लङ्कानगर्यामुदयाच्च भानोस्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव ।

मधोः सितादेर्दिनमासवर्षयुगादिकानां युगपत्पवृत्तिः ॥

यथा प्राचीनैर्गणकैर्ग्रहा अवलोकिता एवं तैरश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणि तेषां योग-
ताराश्च निश्चिताः । नक्षत्राणां ध्रुवाः शराश्च पठिताः । अत्र स्फुटा ध्रुवा वाणाश्च ध्रुवप्रातवृत्तीया
वृत्तायनदृक्कर्मका बोध्याः । उक्तं च स्फुटं भास्कराचार्येण—

इत्यभावेऽयनांशानां कृतदृक्कर्मका ध्रुवाः ।

कथिताश्च स्फुटा वाणाः सुखार्थं पूर्वसूरिभिः ॥

११७

सारस्वती भुषणा

आषाढः

एवमगस्त्यस्य कुन्धकस्य सप्तर्षेश्चाकाशे स्थितिरवलोकिता । वहूनां मते सप्तर्षेर्गतिरस्ति । वराहमिहिरमते एकस्मिन्नक्षत्रे शतवर्षाणि तिष्ठन्ति मुनयः ।

“आसन् मघासु मुनयः शासति पृथिवीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।”

इति वराहमिहिरपद्येनापि सप्तर्षीणां गतिरुक्ता भवति । यद् ध्रुवं स्थिरम्, ‘तदन्ततारे च तथा ध्रुवत्वे’ इति; तस्यापि चलनं कमलाकरेण स्वतत्त्वविवेके प्रतिपादितम् । तेनोक्तम्—

ध्रुवतारां स्थिरां ग्रन्थे मन्यन्ते ते कुबुद्धयः ।

साकं तैस्तु विवादोऽपि सतां मूढत्वमेव हि ॥

एवं प्राचीनैर्यष्टिनलकद्वारा चर्मचक्षुषा यदवलोकितास्तदर्थं ते धन्यवादाहार्हाः । इदानीं दूरवीक्षणादिविशिष्टयन्त्रद्वारा यद्वह्वलोक्यते तद्युक्तमेव सूक्ष्मावलोकनकारणाम् ।

तैरिदमपि ज्ञातं यद्वेदरत्नगतिः शनिगुरुभौमाः पूर्वस्यामेवोदयन्ते प्रतीच्यामस्तं गच्छन्ति च । किन्तु रवेरधिकभुक्तिग्रहाः पश्चिमायागेवोदयन्ते पूर्वस्यामस्तं गच्छन्ति । तथा बुधशुक्रयोर्विषये एष विप्रयोऽपि ज्ञातो यद् बुधशुक्रौ मार्गिणौ प्रत्यगुद्गम्य तत्रैव वक्रां गतिं प्राप्य तत्रैवास्तं व्रजतः । पुनर्वक्रौ तौ पूर्वदिशायां समुद्गम्य ऋजुत्वं समासाद्य तत्रैव पूर्वस्यां दिश्यस्तं व्रजेतामिति । अत्र सुधावर्षिणीकारः—

“अथ सम्प्रति नवीनानां मते ग्रहा दीर्घवृत्ते भ्रमन्ति यत्रैकनाभिस्थाने रविः स्थिरः । तत्र स्वल्पान्तरादीर्घवृत्तं वृत्तमिव भाति यत्केन्द्रे रविः स्थिरः । भूश्च रविः परितः स्वकक्षावृत्ते भ्रमति । ” एवं प्रकल्प्य नवीनानां मतेन सौरोक्तबुधशुक्रोदयास्तादिकं स्फुटमुपपद्यते । एतेन प्राचीनानां मनसि सूर्यकेन्द्राभिप्रायिकैव कक्षाऽऽसीत् । लोकानां प्रतीतिजननाय भुवः समन्ताद् ग्रहाणां कक्षा प्रतिपादिता तैरिति कल्पना संयुक्तिका ।” इति वदति ।

भौमादिग्रहाणां स्वरूपाणि च बृहत्संहितायामेवं लिखितानि—

विपुलविमलमूर्तिः किशुकाशोकवर्णः

स्फुटरुचिरमयूखस्तप्तताम्रप्रभामः ।

विचरति यदि मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः

शुभकृदवनिपानां हार्दिदश्च प्रजानाम् ॥

सं० २००६

सौरपरिवारः

एतेन भौमः किंशुकाशोकवर्णस्तप्तताम्रप्रभाभः । एवं बुधस्य —

हेमकान्तिरथवा शुक्रवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा ।
स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुनः ॥

एतेन बुधः शुक्रवर्णो नीलवर्णमणिसदृशो हेमकान्तिः ।

अकलषांशुजटिलः पृथुमूर्त्तिः कुमुदकुन्दकुसुमस्फटिकाभः ।
ग्रहहतो न यदि सत्पथवर्त्ती हितकरोऽमरगुरुर्मनुजानाम् ॥

एतेन गुरुः कुमुदकुन्दपुष्पसदृशः स्फटिकाभः ।

दधिकुमुदशशङ्ककान्तिभृत्स्फुटविकसत्किरणो बृहत्तनुः ।
सुगतिरविकृतो जयान्वितः कृतयुगरूपकरः सिताह्वयः ॥

एतेन शुक्रो दधिकुमुदचन्द्रकान्तिभृत् ।

वैदूर्यकान्तिविमलः शुभकृत्प्रजानां
बाणातसीकुसुमवर्णनिभश्च शस्तः ।
यं चापि वर्णमुपगच्छति तत्सवर्णान्
सूर्यात्मजः क्षपयतीति मुनिप्रवादः ॥

एतेन बाणातसीकुसुमवर्णनिभः शनिः ।

सूर्यसिद्धान्ते अग्नि-ब्रह्माहृदय-प्रजापति-अपांवत्स-आपःप्रभृतितारकादीनां नामानि
स्थानानि च निर्दिष्टानि—

अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्यो मिथुनान्तगः ।
विंशे च मिथुनस्यांशे मृगश्याधो व्यवस्थितः ॥
विक्षेपो दक्षिणे भागैः खार्णवैः स्वादपक्रमात् ।
हुतभुगब्रह्माहृदयौ वृषे द्वाविंशभागौ ॥
अष्टाभिर्द्विंशता चैव विक्षिप्तावुत्तरेण तौ ।
गोलं बध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम् ॥

११६

सारस्वतो सुषमा

आषाढः

पूर्वस्यां ब्रह्मदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः ।
 प्रजापतिवृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः ॥
 अपां वत्सस्तु चित्राया उत्तरेऽश्वस्तु पञ्चभिः ।
 बृहत् किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे ॥ इति ।

शुक्रपक्षे प्रतिपत्तिथितः सप्तमीपर्यन्तं कृष्णे नवमीतोऽमावास्यापर्यन्तं चन्द्रस्यार्धार्धं विम्बं शुक्लतामायाति । तत्र दृश्यचन्द्रविम्बप्रान्तौ शृङ्खलक्ष्येते, तस्यां स्थितौ शृङ्खलते-
 र्ज्ञानमपि पूर्वाचार्यैः कृतम् ।

एवं ग्रहयुतेर्भग्रहयुतेरपि ज्ञानं कृतम् । तत्र चन्द्रेण सह तारकाणां योगः समागमः, सूर्येण सह योगोऽस्तमयनाम्ना व्यवह्रियते । उक्तं च सूर्यसिद्धान्ते—

ताराग्रहाणामन्योऽन्यं स्यातां युद्धसमागमौ ।
 समागमः शशाङ्केन सूर्येणास्तमनं सह ॥

एवमाकाशस्थवस्तूनां परीक्षा तेषां निश्चयश्च चर्मचक्षुषा निरन्तरावलोकनेन च तैः कृतः । इदानीं वेधयन्त्राणां विशेषतो दूरवीक्षण (टेलिस्कोप) यन्त्राणां प्रतिदिनमुन्नतिः । दूरवीक्षणयन्त्रस्य प्रथमनिर्माता इटलीदेशस्य 'गेलीलियो'—महाशयोऽभूत्, यश्च सप्ततिवर्षासन्ने वयसि सर्वथान्धः संजातः । तदैकदा तेनोक्तम्—“मया येन चक्षुषा विस्तृताकाशमण्डलस्थ-
 सौरपरिवारावलोकनं कृतं तस्यावलोकनविषय इदानीं मदीयदेह एवावशिष्टः । यद्येतद्भगवते परब्रह्मणे रोचते तदा मह्यमपि रोचते” इति ।

इदानीं युरोपदेशस्थयन्त्राणि भारतदेशेऽप्यानाय्य वेधालयः स्थाप्यते । काश्यामपि तादृशवेधालयस्थापनं शीघ्रं भविता । किन्तु यया सामग्या भारतीयैः प्राचीनैर्विद्वद्भिः सौर-
 परिवारनिरीक्षणं कृतं तासां सामग्रीणां सञ्चयाय, तथा युक्त्या वेधप्रकारस्य पुनरुज्जीवनाय च केषामपि महापुरुषाणां दृष्टिर्न यातीति महान् खेदविषयः । संभाव्यते वेधालयस्थापनानन्तरं तस्मिन्नपि विषये विचारो भविष्यतीति ।

भारतीयसंस्कृतेर्विनियोगः

श्रीत्रजवल्लभद्विवेदः

साम्प्रतं साहित्यसंस्कृतिपदयोर्थयोर्थयोः शक्तिस्तावर्थावभिनवावेव । प्राचीनवाङ्मये साहित्यशब्दप्रयोगो बहुत्रोपलभ्यते 'साहित्यसंगीतकलाविहीनः' इत्यादिषु, किन्तु तत्र साहित्य-शब्दः शास्त्रविशेष एव रुढः । एवमेव संस्कृतिपदव्यवहारोऽपि स्मृत्यादिषु दरीदृश्यते, किन्तु संस्कारशब्दपर्याय एव स तत्र । पाश्चात्यसभ्यसमाजे 'लिटरेचर-कल्चर'-शब्दयोर्भूरिशः प्रचलनमासीदस्ति च । तत्पर्यायरूपेण भारतीयभाषासु साहित्यसंस्कृतिपदयोः प्रचलनमभूत् । एवं च साहित्यशब्दः स्वकीयां रुढिमपहाय योगमहिम्ना सम्पूर्णं वाङ्मये शक्तः । संस्कृतिशब्दश्च जनजीवने यद्वैशिष्ट्यं प्रादुर्भवति, तेनैव वंशपरम्परासु यः संस्कारविशेषः, या जीवनप्रणाली, ये आचारविचाराः समुन्मिषन्ति तानभिष्यनक्ति ।

मानवसृष्टेः सममेव मानवसंस्कृतेरपि प्रतिष्ठा समुपजायते । प्रतिष्ठितायास्तस्याः संस्कृतेः साहित्यं बाह्यकं चिरस्थापकं चाभ्युपगम्यते । अत एव भिन्नभिन्नदेशेषु विभिन्नधार्मिक-दार्शनिकसाहित्यानि विभिन्नानां संस्कृतीनां चिरप्ररोहकाणीव सँल्लक्ष्यन्ते । अत एव च स्वत्या-वशिष्टमपि प्राचीन-ईजिप्ट-ग्रीक-रोमन-साहित्यमाधारीकृत्य तास्ताः प्राचीनाः संस्कृतयोऽधुनापि स्वकीयं स्वरूपं निभालयन्ति । परप्रद्वेषेण स्वपक्षोपेक्षया च बहुशः प्राचीनं साहित्यं प्रनष्टम् । बहवो देशा जातयश्चान्यदेशीयसाहित्यस्य संस्कृतेश्च महत्तया प्रभाविताः स्वयमेव ता अङ्गी-चक्रुः, स्वकीयां प्राचीनां संस्कृतिं च त्यक्तवन्तः । अल्पीयांस एव ते देशा ये स्वकीयं साहित्यं संस्कृतिं च रक्षन्त एवान्यदेशीयसाहित्येन स्वकीये साहित्ये परिवर्द्धनं संस्कृतौ च तदनुगुणं परिवर्तनमङ्गीचक्रुः । ईदृशेषु देशेषु भारतवर्षस्य चीनदेशस्य च नाम वयं सगौरवं ग्रहीतुं शक्नुमः ।

संस्कृतिस्तरङ्गिणीप्रवाहवद्गतिशीला वर्तते । सम्पूर्णस्य विश्वस्य का वार्ता, प्रत्येकेषु १२१ देशेष्वपि अस्याः समये समये विभिन्ना आकारा दरीदृश्यन्ते । भारतं वर्षमेव गृह्णातु नाम,

सारस्वती सुषमा

आषाढः

सर्वप्रथममत्र वैदिकसाहित्यस्य साम्राज्यमासीत् । तदनु बौद्धसाहित्यस्य जैनसाहित्यस्य च जन्मे समजायत, तच्च पाश्चात्त्यैर्विद्वद्भिः श्रमणसाहित्यमिति नाम्ना व्यपदिश्यते । एतयोः साहित्ययोराधारेणैव तैर्वैदिकसंस्कृतिः श्रमणसंस्कृतिश्चेति नामद्वयं कृतम् । केचन भारतीया विद्वांसोऽप्येनं विभागं स्वीकुर्वन्त इव दृश्यन्ते । नैतच्छोभनम् । हिमालयाद् गङ्गोत्रीस्थानतः परमपावनाया भगवत्याः सुरसरितः शतसहस्रवर्षेभ्यः पावयन् पामरान् पुण्यतमः प्रवाहः प्रवहति । स्थाने स्थाने तस्यां बह्व्यः क्षुद्रा आपगा बृहत्यः सरितश्च संमिलिता भवन्ति । नहि तासां सम्बन्धेन भागीरथ्या नामपरिवर्तनं भवति । पावनस्त्रिवेणीसङ्गमोऽपि स्वल्पाय कालाय गङ्गायमुनयोर्भेदं प्रदर्शयन्नपि शनैः शनैरेकाकारेणैव पर्यवस्यति । एवमेवास्माकीनैषा भारतीया संस्कृतिः । समये समयेऽस्यां विभिन्नाः संस्कृतय आगत्य समवलीयन्ते । एतावतैव नामपरिवर्तनं तु नोचितम् । बहूनां सरितां संगमेऽपि यद्यपि गङ्गाया नामपरिवर्तनं न भवति, तथापि तस्यास्तस्याः सरितः संगमे तस्यां किञ्चिदिव वैशिष्ट्यं समायात्येव । वनपर्वतादिस्थानानामपि प्रभावोऽवश्यमेव दरीदृश्यते । गङ्गोत्रीकनखलहरिद्वारादिस्थानेषु प्रयागवाराणसीपाटलिपुत्रादिषु च स्थिताया भागीरथ्याः स्पष्टमेवान्तरं पर्यालोच्यते । एवमेव संस्कृतिविषयेऽपि स्वीकर्तव्यम् । नामपरिवर्तनाभावेऽपि तस्याः स्वरूपे परिवर्तनं जायत एव । एवं च वैदिकसाहित्यप्रभावात् प्रादुर्भूतायां भारतीयसंस्कृतिधारायां बौद्धजैनसाहित्याभ्यां प्रादुर्भूता श्रमणसंस्कृतिधारा कंचित्कालं स्वकीयं नेपथ्यमभिनीय विलीना । अधुना वैदिकसंस्कृतेः श्रमणसंस्कृतेर्वा पृथक् चर्चा कूटनीतेः परमाचार्यैः पाश्चात्त्यैः कंचिद् गूढाभिसन्धिमभिलक्ष्य प्रचारितैव मन्तव्या । नहि वास्तविकी तयोः सत्ताऽधुना विद्यते । वैदिकसंस्कृतौ संभूय श्रमणसंस्कृत्या शनैः शनैरभिनवमिव किंचिद् रूपं स्वीकृतम् । तच्च भारतीयसंस्कृतिपदाभिधेयमेव । अथवा द्वाभ्यामप्येताभ्यां धाराभ्यां विकसिता पौराणिकी संस्कृतिधारा । यत्र हि दशवतारेषु भगवतो बुद्धस्य, भागवतादिषु च जैनप्रथमतीर्थंकरस्य ऋषभदेवस्य महर्षित्वेनोल्लेखः ।

१२२

कालक्रमेणात्र न्यायवैशेषिकादिदर्शनानां भागवतपाशुपतादिप्रदायानामागमादिशास्त्राणां च प्रादुर्भावः समजायत । एवमेव यवनशकहूणादिजातयो देशान्तरेभ्य आगत्यात्र उषिताः । सर्वासामासां प्रभावो भारतीयसंस्कृतौ किञ्चिदिव रूपान्तरसंपादकं समभूत् । इत्थं बहुकालादेष पावनः सांस्कृतिकः प्रवाहोऽत्र प्रवहन्नासीत् । सहस्रैकेन विरोधिना वातावरणेन तस्मिन् हस्तक्षेपो व्यधापि ।

सं० २००६

भारतीयसंस्कृतेर्विनियोगः

विदेशेषु प्रायो विरुद्धानां संस्कृतीनां द्वन्द्वस्तत्रैकस्याः पराजयः, पराभूतायाः प्राचीनायाः संस्कृतेः स्थाने विजिताया नूतनायाः संस्कृतेः स्थापनं च साधारणी घटनाऽऽसीत् । विरुद्ध-संस्कृतीनां योद्धुवर्गाणां कलहा जायन्ते स्म । तत्र विजितपक्षेण पराजितपक्षस्य साहित्यादिकं सर्वप्रथममेवोन्मूल्यते स्म, स्वकीयसंस्कृतिरक्षणेच्छूनां च शरीरं कवचधीक्रियते स्म । इत्थं शनैः शनैस्तत्र प्राचीनसंस्कृतिस्थानेऽभिनवसंस्कृतिसाम्राज्यं समस्थाप्यत । प्राचीनमिस्लामग्रीक-संस्कृतीनां लोप इत्थमेव समजायत । 'जेन्द अवेस्ता'-साहित्याधारेण प्रादुर्भूतायाः प्राचीन-पारसीकसंस्कृते रक्षाऽऽस्माकीने भारत एव संजाता । प्राचीना यहूदिनोऽपि स्वकीयसंस्कृते रक्षणार्थं भारतस्य शरणं ययुः । भारतीयसंस्कृत्या भारतवर्षाद्विहरिषि विश्वस्य विस्तृते क्षेत्रे परम-पावनो ज्ञानालोकः प्रसारितः । परन्तु हठधर्मितायास्तत्र लेशोऽपि नासीत् । शान्त्या प्रेम्णा च तथा विश्वं विजितम् ।

विदेशीयास्वेतासु संस्कृतिष्वेषा विशेषता नासीत् । पूर्वायाः संस्कृतेः समूलमुन्मूलनं ततः स्वसाम्राज्यस्थापनं चासां पावनः पन्था आसीत् । एतादृशीष्वेवैकतमा-यथा एशियाखण्डस्य विस्तृते क्षेत्रे यूरोपखण्डस्य च स्वल्पे भागे खड्गबलेन साम्राज्यं स्थापितम्-भारतवर्षेऽपि तद-भिलाषेण कृतप्रवेशाभूत् । अस्याः पूर्वमपि बह्वयः संस्कृतय एतदभिलाषेणैवात्रागताः, किन्तु तासां साम्राज्याभिलाषो दूरे तिष्ठतु; ताः स्वकीयं स्वरूपमेव भारतीयसंस्कृतौ विलासयामासुः । तद्वपरीतैषा संस्कृतिरासीत् । अनया तदाधारभूतसाहित्यस्य तन्मूलसिद्धान्तानां चोच्छेदः समारब्धः । नहि भारतीया संस्कृतिरितरसंस्कृतिवद् दुर्वलप्राणा, तस्या मूलानि सुदूरं प्ररूढा-न्यासन् । उभयोः संस्कृत्योर्वहुकालं द्वन्द्वः समजायत । अन्ते च विदेशीयया संस्कृत्यावगतं नहि भारतीया संस्कृतिः सर्वथोन्मूलयितुं शक्येति । परिणामत उभयोर्विरोधः शनैः शनैरल्पीभूतः । सन्तसाहित्यस्य सूफीसाहित्यस्य च सृष्टिरुभयोरेकीकरणाय कृतप्रयत्नाभूत् । यद्यपि मध्ये मध्ये विरोधपक्षः कृतोन्नतशिरस्को दृश्यते स्म, तथापि स सदा दुर्वलशक्तिक एव सिद्धोऽभूत् । एषा संक्रमणपरम्परा प्रचलन्त्येवासीत् । उभयोः कटुता विभिन्नताः कालक्रमेण क्षीणीभवन्त्य आसन् । नासीत्स उभयोऽतिदूरं यदैतयोर्विरुद्धस्वभावयोः संस्कृत्योरभिनवमेकं रूपमेव जगति संहश्येत; एतस्मिन्नेव काले पावनेऽस्मिन् कार्ये विघ्नरूपेण यूरोपीयानामत्र भारते प्रवेशोऽजायत ।

भारतं विजिगीषमाणानां यूरोपीयानां परस्परकलहे ब्रिटिशजनानां विजयोऽभूत् । तेषामत्र साम्राज्यं प्रादुर्भास । तस्मिन्शरीकरणार्थं हिन्दू-मुसलमानयोः परस्परं विशह एव परमं साधन-

१२३

सारस्वती सुषमा

आषाढः

मासीत् । उभावेतौ कलहान्तरितौ कृत्वा ब्रिटिशजनाः स्वकीयं साम्राज्यं रक्षयन्तः स्वकीय-
साहित्यप्रसारद्वारा संस्कृतेरपि प्रसारं कुर्वन्त आसन् । आदिवासिनीषु पर्वतीयासु वनस्थासु हिन्दू-
समाजदृष्ट्या निम्नासु च जातिषु प्राचीनसंस्कृतौ विरागोत्पादपूर्वकं स्वसंस्कृतिप्रचारमकुर्वन् ।
अनेन प्रचारेण समाजे निम्नजातीनां का कथा बहव उच्चशिक्षादीक्षिताः कुलीना अपि नूतन-
संस्कृतिचाकचिक्ये चमत्कृतचक्षुषः सम्पन्नाः । परत्वेतस्मिन्नेव काले महात्मनो गांधिन
आविर्भावः समजायत; तत्प्रसादेन एषा नः प्रत्नापि चिरनूतना भारतीया संस्कृतिः स्वकीयां
स्वभावगभीरां धारामपहायेतस्ततो न विचलिता ।

इत्थं वयं पश्यामो यद्विहितहासारम्भकालादारभ्याद्यावधि आस्माकीनया संस्कृत्या कति-
विधानि परिवर्तनान्यङ्गीकृतानि । सर्वेषां देशानामितिहासेष्वीदृशान्येव परिवर्तनानि संजातानि ।
इतिहासारम्भे विभिन्नदेशेषु विभिन्नानां संस्कृतीनां प्रादुर्भावः समजायत; किन्त्वधुना तिष्ठ
एव संस्कृतयः प्रादुख्येण वर्तन्ते । अन्यासां संस्कृतीनामास्वेव यथायथमन्तर्भावो भवत्ययः ।
ताश्च पाश्चात्यसंस्कृतिः, मध्यपूर्वसंस्कृतिः, प्राच्यसंस्कृतिश्च । यद्यपि आधुनिकराजनीतौ धर्मस्य
न तादृशः प्रभावस्तथापि संस्कृतावधुनापि तस्यैव प्राबल्यं विद्यते । यदा राजनीतौ धर्मः
(संप्रदायवादः) शून्यं स्थानं लभेत, एकस्य विश्वधर्मस्य च प्रतिष्ठा स्यात्तदैव विश्वसंस्कृते-
रपि कल्पना साकारा भवितुमर्हति ।

सर्वेषु धर्मेषु कतिपये उच्चसिद्धान्ताः सन्ति ये हि प्रायः सर्वत्र समाना एव । सर्वाणि
धर्मपुस्तकानि जनजीवनोन्नतिकारकान् समाजव्यवस्थापकानेतान् समानरूपेण प्रशंसन्ति ।
भारतीयदर्शनिकैः सर्वदर्शनसमन्वयः सर्वधर्मसमन्वयश्चाकारि । एतदाधारेणैव यदि विश्वधर्म-
समन्वयः क्रियेत तर्हि विश्वसंस्कृतेराधारभूतं साहित्यं सृज्येत । महात्मना गांधिना एतदथ
प्रयत्नोऽकारि । तस्मिन्नेन बाहुल्येन साफल्यभासम् । विश्वसंस्कृतेर्बीजं तेनोर्वरायामाधुनिक-
भावभूमौ निक्षिप्तम्, तत्परिपोषणार्थं विशालस्य साहित्यस्य च सृष्टिस्तेन कृता । तस्याङ्कुरण-
पल्लवीकरणयोरेष कालः । विश्वस्य मनीषिभिः संभूयैतत्कर्म संपादनीयम् ।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

१२४

मनुस्मृतेरस्य श्लोकस्य श्रवणेन वयं पुलकिता, भवामः, किन्तु साम्प्रतं वयं नेदं
साहङ्कारमुद्धोषयितुं क्षमाः । विश्वस्य प्रत्येको धर्मवेत्ता इत्थमेवोद्धोषयितुं समर्थः, परमनेन शान्तेः

सं० २००६

भारतीयसंस्कृतेर्विनियोगः

प्रेम्णाश्च स्थाने अशान्तेर्द्वेषस्य च सुष्टिरेव भवेत् । एतावदेव वक्तुं शक्यते यस्तस्यामप्येकस्यां
विश्वसंस्कृतिरचनायामस्माभिः स्वकीयं स्वरूपं नात्यधिकं त्यज्येत; यतो ह्यास्माकीनायां
संस्कृतौ विश्वसंस्कृतिबीजानि मूलस्वरूपेणैवावस्थितानि सन्ति—

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृभः कस्यस्विद्धनम् ॥

[ईशावास्योपनिषत् १]

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत् ॥

अस्माकमेव ऋषीणामेतानि वचनानि ।

वयमन्येभ्योऽपि गुणान् ग्रहीतुं न कदापि विमुखीभवामः, अपि तु तानपि स्तुवीमहि—

म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम् ।

ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनर्ब्रह्मविद् द्विजाः ॥

इति हि वराहमिहिरवचनम् । पूर्वमीमांसायां पिकनेमाधिकरणे शावरभाष्ये—‘अभि-
युक्ततराः पक्षिणां पोषणे ब्रन्धने च म्लेच्छाः’ इत्यादिना म्लेच्छप्रयुक्तशब्दानामपि
प्रामाण्यमङ्गीकृतम् ।

अस्मदीयायां संस्कृतौ यतो विश्वसंस्कृतिबीजानि स्वभावत एवावस्थितानि, अतस्तदर्थ-
मस्माभिरेव प्रथमं प्रयत्नो विधेयः । अस्मिन् युगे वैदिकसंस्कृतेरन्यस्या वा कस्याश्चित्
प्राचीनायाः संस्कृतेरावर्तनस्य चर्चा न युक्तिसहा । वयं भारतराष्ट्रस्य सेनायां धनुर्बाणखड्ग-
परश्वदादीनां प्राचीनानामेव शस्त्रादीनां व्यवहारो भवतु न त्वाधुनिकास्त्रशस्त्रादीना-
मिति न कथयामः, प्राचीनां भाषां न वदामः, प्राचीनां ब्राह्मीं लिपिं न लिखामः, प्राचीनां
वेद्यभूषां न धारयामः, किं बहुना ‘वेदानां सामवेदोऽस्मि’ इति भगवदुक्तेर्वेदेषु प्रधानतमस्य
सामवेदस्यापि गानपद्धतिं त्रिस्मृतवन्तः । सर्वाण्येतान्यस्माभिस्तत्त्वानि त्रिस्मृतानि, कालक्रमेण
परिवर्तितस्वरूपाणां तेषामङ्गीकारश्च कृतः । कथं तर्हि केवलं संस्कृत्यै अस्माभिराग्रहः क्रियते ?
असंभवकल्पनेयम्, नहि नद्याः प्रवाहस्तदुद्गमस्थान एव परावर्तितुं शक्यः । स तु स्वभावत
एव समुद्राभिमुखं प्रवहिष्यति । सर्वेषां देशानां सर्वा नद्योऽन्ततः समुद्रमधिगच्छन्ति, तदाकार-

१२५

सारस्वती सुषमा

आपाटः

रूपेण च परिणमन्ते । किमित्यमेव सर्वासां संस्कृतितरङ्गिणीनामेकस्मिन् विश्वसंस्कृतिसागरे समावेशो न भवेत् ?

‘पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्’ इति कालिदासोक्तिमनुसृत्य ‘उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत’, ‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः’, ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन’ इति श्रुत्याद्युपदेशानुसारं विश्वसंस्कृतिस्थापनाय बद्धपरिकरैरस्माभिर्भवितव्यम् । एष एव भारतीयसंस्कृतेः शोभनो विनियोगः । विश्वसंस्कृतिस्थापनानन्तरमेव संयुक्तराष्ट्रसंघस्य विश्वशासनस्य वा मुदृढा स्थापना भविष्यति । अन्यथाऽद्यतनीनसंयुक्तराष्ट्रसंघवदेताः संस्थाः परस्परं कलहायमानानां राष्ट्राणां वाग्युद्धस्थलीमात्रं सम्पत्स्यन्ते ॥

महाकविरश्वघोषः

भदन्तशान्तिभिक्षुः

कविरश्वघोषस्य पार्श्वपुण्ययज्ञसोरन्तेवासित्वम्

अश्वघोषो भदन्तपार्श्वस्य शिष्य इति कुमारजीवेन पञ्चम्यां शतान्यां चीनभाषाया-
मनूदिताद् अश्वघोषचरितात् श्रूयते । तत्रैव चीनभाषायां विद्यमानाद् धर्मपिटकचरितात् स
भदन्तपुण्ययज्ञसः शिष्य इति विज्ञायते । एको जनो नैकजनस्य शिष्यो भवितुमर्हतीति
नास्त्यत्र कश्चिद् विरोधः । भदन्तपुण्ययज्ञा अपि भदन्तपार्श्वस्य शिष्य इति वंशवृक्षादवगम्यते ।

१ बौद्धाचार्यपरम्परायाश्चीनत्रिपिटके उपलभ्यमानो वंशवृक्षोऽयम्—

	फो-बु-धुङ्- चाय-ग्रन्थे	फ-बु-धुङ्- चि-ग्रन्थे	फू-फा-चाङ्- चान्-ग्रन्थे	बुद्धमित्रनिबद्धा- ष्टादशनिकाय- ग्रन्थादिषु	सर्वास्तिवादिनां नये
१	महाकाश्यपः	महाकाश्यपः	महाकाश्यपः	आनन्दः	महाकाश्यपः
२	आनन्दः	आनन्दः	आनन्दः	मध्यान्तिकः	आनन्दः
३	शाणवासः	शाणवासः	शाणवासः	शाणवासः	मध्यान्तिकः
४	उपगुप्तः	उपगुप्तः	उपगुप्तः	उपगुप्तः	शाणवासः
५	हतकः	हतकः	हतकः	कात्यायनः	उपगुप्तः
६	मिच्छकः	मिच्छकः	मिच्छकः	वसुमित्रः	मैत्रेयः
७	वसुमित्रः	बुद्धनन्दी	बुद्धनन्दी	कृष्णः	कात्यायनः
८	बुद्धनन्दी	बुद्धमित्रः	बुद्धमित्रः	पार्श्वः	वसुमित्रः
९	बुद्धमित्रः	पार्श्वः	पार्श्वः	अश्वघोषः	कृष्णः
१०	पार्श्वः	पुण्ययज्ञाः	पुण्ययज्ञाः		पार्श्वः
११	पुण्ययज्ञाः	अश्वघोषः	अश्वघोषः		अश्वघोषः
१२	अश्वघोषः				

१२७

सारस्वती सुषमा

आषाढः

एककालिका एते त्रयोऽश्वघोषः पुण्ययशः पार्श्वश्च । तेषु पार्श्वो वृद्धतमः । तमिमं वृद्धतमं भदन्तं परिचचाराश्वघोषः कश्चित्कालम् । मन्ये तदनन्तरं तस्य काले च वृद्धतरं पुण्ययशसमपि स उपतिष्ठते स्म । ततश्च द्वाभ्यां सह संबद्धोऽयमश्वघोष इति स्थितम् । चरित्रकाराणामेके पार्श्वस्य परे पुण्ययशसः प्राधान्यं मत्वा चरित्रनिबन्धनमकार्षुः, तस्मादेव मन्ये तस्य चरित-मापाततो विरोधेन लाञ्छितमिव दृश्यते ।

कवेः पार्श्वशिष्यतानुबन्धिनी दन्तकथा

तत्राश्वघोषचरित्रग्रन्थाश्रया कवेर्जीवनकथाऽऽदावनूच्यते । पार्श्वमहास्थविर उत्तराखण्ड-मध्युवास । स चैकदा मध्यदेशेषु विहरन् तत्रत्येषु विहारेषु घण्टाघोषमशृण्वन् नैवासिकान् भिक्षून् पप्रच्छ किमिति न विहारेषु घण्टाघोष इति । ते प्रयूचुः—भगवन्, इहास्त्यन्यतमो वादकुशलः परमतात्किंस्तैर्धिकपण्डितः । वादमारोपयितुमाह्वयति स भिक्षून् । घोषयति

एष वंशवृक्षः लुलुकीकृतमहायानश्रद्धोत्पादभूमिकातो गृहीतः । बुद्धमित्रः कपिलवस्तुनास्तव्यः ४०६ ख्रीष्टाब्दे चीनदेशं जगाम । बहूनां संस्कृतग्रन्थानामनेन चीनभाषायामनुवादो विहितः । छु-सान्-चाङ्-चि-चि-ग्रन्थे (= त्रिपिटकानुवादविवरणे) तेषां विद्यते व्याख्यानं परिचयः । इह हि सप्तषष्टिख्रीष्टाब्दादारभ्य त्रिंशत्पुत्तरपञ्चशताब्दीपर्यन्तं (६७-५२० ई०) चीनभाषायामनूदितानां ग्रन्थानां चरित्रं विद्यते (द्रष्टव्यम्—नैजिथो १४७६) । बुद्धमित्रनिबद्धा परम्परा सर्वास्तिवादिभिर्निबद्धया परम्परया प्रायः समाना वर्तते । इह निबन्धे येषां चीनभाषाग्रन्थानामुल्लेखो षड्विंशः कृतो विद्यते ते प्राय एते—

(१) अश्वघोषचरितम् (मा-मिङ्-फु-सा-चुआन् = बोधिसत्त्वश्वघोषजीवनचरितम्) तदिदं ख्रीष्टस्य पञ्चम्यां शताब्द्यां कुमारजीवेन चीनभाषायामनूदितम् ।

(२) धर्मपिटकचरितम् (फु-फा-चाङ्-च्वान्) ।

(३) वसुबन्धुचरितम् (फो-सो-पन-तड-च्वान्) इदं परमार्थेन भारतीयविदुषा चीनभाषायामनूदितम् । थुङ्-पाङ्नाम्यां पत्रिकायां (T'oung Pao, July 1904)

१२= तदिदं ताकाकुसुमहाभागेन चीनभाषात आङ्ग्लभाषायामनूदितम् । अस्य हिन्दी-अनुवादो विशाकभारते (१९४७ ख्रीष्टाब्दे) प्रकाशितः ।

सं० २००६

महाकविरश्वघोषः

च यदि कोऽपि मया सह प्रतिबलो भवति वदितुं प्रवर्ततां विहारेषु घण्टाघोषः, न चेत् कोऽपि प्रतिबलो मया सह वदितुं किं घण्टाघोषैः, तूष्णीं तिष्ठन्तु विहाराः । न हि भिक्षुषु कोऽपि तेन सह वदितुमुत्सहते । तत एव विहारा घण्टाघोषविधुरा इति । एतदाकर्ण्य महास्थविरपार्श्वो वादकरणाय भवाम्यहं प्रतिबल इति विज्ञाप्य विहारान् घण्टाघोषमुखरान् कारयामास । घण्टाघोषं निशम्य तैर्थिकपण्डितः समुपसृत्य पार्श्वमहास्थविरं वादकरणार्थमाजुहाव । स्थविरस्तु वदिष्यामि त्वया सह परं नाद्य न चैकाकी । सामात्यस्य राज्ञः श्रमणब्राह्मणानां तैर्थिकानां च विहारे समवेतानां पुरत इतः सप्तमे दिवसे भवत्वावयोर्वाद इति वाददिनं निर्धारयामास । निर्धारिते दिने समुयाते, वादं श्रोतो महान् जनकायो विहारे संनिपतितः । स्थविरोऽसाधारणया प्रसन्नया मुद्रया समन्वागतः सभायां तैर्थिकपण्डितात्पूर्वमेवान्यतरे प्रज्ञते वादासने समुपाविशत् । तैर्थिकपण्डितोऽपि तदनन्तरं सभास्थलं प्राप्य स्थविराभिमुखं समुपविश्य स्थविरं प्रसन्नच्छविं संबीक्ष्य मनसि भावयामास यदद्यतनो वादो भविष्यति निर्णायकतमः । नैष भिक्षुः साधारण इत्येतस्य प्रसन्नवर्ण एव व्यनक्ति । ततो जयपराजयव्यवस्थानियममधिकृत्य पराजितेनास्मजिह्वाच्छेदः करणीय इति तैर्थिकपण्डितमतिरभवत् । स्थविरस्तु सोऽयं क्रूरो विधिर्विरमतु, पराजितो विजेतुः शिष्यो भवत्विति मृदुविधिसुपन्यस्तवान् ; यं तैर्थिकपण्डितोऽपि स्वीचकार । ततः पृच्छाप्रतिवचनयोः प्रसङ्गे समायाते पूर्वानुयोगः कस्य भवत्विति निर्णेतुं स्थविर आह । अहं स्थविरो वयोवृद्धः । दूराद् वदितुमिहोपेतः । अद्यापि त्वत्तः पूर्वमेवात्र समायातः । ततो बहुभिर्गुरुहेतुभिः पूर्वानुयोगकरणावसरो ममैव । तैर्थिकपण्डितः स्थविरवचः स्वीकृत्य स्थापय स्वपक्षं येन निराकरोमीत्युवाच । प्रजाः सुखाः समृद्धाः प्रहीणदोषा निरुपद्रवा राष्ट्रं राजन्वद् राजा चायुष्मान् यमुपायमुपादाय भवति तद्व्याकुलः । तैर्थिकपण्डित इममनुयोगं प्रतिवक्तुमप्रतिबलो वादन्यायानुसारं पराजितः स्थविरस्य वंदनां कृत्वा शिष्यत्वमूरीचकार । ततः कृत्तकेशश्मश्रुः काषायवस्त्रं गृहीत्वा बौद्धप्रव्रज्यया प्रव्रजितः । अथैकदा कुठ्यामुपविष्टस्य तैर्थिकपण्डितस्य मनस्यभूत्—सत्यामपि समुज्ज्वलायां प्रतिभायां सत्यपि दूरदर्शित्वे सत्यपि लोकविश्रुते वर्णे पराजितोऽहमयैकेन प्रश्नेन परस्य शिष्य इति । महास्थविरपार्श्वः प्रज्ञाय तस्य मनसिकारं तमाकार्यं स्वस्यां कुठ्यामृद्धिप्रातिहार्यं प्रदर्शयामास । तेन प्रभावितस्तैर्थिकपण्डितः स्वं गुरुमसाधारणपुरुषं मत्वा बभूव संतुष्टः । स्थविरस्तमुवाच-त्वमस्यन्यत्र दुर्लभया समुज्ज्वलया प्रतिभया संपन्नः । तस्याश्चरमपरिष्कारः कर्तव्योऽवशिष्यते । यमहं धर्मं जानामि तमधीत्य वादकुशलो भूत्वा त्वमनन्यप्रतिमो भविष्यसीति ।

१२६

सारस्वती सुषमा

आषाढः

अथ स्थविरपार्श्व उत्तराखण्डं जगाम । तैर्थिकपण्डितो मध्यदेशेषु विहरन् सूत्रान्तान् विपुल-
मधीत्य बौद्धसिद्धान्तेषु तैर्थिकसिद्धान्तेषु च पारङ्गतो बभूव । तस्य वाग्मिता विप्लवाधाव्यपो-
हनेन तं सर्वत्राप्रतिहतगतिं व्यधात् । चातुर्वर्णिका प्रजा तं सदकार्षीत् । मध्यदेशेनृपस्तं
सबहुमानं समुपतिष्ठते स्म ।

कवेः पुण्ययशःश्रिष्यतानुबन्धिनी दन्तकथा

इह धर्मपिटकचरितं विशेषमप्याह । तैर्थिकपण्डितस्यासीदात्मवादे दृढाभिनिवेशः ।
स चैकदा “सर्वे प्रतीत्यसमुत्पत्त्याद् भवति शून्यं नास्ति जीवः परमार्थ आत्मा वा” इति
महाविदुष आचार्यपुण्ययशसो घोषणां श्रुत्वा तमुपसृत्योवाच तृणाङ्कुराणि विलोपयत् करकवर्ष-
मिव विपक्षसिद्धान्तं निराकरोमि । वितथा चेद् भवेत् सेयं मम घोषणा जिह्वाच्छेदं विधास्या-
मीति । तदिदं श्रुत्वाऽऽचार्यपुण्ययशः सम्यग् व्याचकार—सत्यं खलु द्विविधं संवृतिसत्यं परमार्थ-
सत्यं च । तत्र “अस्त्यात्मा” इति संवृतिरेव न परमार्थः । सत्त्वः स्वभावेन शान्तः परिनिर्वृतश्च ।
यश्चायमात्मा (=आत्मात्मीय—[अहं मम] व्यवहारहेतुः) स न परमार्थशब्दव्यपदेश्य इति ।
इमं व्यवहारपरमार्थविवेकमनङ्गीकुर्वन्तं तैर्थिकपण्डितं पुनरप्याहाचार्यः—विमृश्य वद । मास्म
वितथे विशः । ब्रूहि कतरः पक्षः प्रबलः । अथ तैर्थिकपण्डितो मनसि भौवयन् ददर्श—प्रतीत्य-
समुत्पन्नं हि व्यवहारसत्यं न वस्तुसद् भवितुं शक्नोति । यद्धि परमार्थसत्यं तदस्ति शान्तं परि-
निर्वृतं तेन न गोचरम् । एवं सत्यद्वयस्य (व्याकृतव्यतया यदा) नास्तित्वं तदा निराकरणस्य
कथैव का ? इत्येवं विपक्षं प्रबलं मन्यमानं तैर्थिकपण्डितं जिह्वाच्छेदाय समुद्यतं दृष्ट्वाऽऽचार्यपुण्य-
यशो निवारयन् प्रोवाच—ययं करुणामार्गं दिशन्तो नेच्छामस्तव जिह्वाच्छेदम्, केवलं त्वं काषा-
यमादाय व्यपोह्य केशश्मश्रूणि प्रव्रज्य रतो भवास्मिन् धर्मविनय इति । एवमाचार्यपुण्ययशः
प्रव्रज्य तैर्थिकपण्डितं श्रमणरूपं चकार । परं तैर्थिकपण्डितः पूर्वप्रतिष्ठावर्णं संस्मृत्य मनसि
खिन्नो सरणमेव वरमेतस्माजीवनादिति मन्यमान आत्मघातोद्यतो बभूव । तदिदं सर्वं मनोभावं
श्रुत्वाऽऽचार्यपुण्ययशसो तैर्थिकपण्डितः समाहूतो ग्रन्थकुटीतो ग्रन्थाहरणाय समाज्ञतश्च ।
अन्धकारगर्भा ग्रन्थकुटी, कथं ग्रन्थविवेकं कुर्यामिति प्रोक्तः पण्डितेन गच्छाम्यन्तरं दर्शयाम्यहं
प्रकाशमिति तं प्रत्युक्त्वाऽऽचार्य ऋद्धिबलेन कुट्यभिमुखं हस्तं प्रसारयामास पञ्चभ्योऽङ्गुलिभ्यः
प्रकाशरश्मीन् समुद्रमन्तं कुट्यन्तरं समुद्भासयन्तम् । ‘ममायं मतिभ्रमः सावधाने मनसि सोऽयं
भ्रमो न पदं विदधाति’—इति सचेताः सन्नपि यदा पण्डितो ददर्श साक्षर्यं यत्प्रकाशः

सं० २००६

महाकविरश्वघोषः

शनैः शनैर्वैपुल्यं गच्छति तदा स त तिरोधातुं मन्त्रबलं प्रयुङ्क्ते स्म । मन्त्रबलं विफलं दृष्ट्वा परिश्रान्तः स चिरेण सर्वं तदेतद् ऋद्धिप्रातिहार्यं स्वगुरुप्रयुक्तमिति विज्ञायाऽऽत्मनो मरणकामतां भृशमन्वशोचत् । अथ शान्तो निरन्तरं चारित्रनिरतो बभूव यावज्जीवनमप्रतिहतशीलः ।

कवेर्मध्यदेशात् तुखारदेशगमनानुबन्धिनी दन्तकथा

धर्मपिटकचरिते कवेस्तुखारदेशगमनमेवं वर्णितम्—“आसीत् तुखारदेशीयो नृपः परमबलसंपन्नः कनिष्को (चि-नि-छ) नाम परमया महत्वाकांक्षया संप्रयुक्तो वीरयोधः समकालिकानां नृपाणां यशस्वितमः । तस्याऽऽसीद् हृदि विनिश्चयो यदात्मनो बलेन यत्किमपि राष्ट्रमाक्रम्य विजेयत इति । स चैकदा चतुरङ्गिण्या सेनया सहितः पाटलिपुत्रं करोध । तत्रत्यं राजानं विजित्य सुवर्णकोटीनां नवतिमाहरेत्याज्ञापयामास । पाटलिपुत्रनृपः सुवर्णकोटीनां स्थाने भदन्ताश्वघोषं तथागतभिक्षापात्रं सुहृदयमेकं पक्षिणं चोपाहरत् । तत्रैकैकस्य मूल्यं सुवर्णकोटीनां त्रिंशदिति मतमभूत् । बोधिसत्त्वोऽश्वघोष आसीदप्रतिमया प्रतिभया समन्वागतः । तथागतपाणिपूतं भिक्षापात्रमासीदतिशयपावनम् । आसीत् पक्षी परमदयार्द्रचेताः । स न सकीटं जलं गृह्णाति स्म । तुखारनृपः सहर्षं तान्येतानि वस्तूनि गृहीत्वा ससैन्यस्तुखारान् जगाम ।” इति ।

अश्वघोषचरिते सेयं किंवदन्ती किञ्चिद्भेदेन वर्णिता तथाहि—“उत्तरभारते तुखार- (=यूप-चि) देशस्य राजा मध्यदेशं (=मगधान्) करोध । बहून् दिवसान् सैन्यपरिवृता बभूवुर्मागधाः (=पाटलिपुत्रका जनाः) । अथ मगधनृपो यदिच्छसि ददामि भा स्म पीडयः प्रजाः सेनोपरोधेनेति तुखारनृपमाक्रमणकारिणं विज्ञापयामास । इमं संदेशमधिगम्य त्वमात्मानमपयसीति मुञ्चामि केवलं त्रिंशत्सुवर्णकोटीराहरेति शासनं प्राहिणोत् । कथं प्रहिणोमि त्रिंशत्सुवर्णकोटीः । न भवन्ति सकले राष्ट्रे दश सुवर्णकोटयोऽपीति प्रतिवचनपरे मध्यदेशनृपतौ तव राष्ट्रे द्वौ स्तौ महानिधी-तथागतभिक्षापात्रं विचित्रप्रतिभश्च भदन्ताश्वघोष इति द्वयमेतद्देहीति साग्रहे तुखारदेशाधिपतौ नैतद्द्वयं ते दास्यामीति पुनः प्रतिवचनं प्राहिणोत् शत्रुसैन्यपरिवृतोऽपि मध्यदेशनृपः । भदन्ताश्वघोषस्तमिमं सर्वमुदन्तं ज्ञात्वा मध्यदेशनृपं प्रबोधयितुं प्रोवाच—सर्वे सत्त्वाः सचेतनाः समा एव । महते गम्भीरार्थाय सर्वेषां विमुक्तये भवति तथागतधर्मः । दुःखाद् विमोच्य सत्त्वान् सुखे स्थापयितुं भवति महासत्त्वस्य धर्मबुद्धिः । ऐहिकजीवनव्यवस्थानं विघ्नबाधापूर्णमेव भवति । त्वं हि केवलस्यास्य राष्ट्रस्य पतिः । नास्त्यतः परं तव शासनविस्तारः । तथापि चतुःसमुद्रान्तायाः पृथिव्यास्त्वं धर्मराड् भवितुमर्हसि यदि

१३१

सारस्वती सुषमा

आषाढः

तथागतधर्मस्य भूयो विस्ताराय भवसि सहायः । स्वपरमेदव्यपोहनेन सर्वरक्षणं हि भवति भिक्षुधर्मः । पुण्यद्वयं हि वयम् । सत्यं ह्येकं समं सर्वत्र । त्वया दूरदर्शिना भवितव्यं न तु यत्किंचिदस्ति पुरतस्तत्रैवाग्रहो विषय इति । नृपोऽश्वघोषस्य बहुमानात् तद्वचः स्वीकृत्य समर्पयामास तं तुलारदेशनृपतये (तथागतस्य भिक्षापात्रेण सहितम्) । अथ तुलारान् जगाम तुलाराधिपतिः सहितोऽश्वघोषेण” इति ।

कवेर्ज्ञानप्रस्थानटीकाया विभाषाया लेखकत्वानुबन्धिनी दन्तकथा

चीनभाषायां परमार्थेन विदुषाऽनूदिते वसुवन्धुचरिते कविरश्वघोषो विभाषायाष्टीकाया लेखको बभूवेति निबद्धम् । तथाहि—“तथागतपरिनिर्वाणस्य पश्चिमायां पञ्चमशताब्द्यां कात्यायनी-पुत्रनामाहन् बभूव । स प्रथमे वयस्येव सर्वास्तिवादे प्रव्रजितः । मध्यदेशाभिजनोऽपि स गत्वा कश्मीरानुवास । पञ्चमिरहच्छतैः पञ्चभिर्बोधिसत्त्वशतैश्च सहितः स सर्वास्तिवादीयमभिधर्मं संजग्राह । अष्टग्रन्थेषु च विभज्य स्थापयामास । संग्रहोऽयं ज्ञानप्रस्थाननाम्ना ख्यातिं जगाम । श्रद्धावलेन दूरमदूरं सर्वत्र घोषयामास बुद्धभाषितोऽभिधर्मः स्वल्पो वाधिको वा यावान् यस्य पार्श्वेऽस्ति स तं प्रहिणोत्विति । तदा मनुष्या देवा नागा यक्षा यावदकनिष्ठलोकं देवगणा ये पुरा बुद्धभाषितं धर्ममशृण्वन् ते संक्षिप्तं विस्तृतं यावदेकगाथामपि प्राहिण्वन् । कात्यायनीपुत्रः सहाहर्द्धोऽसिद्धोऽस्ति संग्रहं व्यधात् । अर्थतः सूत्रविनयाविरुद्धानि वचनानि तत्र गृहीतानि विरुद्धानि तु परिहृतानि । संग्रहो विषयमनुसृत्य विभक्तः । विषयः प्रज्ञामनुबद्धः प्रज्ञाप्रकाशकश्चेत् प्रज्ञावर्गे धृतः समाधिप्रकाशकश्चेत् समाधिवर्गे स्थापितः । एवं वर्गान्तराणि विभक्तानि । परिमाणे श्लोकसहस्राणां पञ्चाशद्वयं ग्रन्थो बभूव । संगृहीतेऽष्टग्रन्थे ज्ञानप्रस्थाने तद्व्याख्यानस्य च विभाषानाम्नी महाटीकां रचयामास । बोधिसत्त्वोऽश्वघोषः श्रावस्तीषु साकेताभिजनोऽष्ट-व्याकरणप्रस्थानेषु षडङ्गेषु चतुर्षु वेदेषु निष्णातः पितृभूतो वाङ्मयस्य निधानं विद्याया आगारं गुणानां बभूव । कात्यायनीपुत्रो ग्रन्थरूपेण विभाषां लेखयितुमश्वघोषमाकारयामास । अश्वघोषः कश्मीराजगाम । अष्टग्रन्थं यथाक्रमं कात्यायनीपुत्रेण व्याख्यायमानं विनिर्णीयमानार्थं चाश्वघोषो लिलेख । द्वादशभिर्वर्षैर्विभाषाया दशलक्षश्लोकपरिमाणाय रचना परिनिष्ठिता बभूव” इति ।

कवेरश्वघोषख्यातिसम्बन्धिनी दन्तकथा नामान्तराणि च

१३२

अश्वघोषचरिते कवेः कथमश्वघोषनाम्ना ख्यातिर्बभूवेत्यधिकृत्य काचिदस्ति संदृग्धां परमाद्भुता दन्तकथा । तथाहि—“तुलाराधिपेन सह तुलारदेशराजधानीं

सं० २००६

महाकविरश्वघोषः

प्राप्य कविधर्मं देशयन् विहरति स्म । तुखारनृपः कवेर्बुद्धिमध्यात्मशक्तिं च परीक्षितुकामो दीर्घ-
रात्रमश्वान् निराहारान् स्थापयामास । ततस्तृणराशिं विकीर्य बधानाश्वानिति दिदेश । चिरं
क्षुत्पीडिता अप्यश्वा द्वेषारवं विनैव कवेर्धर्मदेशनायां तस्थुः । तत एवाश्वैरनुमोदितो धर्मस्य
घोषो यस्य सोऽश्वघोष इति निरुक्त्या कविरन्वयमश्वघोषो बभूव । चीनपरम्परायां पुष्पादित्युः
(कुङ्कुम-तोर) पुण्यश्रीकः (कुङ्कुम-चाङ्कु) चेत्यन्यदपि कवेर्नामद्वयं श्रूयते । भोटपरम्परायां
तु नाम्नां संख्या ततो भूयसी । तथाहि तत्र कालः, दुर्दर्शः, दुर्दर्शकालः, मातृचेटः (मा का
वेटा इति भाषा), पितृचेटः (बाप का वेटा इति भाषा), शूरः, धार्मिकसुभूतिः, मतिचित्र-
श्चेति नामान्तराणि दृश्यन्ते । एतेषु मातृचेटः पितृचेटश्चेति नामयुगलं पित्रोर्वासल्याधिक्यसूच-
कम् । नामान्तराणि तु गुणविशेषाभिव्यञ्जकतया न केवलमर्थमनुसरन्ति प्रत्युत व्यञ्जनमपि ।
मातृचेटः शूरश्चेति नामद्वन्द्वं भ्रमोत्पादकम् । तथाहि—कविर्बभूव मातृचेटो नाम यस्य कृति-
रध्वर्धशतकं शतपञ्चाशिका वा साम्प्रतमुपलभ्यते^१ । कविश्च बभूव शूरो यस्य कृतिर्जातकमाला
नाम दृश्यते प्रसिद्धा^२ । कविद्वयस्यास्य नामनी विद्येते अश्वघोषपर्यायेष्वपि । तेन कवी इमौ
चिरायाश्वघोषाभिन्नाविति विदुषां मतिरभवत् । वस्तुतस्तु कवेरश्वघोषस्य नामानि तथा लोक-
प्रियाणि जातानि यथा परवर्तिभिर्वहुभिरपि तानि स्वनामतया स्वीकृतानि । न केवलमेतदेव
प्रत्युत कवेर्यशोवर्णाकर्षणेन वर्तमानास्ते ते परवर्तियुगे विविधाः कृतीर्निर्माय कविनाम्ना प्रथया-
ञ्चक्रुः । एवं ताः कृतयो नामप्रभावेणाद्यापि सन्ति सर्वेषामादरभाजनम्^३ ।

१. The Śatapañcāśikā of Mātṛceta (Sanskrit Text, Tibetan-
translation and commentary, and Chinese-translation) by D. R. S. Bailey,
Cambridge 1951.

२. The Jātaka-Mālā by Ārya Śūra edited by H. Kern, The
Harvard Oriental Series Vol. I.

३. अश्वघोषनाम्ना प्रसिद्धास्तु कृतिषु बुद्धचरितं सौन्दर्यन्दं खण्डितं शारिपुत्रप्रकरणं
चेति त्रयं भावभाषारीतिपरिशीलनेनैककविकृतिरिति निर्धार्यते । वज्रसूची (यस्याः परिशुद्धं
संस्करणं शान्तिनिकेतनात् प्रकाशितं भिद्यते) भावरीतिभाषाविवेकेन तस्यैव कृतिर्यस्य बुद्ध-
चरितादित्रयं कृतिः । तथैव च विवेचितमन्यतः । अत्र द्रष्टव्यम्— A note on the
literary style and spirit of Vajrasūci by Shanti Bhikshu (proceedings and

१३३

समरस्वती सुषमा

आषाढः

दन्तकथानां निष्कर्षः

उक्तानां दन्तकथानां साहाय्येन निर्धार्यते यद् ब्राह्मणकुलोत्पन्नोऽश्वघोष आसीद् ब्राह्मणशास्त्राणां विद्वान् साकेताभिजनः । स बौद्धधर्मे दीक्षितः परां ह्यति जगाम । कश्मीरेषु विभाषां लिपिवद्धां कृत्वा ग्रन्थरूपेण प्रतिष्ठापयामास । कनिष्कराजसभायां स आसीत्कचित् कालम् । परिनिर्यतस्य तथागतस्य पश्चिमायां पञ्चमशताब्द्यां स बभूवेति ।

तस्यैतस्य निष्कर्षस्य कृते वर्तते बाह्यसाक्ष्यम् । तथाहि—तद्ग्रन्थपुष्पिकासु क्वचिद् दृश्यते लिखितम्—‘आर्यसुवर्णाक्षीपुत्रस्य साकेतकस्य भिक्षोराचार्यभदन्ताश्वघोषस्य महाकवेर्महावादिनः कृतिरियम्’ इति । तस्य ग्रन्थाध्ययनेन स्पष्टं प्रतिभासते यत् “वेदैः कल्पसूत्रैश्च समन्वागतेषु सकलेषु ब्राह्मणशास्त्रेषु कृतपरिचयः कविजनोचितशास्त्रेषु पारङ्गतः सौगतग्रन्थकारेषु ज्ञानप्रतिभानयोरद्वितीयस्तत एव ब्राह्मणकुलजः समधिगतब्राह्मणोचितशिक्षः स बभूव”^१ इति स्वकीयेन चिरायाध्ययनमननजनितनिष्कर्षेण चोदित आङ्गलभिजनो जॉस्टनसाहवर्षीनपरम्परापेक्षया स्वाकृतं बहु मन्यमानोऽप्याह—“एतदेव चीनपरम्परयापि प्रतिफलितं विवशं वयमूरीकुर्मः । तेनात्र विषये तस्याः साक्ष्यं विचिकित्सामन्तरेणाभ्युपगन्तव्यम् । भवति च तदिदं कविग्रन्थप्रमाणैः संगतमिति”^२ सर्वास्तिवादसंप्रदाये दीक्षितः कवि-रश्वघोषो विभाषां लिलेखेति चीनपरम्परोक्तं कथमपि न स्वीकर्तुं पारयति जॉस्टनसाहवः । कारणमत्रास्ति महागभीरम् । न हि कविकृतेषु ग्रन्थेषु स पश्यति सर्वास्तिवादस्य विभाषायाश्च मन्तव्यामन्तव्यजालम् । तस्मात् कविर्न सर्वास्तिवादे दीक्षितः । नापि तेन विभाषा लिपिवद्धा कृतेति स स्वीकरोति^३ । दुर्बलाश्रयप्रतिष्ठितोऽयं तर्कः । न हि मतवादगहनं निरूपयितुं कविना

Transactions of the A. I. O. Conference 15th Session, Bombay 1949). राष्ट्रालुनाटकं कवेरश्वघोषस्य कृतिरिति धर्मकीर्तिप्रणीते बादन्याये समुल्लिखितम् । गण्डीस्तोत्र-गाथाः (होल्स्टाइनद्वारा चीनानुलेखनमाश्रित्य समुद्धृतानां पद्यानामेकोनत्रिंशत्), सुमालङ्कारः (चीनभाषालुवादे केवलमुपलभ्यमानः), महायानश्रद्धोत्पादः (चीनभाषालुवादे दृष्टः) इति त्रयं कस्य कृतिरिति निर्धारणं दुःशकम् । कविनाम्ना प्रसिद्धानि चैतानि ग्रन्थरत्नानि कोकैः सादरं पठ्यन्ते ।

१३४

^१ Buddhacharita, Introduction P. XVIII. ^२ Buddhacharita, Introduction P. XVIII. ^३ Buddhacharita, Introduction P. XXIV.

सं० २००६

महाकविरश्वघोषः

किमपि रचितम् । तेन योऽसौ कविः “प्रायेणालोक्य लोकं विषयरतिपरं” काव्यव्याजेन... मोक्षः परमिति” [सौन्दरनन्द १८।६४] कथयामास तस्य कृतौ लालित्यगुणभावेन विराग-प्रधानं धर्मं यो द्रष्टुमिच्छति स एव सम्यक् पश्यति ! यस्तु विवादवस्तूनि तत्र तत्र गवेषयति स मन्ये जौस्टनसाहचरद् भवति विफलश्रमः । किं च यो यत्र संप्रदाये दीक्षितः स तस्यैव मतगहनं विविच्य दर्शयत्विति नास्ति कोऽपि प्रवेणिनियमः । सर्वास्तिवादे दीक्षिता अपि दृष्ट्वा योगाचारमतविस्तारका दिङ्नागधर्मरक्षितशान्तिरक्षितप्रभृतयः । सौत्रान्तिको वसुबन्धुः कोशं वैभाषिकसिद्धान्तसंग्रहपदं व्यधात् । तद्भाष्ये च स्वमतं विस्तारयामास । स एव योगा-चारमतप्रतिपादिकां विज्ञप्तिगात्रतासिद्धिं चकार । तस्य बोधिचित्तोत्पादशास्त्रं दृश्यते माध्य-मिकमतनिरूपणपरम् । तेन ग्रन्थाः सर्वथा ग्रन्थकारस्य संप्रदायादिनिरूपका न भवन्तीति स्पष्ट-मेव । तस्मात् परम्परायाः प्रामाण्यं प्रबलेषु प्रमाणान्तरेषु सत्सु समुपेक्षणीयं न तु दुर्बलसन्देहा-श्रयेणेति दिक् ।

अश्वघोषस्य शैलीनिदर्शनम्

अश्वघोषस्य काव्यं तादृशीमेव भावभाषाभिभ्यञ्जनरीतिमनुसरति यादृशीं तत्पूर्ववर्तिनौ व्यासवाल्मीकी प्रादुर्भावयाञ्चक्रतुः । स नैव कालिदासाद्यानां ललितकवीनां प्रवेण्यां संनिपतति । वाल्मीकिप्रमुखाणां कवीनां प्रवेण्यामन्तर्भवन्नपि कालिदासप्रमुखाणां प्रवेण्यामनन्तर्भवन्नपि स एकतो विविधच्छन्दांसि प्रयोज्य श्लोकबहुलां रीतिमतिशेते । परतो भाषास्फीतिसौकुमार्यं प्रदर्शयन् प्रसादगुणेन जयति ललितामपि प्रौढिम् । यमकप्रासादीनां सहजरमणीयो बन्धो यादृशोऽश्वघोषस्य काव्ये दृश्यते न तादृशः कालिदासस्य काव्ये । कालिदासादर्वाचां काव्येषु तु तादृशसहजबन्धप्रणयनं मन्ये रुचिरेव विलयं गता । भाषास्फीत्या यमकादिसुकुमारबन्धेन दृष्टान्तोपमादीनां समुचितप्रयोगेण ललितं विरागं च प्रविभज्य वर्णनेन कवेरश्वघोषस्य कविता प्रवहन्नदीवन्निर्मला प्राणप्रदा च प्रतिभाति । अतिशेते पुष्करिणीमिव शोभाढ्यामपि परवर्ति-कविकृतिम् । तस्य सरले प्रवाहे श्रमरवत् क्वचित् क्वचित् कूटश्लोका आगच्छन्ति । मध्ये मध्ये कूटश्लोकनिर्माणमपि व्यासादिप्रवर्तितं मध्ये कविनानुकृतम् । दृश्यन्ते भारते बहवः कूटश्लोकाः । उच्यते चापि तद्विषये—“अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । अहं वेत्ति शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ॥” इति । अत्र ‘वा न वा’-न्यदमपि कूटार्थकतया विनीतार्थकम् ।

१३५

सारस्वती सुषमा

आषाढः

कवेः कृतावपि सन्ति केचन कूटश्लोकाः । तेषु कूटपद्यमूर्धन्यत्वेन परिगणनीयौ द्वौ श्लोकौ व्याख्यास्यामः । तथाहि—

अवेन्द्रवद्विव्यव शश्वदकवद् गुणैरव श्रेय इहाव गामव ।
अवायुरायैरव सत्सुतानव श्रियश्च राजन्नव धर्ममात्मनः ॥
हिमारिकेतूद्रवसंभवान्तरे यथा द्विजो याति विमोक्षयंस्तनुम् ।
हिमारिशत्रुक्षयशत्रुघातने तथान्तरे याहि विमोक्षयन् मनः ॥

[बुद्धचरित ११।७९-७१]

अभिनिष्क्रम्य राजगृहे चरन् महाराजविम्बिसारेण “तव बाहुयुगलं ससागरां महीं शास्तुं क्षमं नाहंसि भैक्ष्यचर्यां चरितुम्” इत्यनुनीतः “अमृतावाप्तये गृहादभिनिष्क्रान्तं न निरोद्धुमर्हसि” इति प्रत्युवाच । अथ लब्ध्वाऽमृतं दर्शनेनाऽनुग्रहीतव्योऽयं जन इति प्रार्थनापरं विम्बिसारं प्रस्थानात्पूर्वमाशीर्वचसा संयोजयति बोधिसत्त्वः—अवेन्द्रवदिति हिमारीति च । तत्र पूर्वश्लोके पाणिनिना विंशत्यर्थेषु पठितस्य अवधातोर्नवसु प्रयोगः । अत्र कश्चिद् विभ्रान्तो रक्षणरूपमर्थं केवलं पश्यन् व्याचकार^१ । सम्यग्व्याख्यानमस्यानुपदं विधीयते ।

अवेन्द्रवत् (दिवि)=स्वर्गे इन्द्रवद् अव तृप्तो भव । तृप्त्यर्थे प्रयुक्तोऽत्र अवधातुः । दिविति पदं देहलीदीपकन्यायेनोभाभ्यां पूर्वापरवाक्याभ्यां संबध्यते । दिव्यव शश्वदकवदिति द्वितीये वाक्ये दीप्त्यर्थे अवधातुः प्रयुक्तः । तेन आकाशे नित्यं सूर्यो यथा दीप्तो भवति तथा त्वमपि दीप्तो भव विराजस्वेति यावत् । गुणैरवेति तृतीयं वाक्यम् । गुणैर्वर्धस्वेत्यर्थः । अवधातोरिह वृद्धयर्थकत्वात् । श्रेय इहावेति चतुर्थे वाक्येऽवगमार्थको भवत्यवधातुः । तेन इह श्रेयः कल्याणम् अत्र अवगच्छ विजानीहीत्यर्थः । गामवेति पञ्चमे वाक्ये स्वाम्यर्थको भवत्यवधातुः । गां पृथिवीम् अव शाधि पृथिव्याः स्वामी भवेति यावत् ।

१ द्रष्टव्यम्—बुद्धचरित—हिन्दी अनुवाद, अनुवादक—सूर्यनारायणचौधरी (प्रथमसंस्करण)
इहानुवादेऽस्य श्लोकस्यार्थख्याने सर्वत्र “रक्षा कीजिए” इत्येवमवपदं विवृतम् । धातुपाठे—
१३६ “अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्स्याद्विज्ञ-
हिंसादानभागवृद्धिषु” इत्येवमवधातोरर्थाः पठिताः ।

सं० २००६

महाकविरश्वघोषः

अवायुरिति षष्ठे वाक्येऽवाप्त्यर्थेऽवधातुः प्रयुक्तः । आयुः दीर्घायुरित्यभिप्रेतं सम-
गम्यते, अव अवाप्नुहि । आर्थैरव सत्सुतानिति सप्तमे वाक्ये रक्षणार्थकोऽवधातुः । आर्यैः
श्रेष्ठैः सहितान् सत्सुतान् कुलपुत्रान् अव रक्ष । अव श्रियश्चेति सप्तमं वाक्यं जौस्टनसाहवे-
नैवं विवृतम्—“आधिपत्यस्य गौरवे प्रविश” इति^१ । अस्ति प्रवेशार्थकोऽवधातुः । तेन
तादृशार्थकरणे न किञ्चिद् बाधकं विद्यते । काव्यमर्मपर्यालोचने तु श्रियः लक्ष्मीः, अव परिष्वज
इत्यर्थो भाति समीचीनतरः । अस्त्यालिङ्गनार्थोऽप्यवधातुः । एवं श्रीपदध्वनितेन प्रेयसी-
रूपार्थेन सह न केवलमालिङ्गनस्यौचित्यं प्रत्युत केवलैकश्रीपरिष्वङ्गमीलितनिद्रास्य विष्णोः “श्रियः”
इति बहुवचनध्वनिलब्धाभिः श्रीभिः समेतस्य भूपतेश्च मध्ये भूपतेर्व्यतिरेकोऽपि व्यज्यते ।
राजन्नव धर्ममात्मन इति चरमे नवमे वाक्ये क्रियार्थकोऽवधातुः । तेन हे राजन्, आत्मनो
धर्मं राजनयं राजकर्तव्यं वा अव कुरु इत्यर्थः ।

अथ हिमारीति परः श्लोको व्याख्यायते । हिमस्य शीतस्य अग्निः (=अग्निः) तस्य
केतोः (=धूमात्) उद्भवो यस्य (स भवति मेघः) तस्मात् संभवो यस्य (तद् भवति जल-
रूपं वर्ष) तस्य अन्तरे मध्ये यथा द्विजः (=अग्निः) तनुं विमोक्षयन् याति निर्वातीत्यर्थः,
तथा हिमारेः (=सूर्यस्य) योऽस्ति शत्रुः (अन्धकारः, पक्षे अज्ञानम्) तस्य क्षये नाशकरणे
ये सन्ति शत्रवः (=रागद्वेषमोहाः) तेषां घातने अन्तरे विनाशनकाल इति यावत्, मनो
विमोक्षयन् याहि विमुक्तचित्तो भूतश्चरेत्यर्थः ।

काव्यस्य नूतनपरम्परायामीदृशो बुद्धिव्यायामो जटिलयमकप्रहेलिकासु दुरूहेषु श्लेषेषु च
क्रियते । कवेरश्वघोषस्य शैली स्वभावतः प्रसन्नपदा गम्भीरार्थोदात्ता च वर्तते । तस्य पद्यं सकृत्
पठितमपि स्वमर्थं प्रसादगुणोपेतत्वात् सहृदयाभिमुखं करोति । पुनः पुनः पठितं तु नवं नवं
चमत्कारं समर्पयत् प्रभूतार्थव्यञ्जकं दृश्यते । एवं मनो भावयत् सुस्वरयमकप्रासगुम्फेन श्रो-
योरप्याह्लादकं भवति । नामाख्यातयोः परमवीणत्वात् कविः समीचीनगुम्फेन शब्दपाटव-
मप्याविष्करोति । तत एव नामाख्यातकविरूपेण काव्यमीमांसायामुदाजहार राजशेखरोऽ-
श्वघोषस्य पद्यम् ।

१. “Enter into glories of Sovereignty.” [Buddhacharita English translation.] १३७

सारस्वतो सुषमा

आषाढः

तथाहि—

हृत्स्विषोऽन्याः शिथिलांसवाहवः स्त्रियो विषादेन विचेतना इव ।
न चुक्रुशुर्नाश्रु जह्नुर्न शश्वसुर्न चेष्टुरासुर्लिखिता इव स्थिताः ॥ इति ।

[बुद्धचरित ८:२५, काव्यमीमांसा, बङ्गोदासंस्करण, पृ० १८]

(बङ्गोदासंस्करणायां) काव्यमीमांसायां नाश्रु जह्नुरिति स्थिता इति चानयोः स्थाने
नो रुद्रुरिति क्षणमिति च पाठौ ।

अश्वघोषस्य ललितवर्णनम्

कवेरश्वघोषस्य वैशिष्ट्यं न केवलं शैल्यां प्रत्युत विषयवर्णनेऽपि । उभयोर्बुद्धचरित-
सौन्दरनन्दकाव्ययोः परिनिर्घन्ना भवति रागाद् वैराग्ये परिणतिः । तेन रागवर्णनमङ्गभूतं
भवति, भवति चाङ्गि विरागवर्णनम् । ललितरुचिप्रधान आसीत् कवेः कालः । यद्यपि सा रुचिः
केवलं सुखं जीवनमनुभवतां महतामेव समाजे भवति स्म पुष्पिता । साधारणजना यथाद्यत्वे
तथैव तदापि दुःखभाजो बभूवुः । गुडावृतं कटुकौषधमिव ललितावृतं धर्मं पाययितुं प्रवृत्तं
कवेः काव्यं क्रमेण धर्मवैमुख्ययुगे ललितपरैर्लौकिकैर्जनैर्विस्मृतम् । न केवलमश्वघोषस्य काव्यं
प्रत्युत व्यासवाल्मीकिकाव्यमपि तैर्विस्मृततां नीतम् । यद्यपि रामायणभारतादीनां कथाः
कथावाचकानां कृपया जनेषु प्रसृताः परस्ताद् भाषाकविभिर्विस्तारिता अद्यापि जीविताः सन्ति
तथापि मूलस्य काव्यस्य प्रायश उपेक्षा कृता । भारते मध्यमयुगे बौद्धधर्मविलोपाद् बुद्धस्य
नामापि लोकैर्विस्मृतं बुद्धस्य चरितनिरूपकाणां काव्यानां भदन्ताश्वघोषप्रमुखप्रवर्तितानां
स्मरणकथा तु दूर एव । अस्यां शताब्द्यां पुनरप्यश्वघोषस्याभिज्ञानं जातं तथापि न तस्याद्यापि
भवति महती चर्चा । यद्यपि तस्य काव्यं नानादृष्ट्या भवति महार्थकम् । कविना ललित-
वर्णनप्रसङ्गे स्वसमकालिकस्य समाजस्य वैभवं चित्रितं धर्मवर्णनप्रसङ्गे तात्कालिकी धार्मिकी
दशा निदर्शिता बौद्धधर्मस्य तात्कालिकं जनोपयोगि रूपं च वर्णितम् । एवं कवेः काव्यं
पुरातनसमाजधर्मवर्णनभरतया सर्वैरवधानपुरःसरं द्रष्टव्यं श्रोतव्यं च भवति । बौद्धधर्माध्येतॄणां
१३८ कृते तु सर्वथैव तदपरिहार्यं भवति ।

(सावशेषम्)

विश्वविद्यालयेऽध्यापनविधिः

श्रीचारुदेवशास्त्री

वाराणसेयो राजकीयः संस्कृतमहाविद्यालयः कस्य संस्कृतज्ञस्यासंस्तुतः । अयं हि भूयसीरिमाः समाः संस्कृतं प्रचारयन्नविद्यातिमिरं विदलयन् कलिकल्मषं च प्रमार्जयन्दिक्षु विदिक्षु च स्वं यशोवितानमातन्वन्विराजते । अयं च पुण्यवसतौ शिवपुर्यां वाराणस्यां प्रतितिष्ठतीति प्रचिततरोऽस्य प्रकर्षः । चतुर्दशानामपि विद्यानां परं पारं गताः परं च विषयेषु वैतृष्य-मुपगता धर्मव्यवस्थासु प्रमाणतराः ब्रह्मणाचाराः कल्याणमतयो दिगन्तविश्रान्तकीर्तयः कृष्टयोऽत्र च्छात्रकर्मणः निष्कारणेन प्रणयेन सुतनिर्विशेषं दुःश्रन्थग्रन्थग्रन्थिविमोचनपुरःसरं तेषु तेषु शास्त्रेष्वभिविनयन्तः श्रुत्यमृतं च पाययन्तो जनस्य च महाजनस्य च सममभ्यर्चिताः । इत आगमितविद्याः समावृत्ता अप्या हिमगिरेरा च कन्यान्तरीपात्सवैत्रे संनिधीयन्ते मानस्य महत् आस्पदं भूताः । अयं च महाविद्यालयो न केवलमिहोपसन्नानामेवाध्यापनपरीक्षणे संविधत्ते विद्याशालान्तरेष्वध्यापनविद्यान्सहस्रशश्छात्रानपि प्रत्यब्दं तत्र तत्र शास्त्रे परीक्षते समुत्तीर्णाश्च विरुदैरनेकैर्विभूषयति शास्त्र्याचार्यप्रभृतिभिः । एवमनारतं चिरं चोपकुर्वाणोऽध्ययं न विकासं सर्वाङ्गीणमागाद्, अद्य यावन्मुकुलाग्रस्थयैव चास्थात् ।

अद्य नूतनं युगमवतीर्णम् । चिरस्य परैर्हृदं सन्दानितं भरतानामिदं वर्षं मुनिवृन्दारक-वृन्दवन्द्येन धर्ममुतेनेवापरेण महात्मना श्रीगान्धिनाऽनुशिष्टं प्रबोधितं प्रवर्तितं च परदास्य-शृङ्खलाः शकलानि कृत्वा स्वच्छन्दतामापदिति महान्परीवर्तः प्रवृष्टश्च प्रहर्षः । इदं च युक्तरूपं यदात्मस्वरूपं प्रत्यापन्नेऽस्मिन्प्रे संस्कृतविश्वविद्यालयोऽपि सत्तामासादयेदिति । जननीयं दैवी वाक् सर्वासां तत्र तत्र प्रचरन्तीनां भाषाणाम् । एतदुपनिबद्धं हि सर्वं बाह्यं वैदिकं लौकिकं चेत्येषा नः संस्कृती सवित्रीति स्फुटमुपलभ्य विश्वविद्यालयस्थापनं साध्वध्य-वसितं राजमन्त्रिभिः । एतदध्यात्मस्वरूपोपलब्धेरङ्गम् । को नामात्मनि प्रबुद्धः स्वे कृत्ये जागरितो मङ्गलानां प्रसवित्रीं स्वां सवित्रीमिव सुरसरस्वतीमुपेक्षेत साधीयो वा न तत्र वर्तते । न हि विश्वविद्यालयप्रतिष्ठापनादीनि गुरुणि कार्याणि लोक्यान्यपि जनताभियोगनिर्वर्त्यानि

सारस्वती सुषमा

आषाढः

भवन्ति । न हि राजनिवातमन्तरेण कथंचित्प्रवर्तिता अपीदृशोऽर्थाः स्थेमानं लभन्ते समृद्धिं वा भजन्ते । राजानो राजमन्त्रिणो वा न यावत्तत्रावदधते न तावदमी मनोरथान् फलन्तीति नापलाप्यम् । अत्र लोकभृते यशस्ये कर्मणि येयं बुद्धिरुदिता राज्यतन्त्राधिकृतानां तत्र जनतासुचरितपरिपाक उत्तमः प्रत्ययः । तथापि सद्दयानां संस्कृते दृढभक्तीनां श्रीसम्पूर्णानन्दमहाभागानामत्रोपकरणीभाव इत्यपि व्यक्तं वस्तुस्थितिर्विदां विदां वराणाम् । अस्योपकारस्य कृते कया गिराऽमूनभिष्टुयामेति न विद्मः । सकलायाः संस्कृताभिरताया जनतायाः किल धन्यवादाहार् अमी चिरतरं स्मरिष्यन्ते कृतज्ञेन चेतसा चिरतरं चोत्कीर्तयिष्यन्ते प्रश्रयेण । महानेप महो विश्वविद्यालयस्थापनं नाम ।

अयं च वत्स्यन्विश्वविद्यालयः स्वतन्त्रे भारते वर्षे इदम्प्रथमो भविष्यतीति परोऽस्य परभागः । वाराणस्यां चैष संस्कृतमहाविद्यालयस्यैव विपरिणामः सम्प्रतिष्ठां यास्यतीतीदमस्यातिरिक्ताय गौरवाय । इयं हि वाराणसी सिद्धिक्षेत्रं तपसां सत्तमं च केन्द्रं विद्यानामिति प्रथते पृथिव्याम् । इयं शिवपुरी पुण्येति युज्यते सर्वांगमाद्याचार्यस्य तस्य भगवतोऽनुकुर्वन्तोऽत्रत्या मर्त्या अपि विहाय लक्ष्म्यामासक्तिं सरस्वत्यामेवाविरतं रमेरन्निति । हन्त विपर्यस्तः सम्प्रति संसारः । मुद्रिता हरिहरकथा । विश्रान्ता शास्त्रैकव्यसनिता । अस्तंगताऽऽस्तिकतेति महन्नाम वैकृतं समजनि । इदं च यत्र तत्र प्रसरदपि न वाराणसीं गात्रयापि संस्पृशति । अहो पुण्य-प्रसन्नसलिलं भगवतीं भागीरथीमन्ववसितेयं पूरयापि पुराणीं सुषमां न जहाति । यदा सुगतः सारनाथे मृगाजिरे धर्ममनुशशास तदापि वाराणसी वैदिकैकनिलयो विद्यापारदृश्वनां ब्राह्मणानामावास आस, अद्यापि । तदात्वे यथा सहस्रशो भक्तिप्रह्ला यात्रिकाः पावनीमिमां शिवपुरीं तीर्थमिति, तारयिष्यति नो भवार्णवमिति च धिया सोत्कलिकं प्रपेदिरे तथाद्यत्वेऽपि । सत्स्वपि राज्यविप्लवेषु सोपप्लवेषु च कर्मान्तरेषु नेहाध्ययनाध्यापनयोर्विच्छेदः शास्त्रचर्चाविरामो वा कदाचिद्दजनि । अद्यापि सामगानां पुण्यो वेदध्वनिरिह मूर्धति श्रवणयोः । अद्यापि बटूनां ब्रह्माञ्जलिभक्तानां ब्रह्मासनानां स्वाध्यायमधीयानानां द्यां स्पृशति पावनः श्रौतध्वानः । अद्यापि शास्त्रार्थप्रवृत्तानां विप्रवदमानानां विप्राणां विचरति कलकलः काष्ठाः । अद्यापि पूर्ववत्समवय-
न्यत्र यतस्ततो विद्याभिकमनाः प्रदीप्तप्रज्ञानाः । अद्याप्यपरिनिष्ठितं नो ज्ञानमिति धियं दधत्य-
न्यत्र गुरुषु ब्रह्मचर्यं वसन्तो विद्यास्वधीतिनः कृतिनः सोत्सुकं चेतोऽभिवर्तन्ते भूयसे ज्ञानाय । अद्यापि बुद्धिरियं लौकिकानां न हि कश्चित्साधीयोऽभिविनीत इति व्यपदेश्यो भवति यावन्न काश्यां

सं० २००६

विश्वविद्यालयेऽध्यापनविधिः

गुरुनुपसद्य शिक्षते विद्या इति । इत्थम्भूतायां विद्वद्भूयिष्ठायां श्रद्धेयायां काशिकायां पूतायामस्यां नगर्यां विश्वविद्यालयः स्थितिमाप्स्यतीति सत्यमुदितमयेन नः ।

अत्र विश्वविद्यालये कः पाठक्रम आस्थेयः कोऽध्यापनविधिराश्रेयः कस्कश्च विषयोऽध्येय इति निश्चेय इतीदानीं विमर्शविषयतामुपनीयते विषयः । इदं च सर्वप्रथममभ्युपेयं परिवृत्तः समय इति पाठक्रमादिरपि परिवृत्त इष्यते । समयमननुरुध्य क्रियमाणा प्रवृत्तिर्न कामितं फलं प्रसोतुमीष्टे । न ह्यनुमत्तः समयविरोधमाचरति । गतः स समयो यत्राल्पश्रुतोऽप्येकत्र विषये विशिष्टज्ञानो बहु मान्यते स्म, वैदिकश्च सन्नलौकिकज्ञोऽपि प्राभवक्लोकयात्रायाः । आसीत्कश्चिच्छा-
स्त्रार्थयुगो नाम यत्रैकत्र शास्त्रे कृतभूरिश्रमाः परस्परेण पस्पधिरे कोविदाः, तथा स्पर्धमानाश्च प्रतिद्वन्द्वितया विराजमानाः प्रतिवादिभयङ्कराः प्रतिवादिमत्तमतङ्गजकेसरिण इति वा राजभि-
र्भूषयाम्भूविरे वृत्ति च तत एव पुष्कलां लेभिरे । स इदानीं गतोऽसंनिवृत्त्यै । यथा नैरुक्तानां समये पारोवर्यवेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्योऽभूत्तथा साम्प्रतमपि विद्यासु कलासु चानेकासु पठितौ प्रशस्यते विडम्ब्यते च विद्यैकदेशे गृहीती । न केवलं मानोऽस्य विरलीभवति भुक्तिरपि । तेन नास्त्यार्थकृच्छ्रमपैति । एवं गते को नाम प्रेक्षापूर्वकारी सर्वमागमकालमेककस्यैव शास्त्रस्याधी-
त्यामुपयुञ्जीत । गुरुधास्ते ये साम्प्रतमपि तदाचाराः, धन्यतमा वा ते येऽननुगुणां स्थितिं विद-
न्तोऽपि गजनिमीलिकया तामवधीरयन्ति न चानूबन्धं गणयन्ति । न च समेऽपि संसारिणोऽवस्थि-
तिगरिवृत्तिमुपेक्षितुं क्षमाः । तेनार्थादापद्यते तादृशेन सम्प्रति पाठक्रमेण भवितव्यं यमनुविधाय
वृत्तये साधीयस्यै कल्पेरेच्छात्रा गार्हस्थ्यधुरां च दुर्धरां वहेरजनायस्ताः । यद्यपि प्रज्ञोन्मेष
आन्तरीणां प्रसुप्तप्रायाणां शक्तीनामुद्धोधनं वा शिक्षाया मुख्यं प्रयोजनं प्रयोजनप्रयोजनानि
चान्यानि वृत्तिप्रकलनादानीत्यभ्युपगमस्तथापि यत्र विधौ विरला भुक्तिरपि दुर्लभा, समा-
दरोऽपि सुदुर्लभस्तत्र किं नु प्रयोजयेत्प्रेक्षावन्तं फलवत्प्रवृत्तिमन्तम् । स किम्प्रबोधः सा च
किंव्युत्पत्तिर्यौ तद्वन्तं जनमाजीवार्जनाय नालङ्कृतः प्रतिपत्तिं चास्मै नोपहरतः । इदं तर्हि
व्यवतिष्ठते कस्यचिदेकस्य विषयस्य विशिष्टोऽवबोधो विषयान्तराणामुपकारकाणां सामान्येनाव-
बोधेनाऽसहचरितो नात्यन्तमेषणीयः । कामं काम्यमेकत्र क्वचिद् विषये पारीणत्वम् । यथोक्तं
पारसीककविना—अन्यतमायां कलायां परमं कौशलमियाः, येन प्रियोऽस्य विश्वस्य स्या इति ।
परमेकत्र परां प्रौढिं गतस्यापरत्र सामान्यप्रतिपत्तिविरहः कथं युज्यते ।

व्यवहारेऽप्यभिर्विनेया गुरुभिर्विनेयाः । अयं चाभिविनय आदित एव प्रक्रममर्हति । न १४१
चायमभिनवोऽर्थश्चोद्यते । उक्तं हि पूर्वैः काव्यप्रयोजनान्वाख्यानानावसरे—काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यव-

सारस्वती सुषमा

आषाढः

हारविदं इति । तस्मात्काव्यं पाठयद्भिरुपाध्यायै रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदिति नित्यमनु-
शिष्याः शिष्याः । सन्ति चात्र कतिपये लौकिका अर्था यज्ज्ञानमन्तरा न सम्यगव्यवहर्तुं साक्षीयो वा
शरीरयात्रां निर्वाहयितुमर्हति जनः । ते चामी भवन्ति—नागरिकस्येतिकर्तव्यताकलापोऽधिकार-
समुच्चयश्च गणितं भूगोलं च, पुराणं चेतिहासश्च, पदार्थविज्ञानं च वार्ता च, पण्यक्रयादि-
व्यापारश्चेति । इमे च सर्वैः प्राथमकलिनकैर्जिज्ञास्या यथाशक्ति च ग्राह्याः । यस्य नाम
हेत्वाभासाक्षित्यं चिन्तयतोऽप्येति कालः स यदि दुर्जनवागुरासु पतितो व्यसनं वाऽन्यथोपेतो
न कल्पते स्वस्य पर्याप्तये तदा किं तेन न्यायपरिशीलनेन तस्योपकृतं स्यात् । यस्य वा
व्याकरणसूत्रभाष्यादिविचारणायां नियतं चेतः स यद्यल्लीयसीनामपि संख्यानां सङ्कलनव्यवकलने
न संविद्यात्, सुध्रुमभिनिष्क्रामति द्वारं सौम्रम्, महिष्मता निर्वृत्ता नगरी माहिष्मतीत्यादिका
व्युत्पत्तिः परिचिन्वानोऽपि यदि सुध्रुमाहिष्मत्यौ वर्तमाननामतो देशतश्च न विद्यादन्यथा वा
विद्यात्तं यदि नाद्रियेत लोकस्तदा कस्य दूषणं स्यात् । यो हि पण्डिततल्लजः कालमापनी-
चिक्रीपया विपणिं गतो गान्धिकस्य वैकटिकस्य वाऽऽपणमुपेयात्ततश्च तमर्थं प्रार्थयेत तत्र यदि
महाजनः स्मेरमुखः स्यादितरो वा प्रकाशमवहसेद्दालो वाऽदृष्टासं हसेत् तदा कोटक् कस्य
बोपालम्भः स्यात् । यत्तत्त्वमीदृशेन व्यवहाराज्ञानेन संस्कृतज्ञैव याप्यतां याति । न केवलं
पुरुषगर्हा शास्त्रगर्हापि सम्बन्धिसम्बन्धाद्भवतीति महाननर्थः । पूर्वे तु विद्वांसो व्यवहारं
लौकिकमपि साक्षीयोऽविवृत्तः । वनौकमोऽपि वयं लौकिकज्ञा इति शाकुन्तले काश्यपोक्तिरत्र
साक्षिणी । इदानीन्तनाः कस्माद्व्यवहारज्ञानात्पराचीना व्यवहारं मूढभावमेव भूषणमात्मन
आकलयन्तीति न सुकरमुन्नेतुम् । मन्ये तेऽमी ब्रह्मनिष्ठा अद्वैतिनो वयं न केवलं विश्वस्य
परमार्थसत्तामवलपामो व्यवहारसत्तामपीत्यभिप्रयन्तः सर्वस्मिँल्लौकिके प्रमेयेऽस्यर्थमुदासते ।
सेयमात्मविडम्बना विभ्रमो वा । यः शास्त्रे विशारदः स लोके शारदः स्यादिति कथं युज्यते ।
तस्माद्यत्नेन व्यवहारं प्रतिपाद्याः शिष्याः ।

१४२

तेनात्र नूतनां पद्धतिं प्रक्रियमाणामिच्छाम इदं च विद्वत्सु प्रश्रितं प्रस्तुतम् । या इदानीं
प्रथममध्यमादिनामभिः प्रथन्ते परीक्षास्तास्तथाऽऽसताम्, परीक्ष्यविषयस्तु विस्तीर्णतरः
क्रियताम् । इदं मे दर्शनं प्रथमामुत्तीर्णैर्मध्यमपरीक्षार्थिभिश्चात्रैस्तावत्सामान्यज्ञानमुपार्जनीयं
यावन्मैः द्रव्ययुलेशनपरीक्षार्थिभिः सम्पाद्यते । वर्षाष्टकेन च सर्वमिदं परिसमाप्यं स्याद्वर्षदशकेन
वा । प्रथममध्यमयोः परीक्षयोः समः कालप्रविभागो विनियोज्यः स्यान्न्यूनाधिकभावेन वा

सं० २००६

विश्वविद्यालयेऽध्यापनविधिः

यथाकामम् । इदं चार्थादापद्यते नात्र परीक्षयोः केवलस्य कस्यचिन्न्यायमीमांसादेशास्त्र-
स्याध्यापनं नियमयिष्यते, विविधविषयावगाहिन्यावेते परीक्षे वर्तिष्येते इति । यद्येवं संस्कृत-
विद्यार्थिनामेषामन्येषां च को विशेषः, तेऽपि विषयान्तरैः सह संस्कृतमधीयत एवेति चेन्मैवम् ।
संस्कृतविद्यार्थिनां हि संस्कृतं प्रधानमुपसर्जनं चान्येषाम् । अत्र हि संस्कृतमित्युपपदमर्थवद्भवति ।
एष चात्र नियमश्चिकीर्ष्यः सर्वं शास्त्रीयं विषयं संस्कृतेनैवाध्याप्या विद्यार्थिन इति । अद्यत्वे
प्रथममध्यमयोः परीक्षयोः प्रविष्टः संस्कृतेनैव प्रश्नान्त्रवीति च्छात्रः, प्रवचने तु नियामो न ।
तत्र प्रवृत्ता उपाध्यायास्तु प्रायात्संस्कृतं न प्रयुज्यते, प्रादेशिकया कयापि वाचा स्वं विवक्षित-
मर्थमर्पयन्तो लक्ष्यन्ते । तस्माच्चिरं शास्त्राणि शीलयन्तोऽपि गुरुमुखारसंस्कृतमनुपशृण्वन्तो बटवो
न प्रवाचो भवन्ति, न संस्कृतेन वक्तुं प्रभवन्ति । यदि नामैभिर्विधिवद् व्याकरणमधीतं
न्यायो वा यथान्यायं परिशीलितस्तर्हि कुतोऽप्रगल्भाः संस्कृतेन वाग्विन्यासेन परत्र बोधं
संक्रमयितुं स्युः । अधीतव्याकरणा इमे किमिति हनुमद्वन्न प्रगल्भन्ते वाचि संस्कृतायाम् ।
स्थाने हनुमन्तमधिकृत्य यच्छ्रीरामोऽवोचत्तदधुनातनादिशब्दाश्चोपाध्यायाश्च समं स्मार्थाः—

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।

बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशब्दितम् ॥ इति ।

अधस्तान्निर्दिष्टानां व्यवहारे बहुपयोगानां विषयाणां केचिद्विकल्पेन ग्राह्याः स्युः
केचिन्नियमेन । तत्रापि केचित्प्रथमायामध्याप्याः स्युः केचिन्मध्यमायां केचिदुभयत्रेत्यादि शिष्य-
बुद्धिवयसी व्यपेक्ष्य तदभिरुचिं चानुरुध्य गुरुभिरवधार्यम् । शास्त्रीयेषु पाठ्येषु विषयेषु
प्राचीनन्यायोऽवश्यमन्तः करणीयः । दर्शनान्तराणि तु कालान्तरे परीक्षान्तरे विनियम्यानि ।
तादृशेऽल्पे वयसि वर्तमानाः सुकुमारमतयो वर्णिनो मीमांसादिग्रहणेऽसमर्था इति सुग्रहं
सुधीभिः । अयं च सहस्रोत्प्रेक्षितोऽननुष्ठेयो विधिरिति मा स्म शङ्कि । हरिद्वारस्ये गुरुकुलेऽय-
मेवानुस्मियते विधिः प्रायेण फलेग्रहिश्च दृष्टः । तेन विश्वविद्यालयेऽप्येतदनुविधिः शक्यः कर्तुम् ।
इत्थमध्यापितो मध्यमामुत्तीर्णश्छात्रो यत्र तत्र राजकीये कार्यालये पाठालये वाऽनन्तरायं
नियोगमर्हदिति किमु वाच्यम् ।

शास्त्रिपरीक्षार्थिनां चतस्रः समा आगमकालो नियम्यः । अत्र केचिद्विषया अवश्यग्राह्याः
स्युः केचिदैच्छिकाः । ऐच्छिकेष्वपि कश्चिदन्यतमोऽन्यतमौ वाऽपरिहायांवात नात्यन्ताय प्रभवति १४३
तेषां स्वच्छन्दः । इमे चात्राप्यन्ते विषया ऐच्छिककोटिं निविष्टाः—इतिहासोऽथशास्त्रं वार्तति

सारस्वती सुषमा

आषाढः

संविज्ञातं नागरिकशास्त्रं पाश्चात्यदर्शनं दण्डनीतिश्चेति । अहं तु यथा पश्यामि तथा शास्त्रि-
परीक्षा द्विर्विभक्तव्या । द्वे अत्र परीक्षे स्यातां पूर्वा चैवापरा च । पूर्वाऽतीते वर्षद्वये स्यान्न तु
वर्षान्ते यथाऽद्यत्वे । ततोऽपरस्मिन्नतिक्रान्ते वर्षद्वितयेऽपरेति क्रमः । प्रथमेन वर्षद्वयेन
चत्वारो विषयाश्चात्रैर्निखिलेनाध्येयाः । न्यायवेदान्तव्याकरणमीमांसादीनां यः कश्चिदभिरुचित
एको विषयः स ग्राह्यः । इतिहासादीनां मध्यान्नागरिकशास्त्रमवश्यग्राह्यम्, इतरञ्च किमपि द्वयं
कामतः । इतश्चावधेयं न्यायवेदान्तयोरेकतरं यो निर्युक्ताति स पाश्चात्यदर्शनमपि गृह्णीयादिति ।
तथा ह्यस्य परिपूर्णता ज्ञानस्य वैशद्यं विचारस्य संकोचाभावश्च मानसस्य स्युः । अपरस्यां
शास्त्रिपरीक्षायां प्रवृत्तश्चात्रः कामं नागरिकशास्त्रं जह्यात् । स्वं शास्त्रीयं विषयं पूर्ववच्छी-
लयेदितिहासादीनां च किमपि द्वयम् । तेनासाविह विषयत्रयमेवाध्येयते न विषयचतुष्टयम् ।

शास्त्रिपरीक्षामुत्तीर्णो वर्षद्वयादाचार्यपरीक्षां प्रवेष्टुमर्हेत् । अत्र द्वे वर्षे शास्त्रविशेषमेवै-
कमभ्यस्येत तत्रैव च साधीयः परीक्ष्येत । यत्र शास्त्रे न्यायादौ शास्त्रिपरीक्षामुत्तीर्णस्तत्रैवाचार्य-
परीक्षां दातुमर्हेत्तत्र । अत्र न केवलमन्तरङ्गां शास्त्रचिन्तां प्रवर्तयेद्दहिरङ्गामपि । इयं च
परीक्षा खण्डशः स्यादखण्डं वा । अत्र न केवलं सद्योऽधीतमेव प्रच्छनीयं स्याच्छास्त्रिपरीक्षाया-
मधीतपूर्वमपि । मा भूदधीतस्य नाशनमिति गुरुभिस्ते ते विषयाश्चिन्तितचराः सततमावर्त-
नीयाः । यो ह्याचार्यो बुभूषति स परिच्छेदे पाण्डित्यमित्यवेत्य सर्वे शास्त्रार्थजातं तत्त्वतो विज्ञा-
नीयाच्छङ्कितसमाधिपूर्वं च गृह्णीयात् । कीदृश्यस्य तत्तदर्थप्रतिपादने वाचोयुक्तिः कीदृशो वा
वाच्यधिकार इति परिचयाय मौखिक्यपि परीष्टिरत्रावश्यकी स्यात् । सेयमबहुभिरङ्कैरुक्तार्या
स्यादिति नोद्वेगाय विनेयानां स्यात् ।

इतश्चावधत्तां मनीषिणः ! अद्यत्वे संस्कृतमहाविद्यालयेषु पुस्तकार्थग्रहणधारणव्यस-
निनो गुरुमुखाच्छास्त्रैकश्रवणकुतुकिनः प्रात्यहिकपाठाधिगत्यैव कृतार्थमानिनो विद्यार्थिनः स्वं
स्वं पाठमवसाय्य यथायथं गृहान्प्रपद्यन्ते न च परस्परं संसृज्यन्ते विरक्ता इव संसर्गद्वेषिणः ।
नैतेषां गुरुभिरधिष्ठितानां समवायाः शास्त्रार्थचिन्तार्थाः कदाचिद्भवन्ति, वर्तमानराष्ट्रियसमस्या-
वधारणप्रयोजना गोष्ठीबन्धा वा विलोक्यन्ते, वाग्विवर्धिन्यो वा संसदः सन्तीति सर्वतः प्रसुप्ता-
नीवैतानि विद्यायतनानि सन्दृश्यन्ते । तस्मात्सर्वाङ्गीणाय प्रबोधाय लोकव्यवहारक्षमतायै च
१४४ साधीयस्यै तत्तल्लक्षणाः सभाः कारयितव्या बहुलं च विद्यार्थिभिर्मित्यः संसृज्य ते ते लौकिकार्थां
लेखेन वाचिकेन वा विमर्शव्या वादविवादाभ्यां च विनिर्णेतव्याः । एवं सुशिक्षिताः संस्कृत-

सं० २००६

विश्वविद्यालयेऽध्यापनविधिः

च्छात्रा राजकीयेषु नियोगेषु निरन्तराया विपुलां वृत्तिं लभेरनुसुखं च निर्वाहेरभिति निश्चप्रचम् ।

इदं चापरं सविशेषमहृत्यवधानम् । प्रायः संस्कृतपाठालयेषु न खेलानां दैशिकीनां वैदेशिकीनां संविधानमस्ति तेन नेह प्रायेण कुमारयन्ते कुमाराः, शास्त्रपङ्क्तीर्जोषुष्यमाणा रहो गताश्चिरं समासीनाः किमपि शरीरजाड्यं लभन्ते । तेनैतेषां न पर्याप्तमाप्यायन्तेऽङ्गानि, न दृढसन्धिवन्धानि भवन्ति, न वा परिस्पन्दीनि न च चतस्रशोभीनि । कौमारक एव मुनय इवाचपला इमे कायगौरवात्सर्वथोत्थानायोग्या अलसाश्चिरक्रियाश्च भवन्ति । तेन विश्वविद्यालये सर्वस्य छात्रस्य खेलाभ्यासोऽपरिहार्यो व्यवस्थानीयः ।

अवसितं नो वक्तव्यम् । इदमाशास्महे विधानेनानेनाचर्यमाणे अध्ययनाध्यापने यथेष्टं फलदे भविष्यतः, विरक्त्यपनोदाय प्रबोधप्रकर्षाय शक्ततोत्पादाय च कल्पस्यतश्छात्रनिवहस्य, भूयसे च भव्याय भारतस्य वर्षस्येति शम् ॥

अपि नाम सेयमव्यावहारिकी ?

भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री

सुस्थिरा साधुसाहित्यसमृद्धा सर्वसंस्तुता ।

सरला सर्वतोभद्रा सेव्या सुरसरस्वती ॥

- सकलभाषामौलिमुकुटायमाना सेयं संस्कृतसरस्वती सर्वतः पुरातनीति सबहु-
मानमभिनन्दिता, सर्वतः प्रथमं ज्ञानालोकजननीति विनीतिपुरस्सरमभिवन्दिता, गौरवस्य
सौष्ठवस्य माधुर्यस्य सौभाग्यस्य औदार्यस्य गाम्भीर्यस्य माङ्गल्यस्य नैर्मल्यस्य मार्दवस्य
चाधिष्ठानभूमिरिति सादरमुपपन्नन्दिता, शिक्षाप्रसङ्गे हृदयपरिष्करणाय चाऽप्रतिद्वन्द्वं सुप्र-
गल्भेति सत्यं सत्यमिन्दिता^१ चेति न नाम विद्वत्सु विस्तरस्याऽऽवश्यकता । किन्तु
शिक्षागौरववाहिनः केज्जिन्महाभागाः संगिरन्ते यत् 'सेयं संस्कृतभाषा नासीत्कदाचिदपि लोकेषु
व्यवहारप्रवृत्ता, केवलमियं साहित्यपरिगृहीता पुस्तकावस्था चेति ।' अवश्यमिदं विचारस्तोतः
पश्चिमदिग्देशादुद्भूतम् । नात्रत्यानां वराकाणां मस्तिष्कमहिमा सोऽयम् । परं भवतु वा
यतः कुतोऽपि विचारोद्गमः सोऽयम् । आलोचनमस्य कर्तुं प्रयत्नामहे । नवशिक्षितसमाजे
सफलता त्वस्मिन्विषये कदाचिदेवाशस्या, वराकाणां तेषामस्वतन्त्रत्वात्, पाश्चात्यमुख-
निःसृतवाक्कुसुधाप्रतीक्षित्वात् ।

वेदेभ्यः पुरातनं न किञ्चिद् वाङ्मयमद्यापि भूमण्डलेनोपलब्धमिति गवेषकमूर्द्धन्यानां
संमतिः । वेदाश्च यस्यां भाषायामुद्भूताः सैव समयोपयोगिना संस्कारेण संस्कृता सती
वर्तमानसंस्कृतभाषा संजाता । ततश्च वेदा यदा आर्याणां साहित्यभाषाभूताः प्रत्यक्षमुप-
लब्धास्तदा व्यावहारिक्यपि तेषां भाषा किञ्चिदपरिष्कृता सैव (यस्यां हि वेदानां जन्म, सा
गैर्वाणी) समुपगन्तव्या । न हि विजातीयभाषाभाषिणां विजातीयं साहित्यं भवितुं युक्ति-

सं० २००६

अपि नाम सेयमग्यावहारिकी

संगतम् । यदि तु ततोऽन्या काचिद्भाषाऽऽसीदिति भवन्तः साधयितुं प्रयतरेन् तर्हि तद्भाषायाः सत्तासूचकं किञ्चित्प्रमाणमप्यावश्यकम् । विना प्रमाणं हि नाधुना किञ्चित्साधयितुं शक्यम्, न च तत्संमान्यं नवीनैर्नूतनम् । ततश्च निराधारा कस्यचिद्भाषान्तरस्य सत्ता कथं नाम सिध्येत् ?

संस्कृतभाषायाः प्राचीनं साहित्यं भूतले प्रचलितानां सर्वासामपि भाषाणामपेक्षया सुमहद् विस्तृतं सर्वाङ्गपूर्णं च । अस्याः साहित्ये धर्मदर्शनज्यौतिषायुर्वेदादीनामनन्तो ग्रन्थराशिःसीदिति तु जानन्त्येव सर्वेऽपि । किन्तु कलाशिल्पविज्ञानादीनामपि बहवोऽद्भुताद्भुता ग्रन्थास्तेषु ग्रन्थेषु प्राप्यन्ते येषु वैदेशिकानामुपद्रवा भूयसा नाऽभवन् । शिल्पशास्त्रस्यैकः संस्कृतभाषानिवद्धो ग्रन्थो मद्रासप्रान्तादन्विष्य मुद्रापितो जयपुरीयः कलाविद्यालयस्य [स्कूल ऑफ् आर्टस् एण्ड क्राफ्टस्] अध्यक्षस्य श्रीमदसितकुमारहालदारस्य समीपे प्रसङ्गवशान्मया प्रत्यक्षमवलोकितोऽभूत् । अद्यापि प्राचीनसाहित्यान्वेषणाधिकृतैर्बहवोऽप्यलभ्या ग्रन्था अन्विष्यन्ते लभ्यन्ते चापि । नेपालादधुनैव आयुर्वेदविषयिणी काश्यपसंहिता प्राप्ता, मुद्रिता च । व्याकरणादिविषये तु भूयानेव विस्तरोऽभूदत्र ।

प्राचीनसाहित्यान्वेषणाधिकृतेन स्वर्गतमहामहोपाध्यायश्रीहरप्रसादशास्त्रिमहाभागेन अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसंमेलनस्य सभापतिपदाद् या वक्तृता प्रादीयत तस्यां प्रोक्तमासीद् यत् शताधिकानि तु भिन्नभिन्नानि व्याकरणान्येवाधिगतानि, येषां मध्यात् पाणिनीयाद्यानां कतिपयानामेव लोके साम्प्रतं प्रचारः ।

काव्यनाटकादिग्रन्थास्तु अद्यावध्यपि प्रतिवर्षं नवीननवीना अन्विष्य प्रकाश्यन्ते । आर्याणां बहवो ग्रन्था भारताद् बहिर्नीताः, बहवश्च देशे एवास्मिन् धर्मद्रोहभावनया क्षयमुपनीताः । बहवश्च भयभीतैर्ग्रन्थस्वामिभिः स्वबुद्ध्या गोपिता अपि वर्षवद्बुद्ध्याद्युपद्रवैः स्वतो नष्टाः । हिन्दुधर्मद्वेषिणामवरज्जजेन्नादीनां समये भूयांसो ग्रन्था बहिसादक्रियन्त इत्यैतिहासिका जल्पन्ति । कतिपयमासपर्यन्तं पुरातनग्रन्थप्रज्वालनेनैव बहिसाध्यानि कार्याणि केषांचिद् वैदेशिकराजानां समये समभवन्निति सर्वतः प्रसिद्धम् । एवमादिरूपेण न स्वल्पकालपर्यन्तम्, अपि तु सहस्रवर्षपर्यन्तं सर्वतो ग्रन्थकर्मनाशानद्यां प्रबलं प्रवाहितायामपि यस्याः साहित्यमद्यापि सर्वापेक्षया विस्तृतमाख्यायते, मध्योन्नतिसमये तु कियान् वा विस्तरोऽस्य स्यादिति निष्पक्षपातैः सुधीभिः स्वयमेव समालोक्यम् । विचार्यमिदानीम्, या भाषा भाषाव्यवहारेऽ-

१४७

सारस्वती सुषमा

आषाढः

व्यवहृता स्यात्, अपि भवेत्तस्याः साहित्यमेतावद्विस्तृतम् ? व्यवहारगतां कांचिदावश्य-
कतामनुभूयैव साहित्ये ग्रन्थस्य कस्यचिद्वतारो भवति । या भाषा व्यवहारेऽनुपात्तैवाऽ-
भूत् तस्या अपि साहित्यमेतादृक् सर्वाङ्गपूर्णं संभवेदित्यपि किं बुद्धौ समाविशेत् ?

आवश्यकता हि प्रसवित्री तत्तत्पदार्थानाम् । यस्मिन् समये यस्य वस्तुनः समाजेऽपेक्षा
तदेव लोके आविष्कृतं भवेत् । अनपेक्षितस्य वस्तुनः संग्रहस्य का कथा, स्मरणमपि
कदाचित्तस्य न भवति । ततश्च विभिन्नविभिन्नवर्गे विभक्तस्य जनसमाजस्य यद् यदावश्यकम्,
स्वीयलोके च यद् यत् प्रचारणीयं भवति तत्तदेव साहित्येऽपि परिगृहीतं भवति । संस्कृत-
भाषायाः साहित्ये च धनुर्वेदार्थशास्त्रशिल्पाकलावैद्यकज्यौतिषकामशास्त्रसूदशास्त्रप्रभृतयस्तस्मिन्
समये विभिन्नविभिन्नसमाजस्यापेक्षिताः सर्वविषयका एव निरमीयन्त ग्रन्थाः । किं बहुना,
पक्षिणां मिथः संभाषाप्रभृतयोऽपि विषया नात्र परित्यक्ताः । एवं किल प्राचीनभारतस्य
सर्वेष्वेव वर्गेषु संस्कृतभाषायाः संबन्धमवेक्ष्याऽपि कथमियमव्यवहार्या ज्ञायतां नूनम् ? सर्व-
वर्गेषु प्रचारमवेक्ष्यैव प्राचीनैः पुरुषैः प्रोच्यते स्म—

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥ इति ।

तर्काभाससंपर्काः केचिदेवमपि प्रजलान्तः श्रूयन्ते—“संस्कृता सेयं भाषा कदापि
व्यावहारिकी नाभूत् । तत्रभवतः पाणिनेरुत्तरकालमेवैतस्या भाषायाः संस्कृतमिति व्यपदेशोऽ-
धिगम्यते, नेतः पूर्वम् । तथा च व्याकरणकृतसंस्कारकालादारभ्य सेयं भाषा स्वयं साहित्य-
सिंहासनमधिरोहन्ती व्यवहारक्षेत्रं प्राकृतापभ्रंशभाषादिभ्यः समर्पितवती । ततः कथंकारं वा
व्यावहारिकी साधयितुं शक्या ?” इति ।

सम्यगिदमुपन्यस्तं श्रीमद्भिः । किन्तु यस्यां भाषायां तत्रभवत्पाणिन्यादिभिः संस्कारं
संराद्य संस्कृतमिति व्यपदेशः प्रवर्तितः सा मूलभाषा संस्कृतात्पृथक्कर्तुं किं शक्येत श्रीमद्भिः ?
व्याकरणेन हि आदिकालादारभ्याद्यावधि वर्तमानायास्तस्याः परिष्कार एव कृतो
नाविष्कारः । अन्यथा चेत्, वैयाकरणा अमी भाषायाः सृष्टिकर्तारः प्रोच्येरन्, न संस्कृतार्तः ।
तथा च वेदाविर्भावादारभ्याद्यपर्यन्तं वर्तमाना सेयं गैर्वाणी एकैव भाषा सिध्यति, न
१४८ भिन्ना भाषा । संस्कारसंपत्त्या न किल वस्तुनः पूर्वसत्ता विनिवर्तते । यज्ञदत्तस्य पुत्रः
शिक्षादिसंस्कारे जाते न किल न भवति, नाऽन्यो वा भवति । अपि तु शिक्षितः सन् स एव

सं० २००६

अपि नाम सेयमव्यावहारिकी

संस्कारवानिति लभते व्यपदेशमात्रम् । 'द्विजः' 'पुनर्जन्म' इत्यादयो व्यवहारास्तु संस्काराणां सामर्थ्यविशेषख्यापका आहार्या एव । यथा व्याध्यादिसंकटविशेषास्त्रिमुक्तः 'पुनर्जन्म अस्याऽभवत्' इति भाषणभाजनं भवति ।

अस्तु, तथ्यमिदं नाभ्यधिकं समर्थनमर्हेत् । वर्तमाना राष्ट्रभाषा 'हिन्दी' त्रयोदशतम- (खि०) शताब्दीतोऽपभ्रंशभाषासकाशाद् विभिन्न पृथग्रूपविकासं लेभे । आरम्भिकमस्याः स्वरूपं तथाविधमस्ति यस्य हि वर्तमानकालिकेन रूपेण न लेशतः संवादः संस्तवश्च । तथापि त्रयोदशशताब्दीत आरभ्य वर्तमानकालिक-‘हिन्दोस्थानी’-पर्यन्ता सा एकैव 'हिन्दी' व्यव- ह्रियते, न भिन्ना । तथैव वैदिककालादनन्तरं व्यवहृतामार्यभाषामारभ्य वर्तमानकालपर्यन्तं सा देवभाषा एकैवास्तीति स्वीकारे कथंकारं वा भवेद् विप्रतिपत्तिः ? 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इति प्राचीनस्वरूपे वर्तमानसंस्कृतस्वरूपे च मौलिकधातुजन्यः को वा भेद इति किमनाग्रहिलः कश्चित् साधयितुं प्रभवेत् ?

आंग्लभाषा ह्यांग्लानां राज्यकालाद् भारतेऽस्मिन् प्रवृत्ता । विस्तरस्त्वस्या एष्वेव परिगणितेषु वर्षेषु देशेऽस्मिन् जात इति सर्वविदितम् । इतः पूर्वं तत्तत्प्रान्तेषु स्वस्वप्रान्तीयभाषाः प्रचलिता आसन् । सार्वदेशिकं तु कार्यं संस्कृतभाषयैव समसिध्यत् । मध्यभारताद् रामेश्वरयात्रायां गतो मनुष्यो न मद्रासीयैर्जनैः स्वप्रान्तीयभाषया व्यवहर्तुमशक्तः । संस्कृतया भाषया तु तत्रापि व्यवहारसौकर्यं प्रत्यक्षमुपालभ्यत । बङ्गादिप्रान्तेष्वप्येवम् । अत एवाऽ- स्मद्भ्रातरो बहवः ['संस्कृतम्', 'श्रीः', 'मधुरवाणी' संपादकाः] कथयन्ति यत् 'संस्कृतमेव राष्ट्रभाषा, प्रत्यक्षं सर्वेष्वेव प्रान्तेष्वेकरूपं प्रचलितत्वात्' । ततश्चानायासं बोद्धुं शक्यते-यदीयं भाषा भारतीयानामव्यवहार्याऽभविष्यत् तर्हि कथं देशस्य एककोणमारभ्यापरपर्यन्तं सर्वत्र व्याप्ताऽभविष्यत् । देशे सर्वत्र आत्मीयानां भावानां प्रकाशनाय सेयं यदा परिगृहीता ततः कथमियमव्यवहार्या नूनम् ?

भाषावैज्ञानिकैस्तु यूरोपपारस्यादिभाषाशब्दानामपि मूलं गैर्वाणभाषाया मौलिकशब्दा एवाऽऽख्यायन्ते । किन्तु भारतीयभाषाशब्दानां तु संस्कृतभाषैवोपादानमिति हि सर्वेणापि शिक्षितसमाजेनाऽभ्युपगतम् । संस्कृतभाषैव स्वाभाविकविपरिवर्तननियमानुसारं शनैः शनैः प्राकृतादिभाषास्वरूपमधिगत्यान्ते तत्तत्प्रान्तीयभाषारूपे परिणता । एकस्या भाषाया १४२ अन्यभाषारूपे परिणमनं हि शनैः शनैर्व्यवहारप्रवाहेणैव कालक्रमज्जायते । न हि कस्यचि-

सारस्वती सुषमा

आषाढः

दाशावाक्येनाविष्कारेण वान्या भाषान्यभाषारूपे परिणमति । ततश्च न किमिदं बोद्धुं शक्येत यत् संस्कृता (अर्थाद् गैर्वाणी) भाषा पूर्वं सर्वतः प्राचरत् । ततः कालक्रमानुसारं शनैः शनैः सा प्रान्तीयभाषारूपमवापत् । इदानीं भाषाविपरिवर्तननियमं परिज्ञायापि किं साधयितुं शक्येत यत् संस्कृता भाषा सेयं देशेऽव्यवहार्याऽभवदिति ।

सर्वेष्वेव भारतस्य प्रान्तेषु किं राज्ञां किं वा प्रजानां सर्वाण्यपि व्यवहारकार्याणि संस्कृतभाषायामेवाऽभवन्निति मर्मतो विचारे विचारशीलैर्बोद्धुं पार्येत । अतिप्राचीनानि राज्ञां शासनानि सर्वलोकेषु गच्यन्ते शिलामु ताम्रपत्रेषु च लिखितानि गवेषणाविभागेनान्विष्य प्रकटीकृतानि क्रियन्ते च, यैरितिहासस्य भूयानंशः प्रमाणितः क्रियते । एतेषामुद्देश्यं सर्वत्र प्रसारो नाम । यदीयं भाषाऽव्यवहार्याऽभविष्यत्तर्हीयता परिश्रमेण राजानस्तामिमां भाषाणादिपूर्वकीर्णां कर्तुं प्रायतिष्ठन्त किम् ? न हि लोकेष्वप्रचलितां भाषां सर्वलोकेषु प्रचुरप्रचारकाभ्युक्तः कोऽपि संमुपदद्यात् । गच्छतु प्राचीनकथा, राज्ञां पारस्परिकव्यवहारः संस्कृतभाषयैव मोगलशासनकालपर्यन्तमपि प्राचलत् । आम्बेराधिपतिमहाराजश्रीजयसिंहदेवादिभिः सह च्छत्रपतिशिवाजीप्रभृतीनां संस्कृतभाषयैव मिथः पत्रव्यवहारः प्राप्यते । सन्त्येवंविधानि संस्कृतपत्राणि जयपुरराज्यस्य 'दीवानी हजरी'-विभागे ।

किं वाधिकेन । गच्छति काले प्रान्तीयभाषासु राजशासनानां लेखने संप्रवृत्तेऽपि राज्ञां स्वहस्तलेखः संस्कृतभाषायामेवाऽभवत्—'स्वहस्तोऽयं मम जयसिंहदेवस्य' इत्यादि । जयपुरराजकीयव्यवहारपत्रेषु त्वद्यापि प्रारम्भे लिख्यते—'दीवानवचनात्' इत्यादि । प्रजास्वपि परस्परमृणदानाऽऽदानादिपत्रेषु प्रारम्भिकलेखः 'लिखतंग' 'लिखतम्' इत्यादिनैवारभ्यते । सर्वकार्यनिश्चये संपन्ने 'लिखतं पढतं तक होगई' इत्याख्यायते । संस्कृतभाषाप्रवृत्तिः प्रजासु एतावत् प्राचरत् यदिदानीं पर्यन्तमपि 'लिथो' मुद्रालयमुद्रितेषु साधारणपुस्तकेषु 'अथ हीरा रौंक्षा को ख्याल लिख्यते' 'अथ राजा रिसालू को ख्याल लिख्यते' इत्यादि निर्विशङ्कं प्राचलत् । यदि व्यवहारकार्येषु संस्कृतभाषायाः प्रचारो नामविषयत्तर्हि तस्य भवसावशेषाः कथमिमेऽधिगम्येरन् ?

वापीकूपतडागादिसार्वजनिककार्याणां याः शिलालिपयः प्राप्यन्ते तास्वपि सेयं १५० भाषा समुपलभ्यते । परसहस्रमुद्रा व्ययीकृत्य पुण्येन साकमात्मनः कांतिमपि विश्वस्मिन् प्रख्यापयितुमिच्छुः पुरुषस्तानेवोपायान् करोति, तथैव च भाषया लेखयति, येषां सर्वलोकेषु

सं० २००६

अपि नाम सेयमव्यावहारिकी

परिचयो भवेत् । यदीयं संस्कृतभाषाऽव्यवहार्या, लोकेष्वप्रचरिता वाऽभविष्यत्तर्हि किं प्राञ्चो धनिकाः प्रमत्ता आसन् यमिमामव्यवहार्या भाषां प्रयत्नपूर्वकं शिला-स्वलेखयिष्यन् ? क्षणमवधानपूर्वकं विचार्यताम्—आर्याणां विवाहादिषु मङ्गलकार्येषु, मरणादिष्वशुभकार्येषु च सर्वेष्वेवाधुनापि संस्कारपरम्परा संस्कृतभाषयैव संराद्यते । संस्कृतमयकर्मकाण्डपद्धतेरद्यापि संवन्धो न विच्छिन्नः । एवं सत्यपि चित्रं चित्रमिदं संप्रधारयामि यन्न नाम वर्तमानकाले, अपि तु प्राचीनेऽपि काले श्रीमद्भिः साधयितुमिष्यते यत् संस्कृतभाषा सेयमव्यवहरणीया समभवदिति । आर्यजातौ स्त्रीणामपि ये आचाराः, धार्मिकव्रतानि, 'स्यौहार' इति ख्याता उत्सवाः, विवाहादीनां गीतानि, एवमादिषु सर्वेष्वेव संस्कृतभाषायाः संवन्धो निरवच्छिन्नोऽनुवृत्तोऽनुमीयते [एतेषामुद्धरणानि विस्तरभयात् दीयन्ते, सति संभवे लेखान्तरे दीयेरन्] । आर्यजनेषु स्त्रीप्रभृतिषु च ये व्यवहाराः प्राप्येरन् ते हि पूर्वप्रवाहानुगताः स्वाभाविका एव भवन्तीति जानन्ति सर्वेऽपि । ततश्चारम्भादद्यावधि व्यवहारप्रवाहं प्रत्यक्षमुपलभ्यापि किं सेयमार्यभाषाऽव्यवहार्या कस्मिन्नपि कालेऽप्रचरिता च साधयितुं युज्यते ?

'संस्कृतभाषा न कदाचिद् व्यवहार्याऽभवत्' इति वैदेशिकमहाभागानां तत्त्वदाङ्का-नुवर्तिमहोदयानां च वक्तव्यस्य तदैवाऽयमवसरोऽभवद् यदा ह्ययं देशो नानाविधाभिर्वैदेशिक-जातिभिराक्रान्तः परवशस्थितिं प्रगतो विच्छिन्नैकताशक्तिरितस्ततो विशृङ्खल एवासीत् । स्वातन्त्र्यकाले तु भारताद्वहिरपि मानवमण्डलैर्मुकुटतटघटितशासनानां सार्वभौमभूपालानां समये शासनधर्मादीनां विषये नैर्लङ्गिकसूक्ष्मभेदसत्तायामप्येकतासूत्रमेकं निभृतं तथा प्राचरद् येन सर्वेऽप्यात्मानं मिथःसंघटितं विदन्ति स्म । तस्मिन् हि समये प्रान्तीयमवान्तरभेदं संस्पृशन्त्यपि देशेऽस्मिन् एकतासूत्रमपरिज्ञातं संघटयन्ती सर्वतोऽपि प्रचचार गैर्वाणी वाणी । अस्त्यैव हि समयस्य स्मरणमकारि परस्ताद् भाविभी राजशेखरादिभिः—

नातिस्पष्टो न चाश्लिष्टो न रूक्षो नातिकोमलः ।

न मन्द्रो नातितारश्च पाठी गौडेषु वाडवः ॥

रसः कोऽप्यस्तु काऽप्यस्तु रीतिः कोऽप्यस्तु वा गुणः ।

सगर्वं सर्वकर्णाटाष्टङ्कारोत्तरपाठिनः ॥

गद्ये पद्येऽथवा मिश्रे काव्ये काव्यमना अपि ।

नेयगर्भं स्थितः पाठे सर्वोऽपि द्रविडः कविः ॥

१५१

सारस्वती सुषमा

आषाढः

सुराष्ट्रव्रवणाद्या ये पठन्त्यर्पितसौष्ठवम् ।

अपभ्रंशवदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥

शारदायाः प्रसादेन काश्मीरः सुकविर्जनः ।

कर्णे गुडूचीगण्डूषस्तेषां पाठक्रमः किमु ॥

ततः पुरस्तात्कवयो ये भवन्त्युत्तरापथे ।

ते महत्यपि संस्कारे सानुनासिकपाठिनः ॥

मार्गानुगेन निनदेन निधिगुणानां

संपूर्णवर्णरचनो यतिभिर्विभक्तः ।

पाञ्चालमण्डलमुवां सुभगः कवीनां

श्रोत्रे मधु क्षरति किञ्चन काव्यपाठः ॥ इति ।

[काव्यमीमांसा-अधि० १ अ० ७]

अद्येव न सर्वदासीदस्माकं विशृङ्खला सामाजिकी शक्तिः, भारतीयानां राज्ञां शासनकाले सुशृङ्खलितार्थं परितः प्रचरन्ती वर्णाश्रमव्यवस्था शिक्षादिविषयेषु सर्वतोऽपि सुव्यवस्थितं व्यापिनं चैव क्रमं प्रवर्तयामास येन शिक्षिताः सर्वेऽपि देशवासिनः स्वत एव एकतासूत्रे संग्रथिता इवासन् । पूर्वप्रवृत्तकानुसारं प्राचीनकाले सर्वतोऽपि प्रचलिता सेयं संस्कृतैव भाषा शिक्षाया भाषासीदिति विचारेण पर्यवस्यति । त्यज्यतामयं विशृङ्खलप्रायः सर्वथाऽशान्तिमयो वर्तमानसमयः, परं भगवत्पाणिनिसमयपर्यन्तं तु गैर्वाणभाषैव सेयं व्यावहारिक्यभूदिति सुदृढं प्रमाणितं भवति । अत एव तत्रभवता पाणिनिना जनेषु सर्वतो व्यवहियमाणा सेयं भाषा सामान्यतो 'भाषा'पदेन व्यदिष्टा । यथा—'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्', 'भाषायां सदवसभ्रुवः' इत्यादि । प्रतिदिनव्यवहारतो दूरीभूताया वैदिकभाषायाः प्रातिद्वन्द्वे प्रतिदिनव्यवहृता सेयं गैर्वाण्येव सामान्यतो 'भाषा'—पदव्यपदेशनीयाऽभंवत् । अस्मदादीनामेव किम्, . पाश्चात्यविदुषामप्यन्वेषणानुसारं भगवतः पाणिनेः समयः ख्रिष्टजन्मतः कतिचनशतकपूर्ववर्ती । ततश्च वैदेशिकप्रचारितयाऽशान्त्या विरहिते तस्मिन् समये संस्कृतमेव भारतेऽस्मिन् शिक्षाभाषासीदिति स्वीकार्यं स्यात् । अन्यथा कथमेवमविशेषितं प्रयुयोज तत्रभवान् पाणिनिः 'भाषा' इति । किञ्च यस्या भाषाया वैदिकभाषातो विलक्षणं संस्कारमापाद्य सेयं 'संस्कृता' समपाद्यत सापि तस्मिन्काले नेतोऽधिकं पृथग्भूतासीत् । अत एवैकेन

सं० २००६

अपि नाम सेयमव्यावहारीकी

व्याकरणेन द्वयोर्भाषयोर्विधायाः प्रायतत पाणिनिः, प्रवर्तयति च बहून्येव संस्कृतविभागीयानि सूत्राणि वैदिकभाषायामपि निजे व्याकरणे ।

अयं समयः संस्कृतभाषायाः कृते कीदृशिति विचारशीलानां न मन्ये भवेत्परोक्षम् । उपरितः संस्कृतभाषाया भक्तिः प्रचुरं प्रकाश्यतां सामयिकमहाभागैः, 'स्वतन्त्रे भारते भारतस्य भाषा संस्कृतं भवेत्' इति मुखतः समुद्घोष्यतां चाऽपि, किन्तु कार्यरूपे किं परिणमतीति क्षणं प्रत्यक्षमालोक्यताम् । शासनादिषु प्रवृत्तानां शिक्षितमहाभागानामांग्लभाषा-नुरागो नाद्यापि समाप्यते । अथवा 'टाइप राइटर'-द्वारा शासनादीनां प्रचारसौकर्यं नाद्यापि ते परित्यक्तुं सहन्ते । अत एव राजकीयव्यवहारस्य प्रबले प्रवाहे संस्कृतस्य का कथा, संस्कृत-शब्दबहुला वराकी हिन्द्यपि स्थानं न लभते । तस्याः परिवर्तने 'हिन्दोस्थानी'-नाम्ना काचित्संकरभाषा तैः स्थापयितुमिष्यते । एवं दुर्धर्षयुगेऽपि प्रगत-(अर्थादितः पूर्वभव-) जनगणनायां [सेन्सस रिपोर्ट] मद्रासप्रान्ते पञ्चाशत्कुटुम्बानां मातृ-(व्यवहार) भाषा साम्प्रतमपि संस्कृतं लेखनीयाभवत् । ततः केन वा-मुखेन साधयितुं प्रगल्भ्यते यत् 'संस्कृतं कदाचिदपि व्यवहारभाषा नासीत्' इति ।

आम्, एतत्त्ववश्यं विवेकतो निश्चेतव्यं यद् यादृशी संस्कृतभाषा वर्तमानकाले श्रीमद्भिः पुस्तकेष्ववलोक्यते तादृश्येव भाषा सर्वदासीदिति तु न विचारशीलानामाग्रहः । यतो हि जानन्न्येव भाषावैज्ञानिका यद् व्यवहारपरिगृहीताया भाषायाः स्वल्पस्वरूपे एव समयान्तराले व्यवहारप्रवाहतो जायमानानि शैलीवस्तुनामादीनां परिवर्तनानि नूनमनिवार्याणि नाम । किन्तु न तेन सा भाषैव द्वितीया भवति । ततश्चैवं नानापरिवर्तनानि पश्यद्भिरपि किं कैश्चित्साधयितुं शक्येत यद् गीर्वाणभाषा सेयं कदाचिदपि व्यवहरणीया नाभवदिति ?

भ्राजन्ती भूरिभूभागे भाग्यभोगविभासिता ।

भवने भवने भूयो भारते भातु भारती ॥ इति शम् ।

सौत्रामणीविनियोगसूत्रार्थः

श्रीब्रजवल्लभद्विवेदः

सुषमायाः पञ्चमोपाधिवितरणोत्सवाङ्के 'महीधरसंग्रह'—नामको लेखः प्रकाशितपूर्वः । तत्र 'आफ्रेष्ट' सूचीतो महीधरग्रथितानां सप्तदशग्रन्थानां नामान्युद्धृतानि । शर्मण्यदेशीयेन 'आफ्रेष्ट'—महाशयेन तत्रैव वसता तदाप्रभृति प्रकाशितानां ग्रन्थागारसूचीनामन्यासां च गवेषणांसामग्रीणां साहाय्येन ग्रथितैषा महासूची । अतस्तत्रत्यानां गुणदोषादीनां संक्रमणमत्र स्वतः सिद्धम् । सर्वासां महीधरकृतीनां समालोचनमन्यस्मिन् कस्मिंश्चित्लेखे विधास्यते । अत्र केवलं सौत्रामणीविनियोगसूत्रार्थविषये किमपि संक्षेपेणोच्यते ।

एष ग्रन्थ आफ्रेष्टसूच्यां सरस्वतीभवनप्रकाशितसूचीतो गृहीतः । सरस्वतीभवनस्थितां महीधरसम्बद्धां विप्रकीर्णां सामग्रीमन्वेपयता मयैकदा दृष्ट एव ग्रन्थः । महीधरसंग्रहे स्वेनैव लिखिता महीधरकृतिर्नैकाप्युपलब्धा, किन्तु ग्रन्थोऽयं स्वयमेव रचितो लिखितश्च महीधरेण । एवं चाद्यावध्युपलब्धेषु महीधरग्रन्थेषु स्वहस्तलिखिता प्रथमेयं तत्कृतिरिति ।

एष च ग्रन्थः सरस्वतीभवनस्थातिप्राचीनसंग्रहस्थः साम्प्रतं वैदिकविभागे स्थापितः । अत्रातीव जीर्णानि द्वादश पत्राणि । ग्रन्थसमीप्तौ—“इति प्रायश्चित्तानि समाप्तानि । इति संहिता-सप्तमाष्टमाध्यायमन्त्राणां विनियोजकसूत्राणि समाप्तानि । द्विसायकाङ्गभूवर्षे पौषाद्यगणपत्यहे । मही-दासोऽलिखत्काश्यां सूत्रभाष्यं निजेषु ॥ श्रीनृसिंहाय रमेश्वराय नमो नमः ॥” इतिपुष्पिका वर्तते ।

अस्याः पुष्पिकाया अनन्तरमेवान्येन केनचिदाधुनिकेन ग्रन्थस्वामिना 'सौत्रामणी-विनियोगसूत्रार्थः' इति ग्रन्थनाम स्थापितम् । किन्तु पुस्तकस्यैतस्य पर्यालोचनया प्रमाद एवैत-दिति प्रतिभाति । ग्रन्थारम्भे—“श्रीनृसिंहाय नमः । सप्तमाध्यायेमारभ्य मन्त्रविनियोजकसूत्राणि लिख्यन्ते” इति दर्शनात्, ग्रन्थसमाप्तिपुष्पिकावाक्यात्, ग्रन्थस्यान्तरङ्गपरीक्षणाच्च शुक्लयजु-
१५४ र्माध्यन्दिनसंहितायाः सप्तमाष्टमाध्यायस्थानां मन्त्राणां विनियोजकानि कात्यायनश्रौतसूत्रस्थानि सूत्राण्यत्र व्याख्यातानीति स्पष्टं प्रतीयते । एतानि च सूत्राणि प्रायशः कात्यायनश्रौतसूत्रस्य

सं० २००६

सौत्रामणीविनियोगसूत्रार्थः

नवमदशमाध्यायस्थानि ! तत्र च न हि सौत्रामण्या निरूपणम्, तत्रत्य एकोनविंशध्याय एव तस्या निरूपणात् । एवं चास्य ग्रन्थस्य नामकरणे प्रमाद एव संजातः । तद्वशादेव सरस्वतीभवनसूचीपत्रे परम्परया चाफ्रेष्टवृहत्सूत्र्यामपि भ्रमोऽयं यथावदवस्थितः ।

वस्तुतस्तु महीधरेण स्वकीयस्य प्रसिद्धतरस्य माध्यन्दिनसंहिताभाष्यस्य रचनायाः प्राक् कात्यायनश्रौतसूत्रस्य संहितामन्त्रविनियोजकानां सूत्राणां किमपि संक्षिप्ततरं व्याख्यानं भाष्यरचनायां साहाय्यार्थं विहितमिति प्रतिभाति, अत्रत्यानां सर्वेषां सूत्राणां संहितासप्तमाष्टमाध्यायभाष्ये आनुपूर्व्या यथावदुपलम्भात् । अन्यच्च, अत्र द्विविधा पत्रसंख्या दृश्यते । एका १-१२ पर्यन्ता, अपरा च ३२-४३ पर्यन्तेति । अत्र या ३२-४३ पर्यन्ताऽपरा संख्या तथा ज्ञायतेऽस्य ग्रन्थस्यैकविंशत् पत्राणि व्यतीतानीति । एवं चैतदनुमातुं सुशकमेवैकविंशत्पत्रेषु पूर्वेषां पण्णामध्यायानां मन्त्रविनियोजकानि सूत्राणि व्याख्यातानि स्युरिति । तथा च कात्यायनश्रौतसूत्रस्य मन्त्रविनियोजकसूत्राणां व्याख्यानमेतन्न तु सौत्रामणीविनियोगसूत्रार्थ इति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

वेदभाष्यकारो महीधरो मन्त्रमहोदध्यादितान्त्रिकग्रन्थनिर्मातुर्महीधराद्विज्ञोऽभिज्ञो वेत्यत्र साधकबाधकानि प्रबलानि प्रमाणान्यद्यावधि नोपलब्धान्यासन् । पुस्तकस्यैतस्योपलब्ध्या विवादस्यास्यैक एव महीधरो न तु द्वाविति पक्षे निर्णयो जातः । अस्य प्रमाणं च सर्वेषामन्त्रत्यानां सूत्राणामानुपूर्व्या महीधरभाष्ये समुपलम्भनमेव । अपि च—‘अयं वेन इत्येके’ [६।१२] इति मुद्रितश्रौतसूत्रपाठः, अत्र तु—‘मन्थिनमयं वेन इति’ इति; महीधरभाष्येऽपि [७।१६] एव एव पाठः । एवमेव—‘आधा ये [७।३२] इति मन्त्रस्य सोपयामस्यैव ते इत्यस्य च विनियोगः कात्यायने नोक्तः ।’ इत्यत्रत्यः पाठः, महीधरभाष्येऽपि—‘अस्या विनियोगः कात्यायने नोक्तः’ इति । एभिः प्रमाणैरन्यैश्चान्तरङ्गपरीक्षणैरेक एव सर्वेषामेषां ग्रन्थानां रचयितेति स्फुटं प्रतिभाति ।

म. म. श्रीनिवाद्यारगौडमहाशयैः कात्यायनश्रौतसूत्रभूमिकायामस्य श्रौतसूत्रस्य चतुर्णां भाष्याणामुल्लेखः कृतस्तत्र महीधरभाष्यस्य नास्ति चर्चा । तथापि द्वयोरन्योर्व्याख्यानवृत्त्योरतीव्र साम्यं दृश्यते । द्वयोरप्यनयोरन्यत्किमपि मूलं स्यादिति संभाव्यते ।

१५५

सम्पादकीयम्

भारतीयसंस्कृतिसंमेलनम्

स्वतन्त्रताप्राप्त्यनन्तरमप्यद्य यावत्सा विचारधारा बोधाचरणप्रचारणैर्न सुविकसिताऽभवद्यामाधृत्य सर्वे भारतीया आत्मानमधिगतसकलपुरातनसंस्कारमङ्गीकृतनूतनविचारधारं चाभिज्ञाय नवाभ्युदयमार्गे सोत्साहं भृशं संसरेयुः। तंश्चमिदं यद्भर्मेत्याख्यया यो-हि नैतिको भावः स्वीकृतः पुरातनेन समाजेन स न साम्प्रतं सर्वजनीनं सार्वभौमं स्वरूपं प्रस्तौति। अतः संस्कृतिरेव सर्वसंग्राहकः साम्प्रतिकस्तत्स्थानापन्नो भावः। संस्कृत्याख्यया यो ह्युदारो भाव आकलितो भवति तस्य किं विकासवृत्तं किञ्च तस्य दर्शनमिति विचारकैरविचारितप्रायमेव। एतदर्थमचिरादेव प्रयत्नोऽपेक्ष्यते। संस्कृतिस्वरूपमनुब्रूय भवतु काचिद्विप्रतिरिक्तिर्विद्वत्सु। परन्तु याः काश्चन विषयाः समस्या अप्राप्तसमाधाना भारतीयसमाजं विकुर्वन्ति विग्लापयन्ति च तास्वनेकाः सांस्कृतिक्य एव। यथानेकानेकसंप्रदायजात्युपजातिमत्सु यवनख्रीष्टीयपारसीकहिन्दूसिक्खप्रभृतिषु सांस्कृतिक ऐक्यबोधः, दलितोपेक्षितावमानितेषु शूद्रादिवासिस्त्रीजनेषूच्चाभिलाषेण सहात्मसमानबोधः, दाक्षिणात्यौदीच्यभाषयोः सामञ्जस्यमित्यादयः। एतासां समाधानं सांस्कृतिक्यः संस्था एव प्रस्तोतुं शक्नुवन्ति। राष्ट्रेऽस्मिन्नासन् विगताब्देष्वनेका एवंविधाः संस्था याभिस्तात्कालिकसमस्यानां समाधानमसीमोद्योगेन समासादितम्। एतासु काश्चन कालकवल्लिताः, काश्चन च नवीनां जीवनशक्तिमलभमाना नूतनसमस्यानां समाधानेऽसमर्थाः कथङ्कथमपि जीवन्ति। अतोऽधुनैतादृशीनां संस्थानामतीवपेक्षा विद्यते याः पूर्वोक्तकार्याणि नवोत्साहेन संपादयेयुः। एतत्कार्यमभिलक्ष्यैव भारतीयसंस्कृतिसंमेलननाम्नीसंस्था मनीषिप्रवरेण राजर्षिपुरुषोत्तमदासटंडनमहाभागेन संघटिता।

एतस्य संमेलनस्य चतुर्थाधिवेशनं विगतमार्चमासे श्रद्धेयानां डा. भगवद्दास-
 १५३ महोदयानां साभापत्ये समपद्यत। अस्मिन् ये प्रस्तावाः स्वीकृतास्तेषु शिक्षायाः भारतीय-
 करणमभिलक्ष्य यो हि प्रस्तावः पुरस्कृतः सोऽतीव महत्त्वाधायकः। प्रस्तावस्यायमाशयः-

सं० २००६

सम्पादकीयम्

‘यथा पाश्चात्यशिक्षापद्धतिर्ग्रीकोमनपरम्पराभ्यामावद्धास्ति तथैव भारतीयशिक्षापद्धतिरपि भारतीयसंस्कृत्या तस्या आदर्शश्च प्रभाविता स्यात्’ इति । साम्प्रतं समस्तभारतीयशिक्षा-शास्त्रिभिश्चिन्तनीयोऽयं विषयो यदस्यां वर्तमानशिक्षापद्धतौ काल्छुटयो विद्यन्ते यत्प्रभाविताः स्नातका हीनवीर्या हीनविद्याविभवा अलसा अननुशिष्टा अनुकरणप्रधाना जाता इति । एतत्परिशोधयितुं विश्वविद्यालयसंघटनसमित्यापि संकेतो विहित आसीत् । अनेन संमेलनेन चात्रत्या शिक्षापद्धतिर्भारतीयसंस्कृत्यानुप्राणिता स्यादित्यभिधाय दोषाणामेषां परिष्काराय दिङ्निर्देशः कृतः । शिक्षाया भारतीयीकरणस्य स्वरूपं निर्धारयितुमनेन संमेलनेनैका समितिरपि संघटिता, यस्यामाचार्यनरेन्द्रदेवश्रीक्षितिमोहनसेनप्रभृतयो विद्वांसः सन्ति । एतेषां विदुषां नामानि दृष्ट्वा कस्य भारतीयसंस्कृतिप्रेमिणश्चेतसि मोदः सन्तोषश्च न परिस्फुरेताम् । संमेलनमिदं यद्येतत्कार्यं साधयिष्यति तर्ह्यस्य देशस्य महानुपकारः स्यादिति निश्चप्रचम् । संमेलनेनानेन द्वितीयाधिवेशने राजदूतावासेषु भारतीयसंस्कृतौ बद्धानुरागाणां संस्कृतज्ञानां नियोजनाय, विदेशेषु सांस्कृतिकप्रतिनिधिमण्डलानां प्रेषणाय च महत्त्वपूर्णौ द्वौ प्रस्तावौ पारितौ । एवं सामयिकीनां सांस्कृतिकसमस्यानां समाधानदिशि पट्टनिक्षेपं विदधतोऽस्य संमेलनस्य कार्यकलापानां साफल्य-मभिलषामो वयमिति ।

चीनभारतयोः सम्बन्धः

चीनभारतयोर्व्यापारिकः सांस्कृतिकश्च सम्बन्धोऽतीव प्राचीनः । प्राचीनेतिहासमधीति-भिरस्माभिर्ज्ञायते यदनयोः स्त्रीध्वर्षारम्भात्प्रागपि सांस्कृतिकमादानप्रदानमुत्साहिनां दृढप्रतिज्ञानां यात्रिणां समुद्योगेनावधारूपेण प्रचचाल । व्यासकौटिल्यचरककालिदासवराहमिहिरादीनां चिरपरिचितोऽयं देश आसीत् । एवमेव फाहियान-शुआन्चाङ्-हत्सिगप्रभृतीनां चीनी-ययात्रिणाम्, काश्यपमातङ्ग-कुमारजीव-परमार्थप्रभृतीनां भारतीयमनीषिणां च समुद्योगेन चीनसाहित्ये भारतीयधर्मदर्शनायुर्वेदादीनां महान् ग्रन्थराशिरनूदितो मूलरूपेण च विद्यते ।

राष्ट्रस्य पारतन्त्र्यवेलायां विस्मृता एते बान्धवा अधुना संस्मियन्तेऽस्माभिः । पुरातनस्य मैत्रीभावस्य पुनरुज्जीवनाय सांस्कृतिकप्रतिनिधिमण्डलानामादानप्रदाने चीनभारतयोः शासनाभ्यां साम्प्रतमेवाकारिपाताम् । विगते वर्षे चीनीयशिष्टमण्डलोऽत्र समायातः । ऐषमश्च मईजूनमासयोर्भारतीयः शिष्टमण्डलस्तत्र गतवान्, यस्मिन् आचार्यनरेन्द्रदेव डा. अमर-
नाथझा-डा. बागचीप्रभृतयो विशिष्टा मनीषिणः पत्रकारादयश्चान्ये समवेता आसन् ।

१५७

सारस्वती सुषमा

आषाढः

चीनभारतयोः प्राचीनतरस्य तस्य सम्बन्धस्य नूतनीकरणाय समुद्योगोऽयं प्रशंसाहः । यवनाक्रमणैर्विवशा बौद्धमिश्रबो धर्मसाहित्ययो रक्षणार्थं भारताद्वहिर्नेपालतिब्बतचीनादिदेशेषु प्रसृता अभूवन् । एभिर्भिक्षुभिरेषु देशेषु यवनाक्रमेण सहस्रो ग्रन्थरत्नानि संरक्ष्य नीतानि । तानि मूलरूपेण तत्तद्देशीयभाषास्वतुवादरूपेण च संरक्षितानि तिष्ठन्ति । सुरक्षितानामेषां निधिभूतानां ग्रन्थानां पुनरत्र प्रत्यावर्तनमपेक्षितं विद्यते येन प्राचीनभारतीयसाहित्यस्य संस्कृतेश्च सर्वाङ्गपूर्णमध्ययनं शोषो विकासश्च स्यात् । पुरातनी मैत्री पुनरुज्जीवयितुं यो भारतशासनस्य वर्तमानः प्रयासो दृश्यतेऽभिनन्दनीयः सः । अधुनेदमावश्यकं प्रतिभाति यद्भारतीयशासकैः प्रतिभाशालिनो विद्यार्थिनश्चीनतिब्बताद्येशियादेशभाषाणामध्ययनार्थं प्रोत्साहिताः स्युरिति । एत एव चीनभारतीयपरम्पराभिश्च भारतीययुवानश्चीनादिदेशेषु गत्वा स्वसाहित्यमुद्धरिष्यन्ति, अथ च तयोः प्राचीनं सम्बन्धं पुनरुज्जीवयिष्यन्ति । चीनभारतयोः सांस्कृतिकसम्बन्धे सुदृढे सति वर्मान्ध्याम-हिन्दुचीनादिभिः पूर्वशियादेशैरपि सोऽनायासेन सेत्स्यतीति किमु नाम वक्तव्यम् ।

प्राचीनभारते शल्यचिकित्सा

सुश्रुतसंहितायां शल्यचिकित्सायाः सर्वाङ्गपूर्णं विवरणमुपस्थापितमिति साम्प्रतं पाश्चात्यविद्वद्भिरपि मुक्तकण्ठमङ्गीक्रियते । 'लैफ्टिनेन्ट कर्नल ग्रीन आर्मिटेज'-महाशयेन सुश्रुते वर्णितां शल्यचिकित्सामधिकृत्य सुवहूतम् । अस्तुदानां शल्यचिकित्सानामारम्भे आधुनिक-'क्लोरोफार्म'-सदृशस्य संमोहिनीनामकस्य मेषजस्य जिघ्रापणस्योल्लेखः प्राचीनायुर्वेद-ग्रन्थेषु समवलोक्यते । एवं सिद्धान्तरूपेण शल्यचिकित्साया विवरणमस्त्येव शास्त्रेषु । साम्प्रतं तस्य प्रायोगिकस्वरूपस्यापि दिग्दर्शकान्यैतिहासिकानि प्रमाणानि हस्तपथमावर्जयन्ति । अमेरिकातः प्रकाशितस्य 'मेडिकल बुलेटिन'-नामकग्रन्थस्य विगतागैस्तमासीयेऽङ्के प्रकाशिता-देकस्माल्लेखादपि विषयः स्फुटीभवति । प्राचीनं चित्रमेकमधिगतम्, यस्मिन् द्वौ भिषजौ धाराधीशस्य भोजनरूपस्य मस्तिष्कस्य शल्यचिकित्सां कुर्वन्तौ चित्रितौ । मस्तिष्के कश्चिद् गुल्मः संजातः । तत्रैव शल्यक्रिया ताभ्यां विहिता । नूतनशल्यक्रियायां मस्तिष्कस्य शल्यचिकित्सा कठिनतरोत्कृष्टतमा च स्वीकृता । भोजनरूपः १०१० तमे वर्षे राजसिंहासनमधिरूढः । एवं च भारते सहस्रवर्षेभ्यः प्राङ्मस्तिष्कस्य शल्यचिकित्सायाः प्रायोगिकरूपस्य प्रमाणमेतत् । सहस्रवर्षाभ्यन्तरे भारतीयायाः प्राचीनायाः शल्यचिकित्सायाः प्रायोगिकं रूपं कदा कथङ्कारं १५८ निलीनमित्यायुर्वेदविद्भिर्विचारणीयम् ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

१७

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनाम् ।

अनु व्रातासस्तव मख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यन्ते ॥ ३१ ॥

(मा० २६।१६)

१ अन्विति परभागमाचष्टे । हे अर्वन्, अनु त्वा अश्वं त्वाम् अनु रथोऽनुगच्छतु । अश्वं त्वां मर्यः मनुष्यः । अनुगच्छतु । त्वा अश्वं त्वामनु गावः गच्छन्तु । अश्वं त्वामनु २ भगः गच्छतु । कनीनाम् अक्षितारकाणाम् । भाग्यमपि त्वामनुवर्तते । अनु-व्रातासः प्राणिनां विशिष्टसमूहाश्च । तव सख्यं सखिभावम् । अन्वीयुः अनुगच्छेयुः । देवा अनुममिरे वीर्यं ते । तव वीर्यं सामर्थ्यम् । देवाः अनुममिरे । तव अचिन्त्यसामर्थ्यं निर्मितवन्तः, अनुमितवन्तो वा ॥ ३१ ॥

हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इन्द्र आसीत् ।

देवा इदस्य हविरद्यमायन्यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ ३२ ॥

(मा० २६।२०)

सर्वेषां रजतप्रभृतीनामुपलक्षणं हिरण्यम् । हिरण्यमये शृङ्गे यस्याश्वस्य स हिरण्यशृङ्गः । अयो अस्य । अश्वस्य अयः अयसा सदृशाः पादाः । मनोजवाः मनोवेगाः । अवर इन्द्र हे अश्व, तव महिम्नो निरीक्षणे इन्द्रोऽपि । अवरः अर्वाचीन आसीत् । देवा इदस्य हविरद्यमायन् । यः अस्य अश्वस्य सम्बन्धि ३ अवस्वादानलक्षणम् । अद्यम् अदनीयं हविः । देवाः इत् अपि । आयन् आगच्छन् प्राप्ताः । यो अर्वन्तं प्रथमो अध्यतिष्ठत् । अर्वन्तमश्वं यः प्रथमः इन्द्रः । अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । तमपि स्तुमः । इन्द्रस्तुतिद्वारा अश्व एव स्तूयते ॥ ३२ ॥

१ अन्वित्यपरभागमाचष्टे-ख० । २ 'भगः' नास्ति-ख० ।

३ अवदनलक्षणम्-ख० ।

३

१८

काण्वसंहिताभाष्यसंग्रहः

[एकत्रिंशः]

आदित्यस्य रथे नियुक्ता अश्वाः स्तूयन्ते—

ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः संशूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते यदाक्षिषुर्दिव्यमज्ममथाः ॥ ३३ ॥

[मा० २१।२१]

१ आदित्यरथे सप्ताश्वा नियोजिताः । तेषां मध्ये चत्वार एव नामानोऽश्वाः—ईर्मान्तासः, सिलिकमध्यमासः, संशूरणासः, दिव्यास इति । ईर्मान्ता एव ईर्मान्तासः । सिलिकमध्यमा इति सिलिकमध्यमासः । संशूरणा इति संशूरणासः । दिव्या एव दिव्यासः । अत्र बहुवचनं पूजार्थम् । ईर्मान्ताः समीरितान्ता विस्तृतविरलाः पृथूरस्काः पृथुजघना अश्वा ईर्मान्तासः । सिलिकमध्यमासः संलिष्टमध्यमाः । संशूरणाः 'णम प्रहृत्वे शब्दे' [१०५० भ्वादिः] शूरान् नमयन्तीति शूरणा अश्वाः । २ दिव्यासः दिव्याः दिविभवाः । एवं चतुर्विधनामानः । अत्या इत्यश्वनाम [निघ. १।१४] । सन्ततगमनार्हाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । यथा हंसाः श्रेणिशः श्रेणीभूताः । यतन्ते परिधावनार्थमेकविधं यत्नं कुर्वन्ति । एवं कृतप्रयत्ना अश्वा यदाक्षिषुर्दिव्यमज्मम् । अज्ममिति गृहनाम [निघ. ३।४] । दिवि भवं दिव्यं यद् गृहं तद् । आक्षिषुः । ३ 'अशु व्यासौ' । आक्षिषुः आसुमिच्छेयुरिति ॥ ३३ ॥

तव शरीरं पतयिष्यवर्षन् तव चित्तं वात इव ध्रजिमान् ।

तव शृङ्गाणि विष्टिता पुरुत्रारेण्येषु जमुँराणा चरन्ति ॥ ३४ ॥

[मा० २१।२२]

हे अर्षन्, तव शरीरं पतयिष्यु उत्पतनशीलम् । तव चित्तं वात इव ध्रजिमान् । ४ ध्रजिमत् अतिचञ्चलम् । तव शृङ्गाणि । शृङ्गशब्दो ज्वलन्नामसु पठितः [निघ. १.१७] । तव शृङ्गाणि अर्चीणि विष्टिता विष्टितानि विविधं स्थितानि । पुरुत्रा पुरुषु बहुषु बहुधा च

१ आदित्यस्य रथे—ख० ।

२ 'दिव्यासः' नास्ति—ख० ।

३ अशु व्यासौ संवाते च [१२६५ स्वादिः] ।

४ 'ध्रजिमत्' नास्ति—ख० ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

१६

विद्युच्चन्द्राग्न्यर्कादिषु तेजोरूपेण अरण्येषु ^१जर्भुराणां चरन्ति । जर्भुराणानि देदीप्यमानानि दावाग्निरूपेण । चरन्ति आचरन्ति ॥ ३४ ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यवीं देवद्रीचा मनसा दीध्यानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ ३५ ॥

[मा० २६।२३]

वाजी वाजवान् । अर्वा अश्वः । शसनं विशसनम् । उपप्रागात् उपागच्छत् । देव-
द्रीचा देवान् प्रत्यश्चितेन मनसा । दीध्यानः हिरण्यगर्भपदं ध्यायन् । ^३विशसनमुपप्रागादिति
सम्बन्धः । अजः छागः । ^४अश्वस्य पुरः पुरस्तात् नीयते । “^५कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे
पुरस्तात्” इति । ^६नाभिरस्यानु पश्चात् । अश्वस्य नाभिः अनु पश्चात् नाभ्यां पौष्णः ^७पशु-
नीयत इत्यर्थः, “^८पौष्णः श्यामो नाभ्याम्” इति श्रुतेः । पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः । कवयः
^९रेभा नाम क्रान्तदर्शिनः । यन्ति अनुगच्छन्ति ॥ ३५ ॥

एवमश्वमभिष्टुत्यायेदानीं यजमानः कृतकृत्योऽश्वं संबोधयन्नाह—

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथाशास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ ३६ ॥

[मा० २६।२४]

१ ‘जर्भुराणां चरन्ति’ नास्ति-ख० । २ ‘विशसनम्’ नास्ति-ख० ।

३ ‘विशसनम्’ नास्ति-ख० ।

४ ‘अश्वस्य अश्वस्य’ इति-ख० ।

५ ‘कृष्णग्रीवमाग्नेयं रराटे पुरस्तात्’ इति पाठः । [शत. ब्रा. १३।२।२।३]

६ ‘नाभिरस्यानु पश्चात्’ इत्यस्य स्थाने ‘नामभिः अस्य अनु पश्चात्’ इति पाठः-ख० ।

७ ‘पशुनीयत’ इत्यस्य स्थाने ‘पशूनां यजत’ इति पाठः-ख० ।

८ ‘पौष्णः श्यामो नाभ्याम्’ इति पाठः । [शत. ब्रा. १३।२।२।६]

९ ‘रेभा नाम’ नास्ति-ख० ।

हे अर्वन्, परमं प्रकृष्टतमम् । सधस्थं देवमनुष्याणां सधस्थं सहस्थानं सहावस्थिति-
स्थानम् । पितरं मातरं च । अच्छा आसुम् । ^१अर्वान् अश्वः । उपप्रागादिति सम्यन्धः ।
अतो यजमानं ब्रवीमि—अद्य हे यजमान, जुष्टतमो हि देवानां प्रियतमोऽसि यस्मात्तस्मात्
यत्त्वं देवान् प्रति गम्याः ^३प्रतिगच्छः । अद्या अद्य । आशास्ते दाक्षुषे हवींषि दत्तवते दान-
शीलाय च । वार्याणि वरणीयानि फलानि ऋत्विग् आशास्ते प्रार्थयते याचते ॥ ३६ ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः ।

आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ ३७ ॥

[मा० २६।२५]

द्वादश आग्नेय्यः भार्गवो जमदग्निपश्यत् । अतस्त्वन्न तस्यार्घम् । हे भगवन् जातवेदः,
यस्त्वं समिद्धः संदीप्तः । अद्य अस्मिन् यजनीयेऽहनि । मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य । दुरोणे
यज्ञगृहे । देवो देवान् यजसि । देवनादिगुणयुक्तो यस्त्वं देवान् देवनादिगुणसंपन्नान् । यजसि
देवपूजादिकं करोषि । अतस्त्वां प्रार्थयामि । हे जातवेदः, त्वम् आवह आवहसि । मित्रं
च । चशब्दाद् देवानावह^४ यजसि च । हे मित्रमहः, मित्राणां यशः प्रथयिता ^५यस्त्वं
चिकित्वान् । 'चित्ती संशाने' [३६ भ्वादिः] । चिकित्वान् संशानवान् परिदृष्टकारी । हे श्रीभग-
वन्मते, यतस्त्वं महतां किङ्करोऽसि अतस्त्वां ब्रूमः—त्वं दूत इति । देवानामाह्वाने तेषां हविः-
प्रदाने चास्माकं च दूतोऽसि । कविः क्रान्तदर्शी । ^६कर्तव्यविशेषान् साकल्येन सदा त्वं
वेत्सि । अतस्त्वं प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानसंपन्नोऽसि ॥ ३७ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्स्त्वं दद्या सुजिह्व ।

मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ ३८ ॥

[मा० २६।२६]

१ 'अर्वान्' नास्ति—ख० ।

२ 'त्वम्' नास्ति—ख० ।

३ 'प्रतिगच्छे' इति पाठः—ख० । ४ 'आवह' इत्यस्य स्थाने 'आवाह्य' इति—ख० ।

५ 'यस्त्वम्' इत्यस्य स्थाने 'त्वम्' इत्येव—ख० । ६ 'त्वया कर्तव्यं' इति—क-ख० ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

२१

तनूनपात् अग्निः । ऋतस्य ^१कर्मफलस्य । पथः मार्गान् । ^२कथंभूतान् ? ^३यमनस्थान-
विशेषान् ^४यानान् गन्तॄणां प्रापकान् । मध्वा स्वदया स्वादुभूतया रसवत्या मध्वा । समञ्जन्
मार्गान् व्यक्तीकुर्वन् । हे सुजिह्व, शोभनजिह्व मधुरजिह्व कल्याणजिह्व । नानादेवस्यानि
हवींष्यवहरसि । मन्मानि धीभिः अस्माकं धीभिः कर्मभिश्च मन्मानि ^५मननीयानि ध्येयानि
फलानि । समञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् । उत अपि च । यज्ञमृन्धन् । 'रुधिर् आवरणे' [१४३९.
रुधादिः] । आनृणवन् यज्ञस्य सफलतां संपादयन् । देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः । देवत्रा देवान्
प्रति । नः अस्माकम् । अध्वरं कृणुहि कुरुष्वेति ॥ ३८ ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यज्ञतस्य यज्ञः ।

ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ ३९ ॥

[मा० २१।२७]

नराणां शंसो यज्ञः अग्निर्वा तस्य नराशंसस्य । एषां देवगणानां मध्ये नराशंसस्य
अग्नेः । महिमानं महाभाग्यरूपम् । उपस्तोषाम उपस्तोष्यामः । कैरिति ? यज्ञतस्य छान्दसं
पदम् । यष्टव्यस्याग्नेः । यज्ञैः ^६यजनैः यागैरुपस्तोष्यामः । ये सुक्रतवः सुष्ठुकर्माणः । शुचयः
शुद्धाः । धियंधाः देवताविषयबुद्धिं धारयितारः, देवपूजार्थं कर्म कुर्वाणाः । स्वदन्ति देवाः ।
व्यत्ययः । ^७देवा उभयानि हव्या हव्यानि उभयविधानि सोमलक्षणातीतराणि च हवींषि ।
स्वदन्ति भक्षयन्ति । प्रधानानीतराणि ^८वा स्तोष्याम इति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥

आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चायाह्वमे वसुभिः सजोषाः ।

त्वं देवानामसि यद्ध होता स एनान्यक्षीषितो यजीयान् ॥ ४० ॥

[मा० २१।३८]

१ 'कर्मफलरूपस्य' इति-ख० ।

२ 'कथंभूतान् स्थानान्' इति-ख० ।

३ 'मनस्थानविशेषान्' इत्येव पाठः-ख० । ४ 'यानान्' नास्ति-ख० ।

५ 'मननीयानि' इति-क० । ६ 'यजनैः' नास्ति-ख० । ७ 'देवान्' इति-ख० ।

८ 'वा' इत्यस्य स्थाने 'ते वयम्' इति पाठः-ख० ।

२२

काण्वसंहिताभाष्यसंग्रहः

[एकत्रिंशः]

हे श्रीभगवन्नग्रे, ईड्यः स्तुत्यः । वन्द्यश्च नमस्कार्यश्च । आलुहानः आहूयमानः सन् ।
वसुभिर्नाम देवैः सह । सज्जोषाः सहप्रीतिः समानजोषणः सन् । आयाहि आगच्छ । त्वं च
देवानामसि यह्य होता । देवानां त्वं होतासि । यह्य इति महन्नाम [निघ. ३।३, निरु. ८।८] ।
हे यह्य, हे महान् । यक्षि यजसि । इषितः देवानामभीष्टः । ^१यजीयान् यजिष्ठः श्रेष्ठः यजीयान् ।
स त्वं यक्षीति सम्बन्धः ॥ ४० ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् ।

व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ ४१ ॥

[मा० २६।२६]

प्राचीनं ^१प्रागञ्चनं प्रागग्रम् । बर्हिः प्रदिशा पृथिव्याः । वेदेः वेद्यां प्रदिशा । यथायोग्यं
यथाप्रागग्रं बर्हिः । वृज्यते ^३प्रस्तूर्यते । कदेति ? वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम् । दिवसानां
च ^४वस्तोरग्रे । वस्तुशब्दोऽहर्वचनः [निघ. १।६] । पूर्वाह्णकालस्याग्रे प्रातःकाले । अस्याः
वेदेः । उपरि बर्हिः ^५प्रवृज्यते । व्यु प्रथते ^६वि उ प्रथते ^७वितरम् । उकारः पादपूरणार्थः ।
विविधं विततम् अतितरां वरीयः श्रेष्ठं बर्हिः प्रथते आच्छादयति । देवेभ्यो अदितये स्योनम् ।
स्योनमिति सुखनाम [निघ. ३।६, निरु. ८।६] । देवेभ्यः स्योनं कर्तुम्, अदितये च सुखं
कर्तुं श्रेष्ठं ^८प्रवर्तत इति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः ।

देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा देवेभ्यो भवत सुप्रायणाः ॥ ४२ ॥

[मा० २६।३०]

१ 'यजीयान्' नास्ति-ख० । २ 'प्रागञ्चनम्' इत्यस्य स्थाने 'प्रागञ्चतम्' इति पाठः-क० ।

'प्राग्वचनम्' इति पाठः-ख० ।

३ 'प्रस्तूर्यते' इति-ख० । ४ 'च' नास्ति-ख० । ५ 'वृज्यते' इति पाठः-ख० ।

६ 'वि उ प्रथते' इति नास्ति-ख० । ७ 'वितरम्' अदितये स्योनम् इति नास्ति-क० ।

८ 'प्रवर्तत' इत्यस्य स्थाने 'प्रथते' इति-ख० ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

२३

प्रथमोऽर्द्धर्चः परोक्षतः, द्वितीयः प्रत्यक्षतः । व्यचस्वतीः व्यचस्वत्यः । यज्ञगृहद्वारः
 १ व्यचनवत्यः द्वारः । विश्रयन्तां ३ विश्रयणं कुर्वतां विवृतावयवा भवन्तु । कथमिव । पतिभ्यो
 न जनयः शुभमानाः । पतिभ्यो न इव । जनयः शुभमानाः शोभमानाः जनयः जायाः ।
 यथा ३ मिथुनधर्मेण । पृथ्व्यारुर्विया । छान्दसं पदम् । ऊर्वा ऊर्वोः । ऊरुप्रदेशविवरणं
 पतिभ्यः पत्यर्थम् । विश्रयन्ते विवृतद्वारा भवन्ति । तथा देवीः देव्यः । द्वारो वृहती बृहत्यः ।
 विश्वमिन्वाः विश्वस्य सिञ्चन्त्यः (?) विश्वस्य प्रीतिं कुर्वाणाः । देवेभ्यः ऋत्विग्भ्यो यजमानेभ्यश्च ।
 सुप्रायणाः सुगमनाः । भवत भवन्तु ॥ ४२ ॥

आसुष्वयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नियोनौ ।

दिव्ये योषणे वृहती सुरुक्मे अधिश्रियं शुक्रपिशं दधाने ॥ ४३ ॥

[मा० २६।३१]

४ आभिमुख्येन परस्परं ५ सुष्वयन्ती हसन्त्यौ ६ साधूय संगत्यौ वा (?) । यजते । छान्दसं पदम् ।
 यजते ७ यजिः प्राप्ते (?) । उपाके अतिसमीपवर्तिन्यौ । उषासानक्ता उषासानक्ते कालावयव-
 दैवते । ८ सदतां नियोनौ । नितरां ९ योनौ १० यज्ञगृहद्वारे ११ निरन्तरम् । सदताम् आसीदताम् ।
 पुनः कथंभूते उषासानक्ते ? दिव्ये दिवि भवे दिव्ये । योषणे स्त्रीरूपिण्यौ । वृहती बृहत्यौ
 ब्रह्मरूपिण्यौ । सुरुक्मे शोभनसुवर्णवत्यौ सुरोचने वा । अधिश्रियम् अधिकां सम्पदं दधाने ।
 शुक्रपिशं शुक्ररूपम् । दधाने धारयन्त्यौ । उषासानक्ते यज्ञगृहे आसीदतामिति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्वै ।

प्रचोदयन्ता विदथेषु कारु प्राचीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता ॥ ४४ ॥

[मा० २६।३२]

१ 'व्यञ्जनवत्यः' इति-ख० । २ 'विश्रयम्' इति-ख० । ३ 'मैथुनधमण' इति-ख० ।
 ४ 'आ आभिमुख्येन' इति-ख० । ५ 'सुष्वयन्ती' इत्यस्याग्रे 'सहन्ती' इत्यधिकम्-ख० ।
 ६ 'साधु स्वपन्त्यौ वा' इति-उवटमहीधरौ । ७ 'यजे' इति-उवटः, 'यजनीये' इति-महीधरः ।
 ८ 'सदतां नियोनौ' नास्ति-क० । ९ 'योनौ' नास्ति-ख० । १० यज्ञगृहस्थाने-ख० ।
 ११ नितराम्-ख० ।

१ प्रथमा प्रथमौ आद्यौ । सुवाचा शोभनवाचौ । मिमाना यज्ञं यज्ञं निर्ममाणौ । मनुष्यः मनुष्यस्य । यजध्वै यजनाय । प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्त्यौ(न्तौ) । विद्येषु यज्ञेषु । अन्यान् ऋत्विजः चोदयन्त्यौ(न्तौ) प्रेरयन्त्यौ(न्तौ) । कारू स्वयंकर्तारौ ३ एवंगुणौ होतारौ । प्राचीनं ज्योतिः पूर्वस्यां दिशि स्थितमाहवनीयाख्यं ज्योतिः । प्रदिशा ४ यष्ट्यमिति प्रदिशा आदेशेन । दिशन्ता दिशन्तौ । एवंगुणकौ होतारौ अस्मदीयं यज्ञं ५ भावयतामिति शेषः ॥ ४४ ॥

आ नो यज्ञं भारती तूयमेत्विळा मनुष्वदिह चेतयन्ती ।

तिस्त्रो देवीर्वह्निरेदष्ट स्योनष्ट सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥४५॥

[मा० २६।३३]

आ नः अस्माकम् । यज्ञम् । भारती भारतः आदित्यः तद्वती भारती । तूयमिति क्षिप्र-
नाम [निघ. २।१५, निरु. ५।२, ८।१३] । तूर्णम् । यज्ञम् । एतु आगच्छतु । इळा नाम
देवता । मनुष्वत् मनुष्यवत् परिदृष्टकारिणी सती । ६ इह यज्ञगृहे । चेतयन्ती प्रकाशयन्ती
सरस्वती च इत्येव तिस्त्रो देवीः तिस्त्रो देव्यः । वह्निरेव आ इदं वह्निः । स्योनं सुखरूपम् ।
स्वपसः । अयस् इति कर्मनाम [निघ. २।१, निरु. ४।१७] । सु शोभनानि आसि
कर्माणि यासां ताः स्वपसः । सदन्तु आगच्छन्तु ॥४५॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिष्टुद्भुवनानि विश्वा ।

तमद्य होतरिपितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥४६॥

[मा० २६।३४]

यश्च त्वष्टा । इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ । जनित्री ७ भूतानां जनयित्र्यौ । रूपैः
चित्ररूपैः । ८ अपिशत् अपिशद्भिः विचित्ररूपैश्चित्रे अकरोत् । भुवनानि विश्वा । विश्वानि च

१ 'प्रथमा' नास्ति-ख० । २ यजमानाय-ख० । ३ 'एवंगुणौ होतारौ' नास्ति-ख० ।
४ 'पष्ट्यमिति' इति-क० । ५ 'भावयताम्' इति-ख० । ६ 'इह यज्ञगृहे । चेतयन्ती'
इति नास्ति-ख० । ७ 'सर्वभूतानाम्' इति-ख० । ८ 'अपिशत् अपिशद्भिः विचित्ररूपैश्चित्रे'
इत्यस्य स्थाने 'अविकसद्भिः चित्ररूपे ते' इति पाठः-ख० ।

अध्यायः]

आनन्दबोधमहोपाध्यायप्रणीतः

२५

सर्वाणि ^१भुवनानि भूतजातानि च यो रूपैः अपिशत् ^२विचित्ररूपाणि अकरोत् । तं त्वष्टारम् ।
अद्य अस्मिन्नहनि । हे होतः, इषितः ^३अतिरुचितस्त्वम् । यजीयान् यष्टभ्यः अन्येभ्यः श्रेष्ठः
यजीयान् होता । देवं देवनादिगुणयुक्तं त्वष्टारम् । इह यज्ञे । विद्वांस्त्वं यक्षि यजसि ॥ ४६ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि ।

वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ४७ ॥

[मा० २६।३५]

द्वितीयोऽर्द्धर्चः पूर्वं व्याख्येयः । ^४वनस्पतिः यूपः । शमिता शम्यते हिंशिष्यते इति शमः,
तस्य शमस्य शमनस्य कर्ता शमिता । उपलक्षणमेतत् । देवः अग्निर्वै शामित्र इति । एते देवाः
स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन च । सहितं हव्यं हविः स्वदन्तु ^५आस्वादयन्तु भक्षयन्तु । ^६अतः
उपावसृज त्मन्या । उपस्क्रिष्टं पाशुकम् अवदानम् उपावसृज अवक्षिप । त्मन्या आत्मना ।
समञ्जन् देवानां पाथः । देवानां सम्बन्धि उदकोपलक्षितमन्नम् । अञ्जन् व्यक्तीकुर्वन् उपावसृज ।
किं च, ऋतुथा ऋतौ ऋतौ । हवींषि सृज एतद्योग्येषु क्षिपेति ॥ ४७ ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानां भवत्पुरोगाः ।

अस्य होतुः प्रदिश्युतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः ॥ ४८ ॥

[मा० २६।३६]

सद्यस्तदानीमेव जातः यजमानः दीक्षणीयया दीक्षितो जातः अरण्यां जातश्चाग्निर्वा
सद्यः । यज्ञं व्यमिमीत निर्मितवान् । अतः देवानां पुरोगाः अग्रेसरः सर्वकार्येष्वग्रगामी
अभवत् । अस्य होतुः प्रदिशि प्राच्यां दिशि स्थितस्य आहवनीयात्मना स्थितस्य होतुः ।
ऋतस्य वाचि । होतुर्मुखाग्निर्गम्यमानस्य ऋतस्य ब्रह्मणः सम्बन्धिन्यां परिणम्यमानायां वाचि
वाक्ये । यत् स्वाहाकृतं स्वाहाकारोपलक्षितं हविः । देवा अदन्तु भक्षयन्तु ॥ ४८ ॥

१ भूतानि-क० ।

२ चित्ररूपाणि-ल० ।

३ अतिरुचितः-ल० ।

४ 'वनस्पतिः यूपः' इत्यस्य स्थाने 'वनस्पतिरूपः' इति-ल० ।

५ 'आस्वादयन्तु' इत्यस्य

स्थाने 'स्वादयन्तु' इति पाठः-ल० । ६ 'अतः' नास्ति-ल० ।

अग्नये^१ गायत्राय त्रिवृते राथन्तराय^२ अष्टाकपाल इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय
 बार्हतायैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो^३ वैरूपेभ्यो द्वादश-
 कपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविंशाभ्यां^४ वैराजाभ्याम् । पयस्या
 बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय^५ शाकराय चरुः सवित्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिंशाय^६
 रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुमये^७ वैश्वानराय
 द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपालः ॥ ४६ ॥ [मा० २६।६०]

^१ दशहविष्केष्टिदेवत्यानि ^२ एतानि यजूषि । अग्नये सर्वज्ञाय । गायत्राय गायत्री-
 सम्बन्धिने । त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमात्मने । राथन्तराय रथन्तरसामात्मकाय । अष्टाकपालः अष्टसु
 कपालेषु श्रपितः पुरोडाशः अष्टाकपालः । कार्य इति शेषः । इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुप्सम्बन्धिने ।
 पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमात्मने । बार्हताय बृहत्सामात्मरूपाय । एकादशकपालः ^३ एकादशसु
 कपालेषु श्रपितः पुरोडाशः एकादशकपालः कार्यः । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः जगती-
 सम्बन्धिभ्यः । सप्तदशेभ्यः स्तोमेभ्यः । वैरूपेभ्यः सामभ्यः । ^४ द्वादशसु कपालेषु श्रपितः
 पुरोडाशः द्वादशकपालः कार्यः । मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् अनुष्टुप्सम्बन्धिभ्याम् ।
 एकविंशाभ्यां स्तोमात्मकाभ्याम् । वैराजाभ्यां वैराजसामरूपाभ्याम् । पयस्या पयोविकारश्चरुः
 कार्यः । बृहस्पतये पाङ्क्ताय पङ्क्तिस्सम्बन्धिने । त्रिणवाय स्तोमात्मने । शाकराय शकरी-
 सामात्मने । चरुः कार्यः । सवित्रे औष्णिहाय उष्णिकृस्सम्बन्धिने । त्रयस्त्रिंशाय स्तोमात्मने ।
 रैवताय रैवतसामात्मने । द्वादशकपालः पुरोडाशः कार्यः । प्राजापत्यः प्रजापतिदेवत्यश्चरुः
 कार्यः । अदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुः कार्यः । अग्नये वैश्वानराय ^५ द्वादशकपालः
 द्वादशकपालेषु श्रपितः पुरोडाशः द्वादशकपालः ^६ कार्यः । अनुमत्यै अष्टाकपालः
 पुरोडाशः कार्यः ॥ ४६ ॥

१ 'दशहविष्केष्टि' इत्यस्य स्थाने 'दशहविष्कावेष्टिसंज्ञेष्टि' इति—महीधरपाठः ।

२ 'एतानि' नास्ति—क-ग० । ३ 'एकादशसु' एकादशकपालः इति नास्ति—क० ।

४ द्वादशकपालेषु—क० । ५ 'द्वादशकपालः' नास्ति—ख० । ६ 'कार्यः' नास्ति—ख० ।

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेधी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो
वाहस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेवः । ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः संहितोऽधो-
रामः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकशितिपात्पेत्वः ॥ ५० ॥ [मा० २६।५८]

एकादशिन्यां पशुदेवत्यानि यजूंषि । आग्नेयः अग्निदेवत्यः । कृष्णग्रीवः नीलग्रीवोऽजश्च ।
सारस्वती सरस्वतीदेवत्या । मेधी पशुः । बभ्रुः कपिलवर्णः । सौम्यः सोमदेवत्यः । पौष्णः पूष-
देवत्यः । श्यामोऽजः । शितिपृष्ठः शुक्लपृष्ठोऽजः । वाहस्पत्यः वृहस्पतिदेवत्यः । शिल्पः विचित्र-
वर्णः । वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः । ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः । अरुणः अरुणवर्णः । मारुतः मरुदेवत्यः ।
कल्माषः कृष्णवर्णः । ऐन्द्राग्नः इन्द्राग्निदेवत्यः । संहितः संनिहितः । अधोरामः अधः शुक्ल-
वर्णः । सावित्रः सवितृदेवत्यः । वारुणः वरुणदेवत्यः । कृष्णः कृष्णवर्णः पशुः । एकशितिपात्
एकतः शुक्लवर्णः पादः । पेत्वः । छान्दसं पदम् । पीत इति पीतवर्णः ॥ ५० ॥

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनङ्गानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनामी वैश्व-
देवौ पिशङ्गौ तूपरौ । मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेधी
वारुणः पेत्वः ॥ ५१ ॥ [मा० २६।५९]

एकादशिन्यां पशुदेवत्यानि यजूंषि—‘अग्नयेऽनीकवते’, ‘शुक्रज्योतिश्च’ [१८।८०]
इत्याद्याः । अग्नये सेनावते । १ रोहिताञ्जि रोहितवर्णो जितोजः अनङ्गान् २ पुम्पशुः । अधोरामौ
अधः शुक्लवर्णौ ३ एतौ सावित्रौ सवितृदेवत्यौ । पौष्णौ पूषदेवत्यौ अजौ । रजतनामी शुक्ल-
नामी । वैश्वदेवौ वैश्वदेवदेवत्यौ अजौ । पिशङ्गौ पिशङ्गवर्णौ । ४ तूपरौ खण्डशृङ्गौ शृङ्गरहितौ
वा अजौ । मारुतः मरुदेवत्यः । कल्माषः कृष्णः । आग्नेयः अग्निदेवत्यः । कृष्णोऽजः ।
सारस्वती सरस्वतीदेवत्या मेधी । वारुणः पेत्वः पीतवर्णः पशुः वरुणदेवत्य इति ॥ ५१ ॥

इति ‘शुक्लयजुःकाण्वसंहिताभाष्यसङ्ग्रहे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

१ ‘रोहितो रक्तोऽङ्गिस्त्रिकको यस्य सोऽनङ्गान् वृषभः’ इति—महीधरः ।
२ ‘अयम्पशुः’ इति—ग० । ३ ‘एतौ’ नास्ति—ख०, ‘तौ’ इति—क० । ४ ‘तूपरौ’ इत्यस्य स्थाने
‘वृषभौ’ इति—ख० । ५ काण्ववेदमन्त्रभाष्यसङ्ग्रहे—ख—ग० ।

* द्वात्रिंशोऽध्यायः

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चदधूमासो अग्रयः पावकाः ।

श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

(मा० ३३ । १)

१ अग्निष्टुत्यग्निष्टोमिके २ प्रथमेऽहनि सप्तदश पुरोरुचः अग्निदेवत्याः वैवस्वतमार्षम् ।
अस्याजरास इति । सर्वमेधस्तु ३ सर्वकामस्यादशरात्रं क्रतुर्भवति । ४ अस्याद्यग्निष्टोमः ५ प्रथम-
महः । ६ इन्द्रस्तदुक्थ्यो द्वितीयमहः । ७ सूर्यस्तदुक्थ्यस्तृतीयमहः । वैश्वदेवश्चतुर्थमहः । आश्व-
मेधिकं ८ मध्यमं पञ्चममहः । पौरुषमेधिकं मध्यमं षष्ठमहः । आतोर्यामं सप्तममहः । त्रिणवमष्ट-
ममहः । त्रयस्त्रिंशं नवममहः । विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहः । इत्येवं दशरात्रं क्रतुः
सर्वमेधः । ९ अत्राश्वमेधिकानामादितश्चतुर्णामहान् चत्वार आद्याः १० पुरोरुचोऽस्मिन्नध्याये
प्रायशः पठ्यन्ते । ११ तथाहि—“तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । अग्निर्वा अग्निष्टुदग्निष्टो-
म्यग्निः” १२ उखा वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्यै तस्याग्नेया ग्रहा भवन्त्याग्नेय्यः पुरोरुचः
सर्वमाग्नेय्यमसत्” [शत० ब्रा० १३।७।१।३] इत्यादिश्रुतेः । तथा च सूत्रकारः—“सर्वमेधः
सर्वकामस्य १३ दशरात्रोऽग्नेरुत्तमोऽग्निष्टुत् त्रय उक्थ्या इन्द्रस्तुत् सूर्यस्तुत् वैश्वदेवस्तुत् व्रतं

* एकत्रिंशाध्यायस्य चतुर्विंशतिपृष्ठमुद्रणानन्तरं भाष्यसंग्रहस्यास्य चतुर्थदशकस्यैको
ग्रन्थो होशियारपुरस्थश्रीविश्वेश्वरानन्दानुसन्धानमन्दिराधिकारिणामनुग्रहेण प्राप्तः । अतः परं
तत्साहाय्येनापि संपादनं विधास्यते । ग्रन्थोऽयमत्र ‘ग’-पदेन संकेतितः । सुद्रितस्यैकत्रिंशाध्या-
यस्यात्रस्यानि पाठान्तराणि यथावसरं पृथग्रूपेण दास्यन्ते—सम्पादकः ।

१ ‘अग्निष्टुति’ नास्ति-क० । २ ‘आग्निष्टोमिके’ इति—सर्वानुक्रमसूत्रस्थः पाठः ।
३ ‘“कामस्य दश”’ इति-ख० । ४ ‘अस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः’ इति-उवटः । ५ ‘प्रथममहः’ इत्यस्य
स्थाने ‘प्रथमः’ इत्येव-ख० । ६ ‘इन्द्रस्तुदुक्थ्यो’, ‘सूर्यस्तुदुक्थ्यः’ इति पाठाभ्यां भवितव्यम् ।
७ ‘मध्यमम्’ नास्ति-क-ग० । ८ ‘अत्र सावमेधिकानाम्’ इति-उवटः । ९ ‘पुरोरुचः’ नास्ति-
ख० । १० ‘तथाहि’ नास्ति-ख० । ११ ‘“ष्टोमोऽग्निमुखा ष वै”’ इति पाठः-श० ब्रा० ।
१२ ‘दशरात्रोऽग्नेरुत्तमः’ इति-का० ध्रौ० ।

१वाजपेयोऽतिरात्रोऽतोर्ध्वमः २सर्वस्मिन्नालभते ३वपायास्त्वचो जुहोति ओषधिवनस्पतीनां
 ४संभ्रश्चनम् ५अन्नं जुहोति वपान्ते तृतीयसधने च हुतेषु ६हविराश्वमेधिकं मध्यमं ब्रत-
 स्थाने पौरुषमेधिकं वाजपेयस्य त्रिणवत्रयस्त्रिंश उक्थावतिरात्रौ ७ विश्वजित् पुरुषमेधवद्
 दक्षिणाभूमिः [का० श्रौ० २१।२] इत्येवं व्याचष्टे । एवम्-“इन्द्रस्तु ९ उक्थ्यो द्वितीय-
 महर्भवति तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्राः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रम् । सूर्यस्तु १० उक्थ्यस्तृतीयमहस्तस्य
 सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः सर्वं ११ सौर्यमिति । वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति तस्य वैश्व-
 देवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः सर्वं वैश्वदेवमहरिति १२” [शत० ब्रा० १३।७।१।४-६]
 एताश्च पुरोरुचो १३ यच्छान्दस्काः प्रकृतौ दृष्टास्तच्छान्दस्काः १४ १५ एवेहापि प्रायशो दृश्यन्ते ।
 तत्रैन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुगिर्यं त्रिष्टुप् । आग्नेयी नियोगबलात् । ऋषिर्वत्सापिः १६ । अस्या-
 जरास इति । अथ पदव्याख्या । अस्य अस्याग्नेः । अजरासः जरारहिताः, अजरा एव अज
 रासः । दम इति गृहनाम [निघ० ३।४, निरु० ४।५] । १७ दमामिति व्यत्ययः । दमाः ।
 अरित्राः अरिभ्यो जलादिभ्यस्त्रायन्त इति अरित्राः गृहाः । अर्चद्धूमासः १८ “ऋच दीप्तौ” ।
 अर्चन्तः दीप्तिमन्तोऽग्नयो धूमाश्च येषु गृहेषु ते तथोक्ताः । यद्वा अर्चिर्भिर्युक्तो धूमो येषु ते
 अर्चद्धूमासो गृहा अस्याग्नेः सन्तीत्यध्याहारः । किं च, अग्नयः पावकाः । तेष्वग्निगृहेष्वाह-
 वनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निलक्षणा अग्नयो १९ ये वसन्ति कथंभूतास्त २० इति ? पावकाः पाव-
 यन्तीति पावकाः । श्वितीचयः श्वितिम् उषसोपलक्षितां प्रभाम् २१ अर्चन्ति गमयन्तीति श्विती-
 चयोऽग्नयः । श्वात्रासः । श्वात्रमिति धननाम [निघ० २।१०] । ‘आस उपवेशने’ [१०२१

१ ‘वाजपेयोऽतोर्ध्वमः’ इति-का० श्रौ० । २ ‘सर्वस्मिन्’ इति-का० श्रौ० ।
 ३ ‘वपायानां त्वचो’ इति-का० श्रौ० । ४ ‘संभ्रश्चनम्’ इति-का० श्रौ० । ५ ‘अन्नमन्नम्’
 इति-का० श्रौ० । ६ ‘हविषु’ इति-का० श्रौ० । ७ ‘अतिरात्रो’ इति-का० श्रौ० ।
 ८ ‘सभूमि’ इति-का० श्रौ० । ९ ‘इन्द्रस्तुदुक्थ्यो’ इति-श० ब्रा० । १० ‘सूर्यस्तुदुक्थ्यः’
 इति-श० ब्रा० । ११ ‘सौर्यमसदिति’ इति-श० ब्रा० । १२ ‘मसदिति’ इति-श० ब्रा० ।
 १३ ‘यच्छान्दस्काः’ इति-उवटः । १४ ‘तच्छान्दस्काः’ इति-उवटः । १५ एवमिहापि-क०-ग० ।
 १६ ‘वत्सप्रीः’ इति-सर्वा० मही० च । १७ ‘व्यत्ययः । दमामिति दमा’ इति-क०, ‘दममिति
 दमा इति व्यत्ययः’ इति-ख० । १८ ‘ऋचस्तुतौ’ [१३०३ तुदादिः] । १९ ‘ये’ नास्ति-
 क-ग० । २० ‘इति’ नास्ति-क-ग० । २१ अर्चयन्ति-ख० ।

३०

काण्वसंहिताभाष्यसंग्रहः

[द्वात्रिंशः]

अदादिः] । आसनम् आसः श्वात्राय हविलक्षणाधनार्थम् आसो येषामग्नीनां ते श्वात्रासः
अग्नयो वसन्तीति । किं च, भुरण्यवः । भुरण्युरिति क्षिप्रनाम [निघ० २।१५, निरु० १२।२२]
क्षिप्रगामिनो वायवः । कथंभूता इति ? वनर्षदः । वनमिति रश्मिनाम [निघ० १।५] । वनैः
रश्मिभिः सह सीदन्तीति वनसदः । छान्दसो रेफः । वायवः । नकारः समुच्चयार्थः । सोमाः सोम-
रसोपलक्षिता वायवस्तव^१ वसन्तीति ॥ १ ॥

हरयो धूमकेतवो वातजूता उप द्यवि ।

यतन्ते वृथगग्रयः ॥ २ ॥ (मा० ३३।२)

ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् । गायत्री । ऋषिर्विरूपः^२ । हरयः हरितवर्णाः अग्रयः । धूमके-
तवः धूमध्वजाः । वातजूताः^३ जूतिर्यूतिः वायोगतिर्वा, जूतिरिव जूतिर्येषां ते वातजूताः वायु-
सखत्वाद् वायुगमनाः । उपद्यवि यतन्ते । द्यवीति द्युलोके । उपयतन्ते प्रयत्नमाचरन्तीति ।
वृथक् । वर्णव्यत्ययः । पृथक् । अग्रयः पृथग्यतन्ते^४ ।^५ प्रयत्नमाचरन्ति ॥ २ ॥

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाँ २ ऋतं बृहत् ।

अग्ने यक्षि स्वं दमम् ॥ ३ ॥ (मा० ३३।३)

ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणादिरूपेणाग्नेय्या ग्रहा एवात्र स्तुत्याः । यजा न इति मैत्रावरुणस्य
पुरोरुक् ।^६ गौतम ऋषिः । हे श्रीभगवन्नग्ने, नः अस्माकम् अस्मत्संवन्धिनौ मित्रावरुणौ ।
यज यजनं कुरु । यजा देवान् ऋतं बृहत् । बृहन्तं यज्ञमपि यज । अग्ने यक्षि स्वं दमम् ।
स्वं स्वकीयम् । दमं यज्ञगृहम् । यक्षि यजसि ॥ ३ ॥

१ 'तव वसन्तीति' इत्यस्य स्थाने 'न वसतीति' पाठः-ख०, 'तत्र वसन्तीति' इति तु
युक्तः पाठः । २ 'विरूपाः' इति-ख०, 'विश्वरूपः' इति-मही० । ३ 'जूतिर्यूतिः वायोगतिर्वा' इत्यस्य
स्थाने 'जूतिर्जूतिः वायोर्जूति' इति पाठः-ख० । ४ 'यतन्ते इति' इति पाठः-ख०-ग० ।
५ 'प्रयत्नमाचरन्ति' इति नास्ति-ख० । ६ 'गौतमः' इति-सर्वानुक्रमसूत्रे महीधरभाष्ये च ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

३१

युक्त्वा हि देवहूतमाँ २ अथाँ २ अग्ने रथीरिव ।

निहोता पूर्यः सद् ॥ ४ ॥ (मा० ३३।४)

आश्विनस्य पुरोरुक् । व्याख्यातोऽयं^१ मन्त्रः [१४।३६] ॥ ४ ॥द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे^२ अन्यान्या वत्समुपधापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाब्धुको अन्यस्यां ददशे सुवर्चाः ॥५॥

(मा० ३३।५)

शुक्रग्रहस्य पुरोरुक् । त्रिष्टुप् । ऋषिः कुत्सः । द्वे रात्र्यहनी । विरूपे परस्परविरुद्धरूपे । कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः, एवं विरूपे । स्वर्थे शोभनार्थे कर्माधिकारिणां शोभनार्थे निमित्ते । चरतः आदित्येन सह चरतः । अन्यान्या वत्समुपधापयेते । ^२अन्यान्या अन्या एका रात्रिः । वत्सं स्वप्रियमग्निम् । धापयते । छान्दसमन्यायेति । ^३अन्यमपरमेकः (१) अहः वत्सं स्ववत्सम् आदित्यमुपधापयते । अग्निसूर्यदैवस्यमग्निहोत्रं तदभिप्रायमेतत् । तथा च लोके दृश्यत इत्याह— हरिरन्यस्यां भवति । ^४हरिः हरितवर्णोऽग्निः । अन्यस्यां रात्रौ भवति । स्वधावान् । स्वधा-शब्दोऽन्वचनः [निष० २।७] हविलक्षणांनवान् । शुक्रः सौवर्णः । सुवर्चाः आदित्यः । ^५अन्यस्यामन्यस्मिन्नहनि । ददशे दृश्यते । द्वे विरूपे इति ^६द्यावापृथिवी । अन्यान्या वत्समिति समानार्थः । हरिरन्यस्यां पृथिव्यामग्निः स्वधावान्, अन्यस्यां दिशि ^७शुक्रमादित्यं सुवर्चाः शोभनधीतिमान् ॥ ५ ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो अश्वरेष्वीड्यः ।

यमप्रवानो भृगावो विरुचुर्वनेषु चित्रं विश्वं विशेविशे ॥ ६ ॥

(मा० ३३।६)

मन्थिनो ग्रहस्य पुरोरुक् । व्याख्यातो मन्त्रः [३।२१] ॥ ६ ॥

- १ 'अयम्' नास्ति-ख० । २ 'अन्यान्या' इत्यस्य स्थाने 'अन्या' इत्येव-ख० ।
 ३ 'अन्यदपरमेकम्' इति तु युक्तः पाठः । ४ 'हरिः' नास्ति-क० । ५ 'अन्यस्याम्' नास्ति-ख० ।
 ६ 'द्यावापृथिव्यां वा' इति-ख० । ७ विशुक्रम-ग० ।

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चाऽसपर्यन् ।

औक्षन्धृतैरस्तृणन्बर्हिस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ७ ॥

(मा० ३३।७)

वैश्वदेवस्य पुरोरुक् । त्रिष्टुप् । ऋषिर्विश्वामित्रः । त्रीणि शता त्रीणि शतानि । ^१ त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च । एवमेकोनचत्वारिंशदुत्तरत्रिंशताधिकत्रिसहस्रदेवाः ^२ । अग्नि-
मसपर्यन् । ^३ सपर्यति पूजाकर्मा [निघ० ३।५] । ^४ अग्निं पूजयन्ति । कथमिति ? औक्षन्धृतैः ।
'उक्ष सेचने' [६।५७ भ्वादिः] । अग्निं धृतैः औक्षन् सेचितवन्तः । अस्तृणन्बर्हिस्मा । अस्मै
अग्नये अग्न्यर्थम् । बर्हिस्तास्तृणन् । आत् समन्ततः । इत् एव । होतारमग्निमेव । देवा न्यसा-
दयन्त आसादितवन्तः ॥ ७ ॥

मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

कविं सम्राजसतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ८ ॥

(मा० ३३।८)

व्याख्यातो मन्त्रः [७।२६] ^५ ॥ ८ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्यया ।

समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ९ ॥ (मा० ३३।९)

ऐन्द्राग्नस्य पुरोरुक् । गायत्री । भरद्वाज ऋषिः । अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् । यजमानस्य
वृत्राणि पापानि । जङ्घनत् अत्यर्थं हन्ति । केन हेतुना ? द्रविणस्युः द्रविणं घनं हविलक्षणं

१ 'त्री' नास्ति-क-ख० । २ 'त्रिसहस्रदेवाः' इत्यत्र "३३३९ इति त्रस्वादिगणदेवताः ।
अथवा आगमाच्च—'नवैवाङ्गास्त्रिवृद्धाः स्युर्देवानां दशकैर्गणैः । ते ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शक्तीनां
वर्णभेदतः ॥' यथा ३३३३३३३३३ इति-गपुस्तकस्था टिप्पणी । ३ 'सपर्यतिः पूजाकर्मा'...
न्यसादयन्त' नास्ति-ख० । ४ 'अग्निमपूजयन्' इति युक्तः प्रतिभाति । ५ 'मूर्द्धानमिति
प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोरुग्' इति-सर्वा०मही० च ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

३३

धनम् इच्छन् द्रविणस्युः । विपन्यया । विपन्यतिरर्चतिकर्मा^१ । पूजया देवपूजया निमित्तभूतया ।
समिद्धः संदीप्तः । शुक्रः स्वतो विशुद्धः । ^२‘शुच दीप्तौ’ । शुक्रः दीप्तः शुद्धो वा । आहुतः ^३आहु-
तैराहुतिभिराहुतः, आहुतिभिः संप्राप्तः । एवं परिपुष्टः सन्नग्निवृत्ताणि जङ्घनदिति संबन्धः ॥६॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वन्न इन्द्रेण वायुना ।

पिब मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥ (मा० ३३।१०)

वैश्वदेवस्य पुरोरुक् । गायत्री । मेघातिथिः । हे श्रीभगवन्नग्ने, विश्वेभिः विश्वैर्देवैः
सह । इन्द्रेण वायुना सह । मित्रस्य सूर्यस्य । धामभिः नामभिश्च सहितः । ^५त्वं
(सोम्यं सोममयम् ।) मधु अमृतं पिब ॥ १० ॥

आ यदिपे नृपतिं तेज आनट् शुचिं रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत् सूदयच्च ॥ ११ ॥

(मा० ३३।११)

^६आ यत्, अग्ने शर्द्धेति च द्वे ऋचौ मरुत्वतीयौ पुरोरुचौ त्रिष्टुभौ । ^७आ यदि-
त्यस्य पराशर ऋषिः शक्तिपुत्रः । आ यत् । तेजः शुचि मन्त्रसंस्कृतं शुक्रम् । रेतः बीजभूतं
जगदुत्पत्तीनां बीजभूतम् । यद् इषे अन्नार्थं निषिक्तं निषेकं प्राप्तं यत् शुचि तेजो रेतः ।

१ ‘विपनिरर्चतिकर्मा’ इति-उवटः, ‘पनतिरर्चतिकर्मा’ इति-महीधरः । निषण्डावर्चति-
कर्मसु ‘पनायते’ [निघ० ३।१४] इति पठितः । धातुपाठे तु-‘पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च’
[४३९-४४० भ्वादिः] इति पाठः । २ निषण्डौ ज्वलतिकर्मसु [निघ० १।१६] ‘शोचति’
इति पठितः । धातुपाठे तु-‘शुच शोके’ [१८३ भ्वादिः] इत्येव । ३ ‘आहुतैः’ इत्यस्य स्थाने
‘हुतैः’ इत्येव पाठः-ख० । ४ ‘स्तुतः’ इति-उवटमहीधरौ । ५ ‘तम्’ इति-क ख-ग०
६ ‘आ यत्’-‘त्रिष्टुभौ’ नास्ति-ख० । ७ ‘व्यवहितप्रायोऽयं मन्त्रः’ इति-गपुस्तकटिप्पणी ।
‘व्यवहितपदप्रायः’ इति-उवटः । ‘व्यवहितपदो मन्त्रः’ इति-महीधरः ।

नृपति^१ नृणां^२ पतिं पालकमग्निं तद् आनट् । आङ्पूर्वस्य नहेरत्र व्याप्त्यर्थं (कत्व)म् [निघ० २।१८] ।
 नृपतिम् आनट् व्याप्नोति तत्तेजः । ततो^३ मध्यमं स्थानमाप्नोति विद्युलक्षणं तेजः । द्यौरभीके ।
 अभीक इति संग्रामनाम [निघ० २।१७] । द्यौरपि आहुतिपरिणामभूतस्य संग्रामजये फल-
 निर्वर्तनात् (?) । अग्निः शर्द्धम् । शर्द्ध इति बलनाम [निघ० २।१६] । व्यत्ययः । शर्द्धस्य बलस्य
 हेतुभूतम् । अनवद्यं प्रशस्यम् । युवानं परिपक्वशरीरं वीर्यवन्तं वा । स्वाध्यं सुष्ठु आध्यम् ।
 ४ तं नृपतिमग्निम् । व्याप्यस्य सर्वाभिलषितं^५ जनयत् जनयति । सूदयच्च । 'षूद क्षरणे'
 [१७१८ चुरादिः] । वृष्टिद्वारेण क्षरति । ६ यद्वा आ यदिति । इषे अन्नाय अन्नार्थम् ।
 शुचि रेतो निषिक्तम् अन्नसंस्कारैः संस्कृतं शुचि रेतः जगदुत्पत्त्यादिवीजं तेज आज्यम् ।
 'तेजो वा आज्यम्' [शत० ब्रा० १३।१।११] इति श्रुतेः । तेजो निषिक्तं सेचितं देवतोद्देशे-
 नाग्नौ प्रक्षिप्तं यत् तेजस्तदाज्यम् । आ आभिमुख्येन नृपतिं पालकमग्निम् । ७ आनट् । 'णह
 बन्धने' [११६६ दिवादिः] आङ्पूर्वस्य नहेर्व्याप्तिकर्मता [निघ० २।१८] । आनट् ।
 ८ अग्निं व्याप्नोति । द्यौरभीके अग्निस्तत्र । व्यत्ययः । द्यौरिति दिवः । अभीके द्युलोकस्थाने ।
 अग्निस्तेजोलक्षणं हविः प्राप्तोऽग्निः परिणामात्मकः सन् । शर्द्धं बलवत् । कथंभूतम् ? अन-
 वद्यं प्रशस्यम् । युवानं परिपक्वसरूपम् । स्वाध्यं सुष्ठु आध्यम् ९ आध्येयम् । यजमाना-
 भिलषितमन्नलक्षणं फलं जनयत् सूदयच्च । 'षूद क्षरणे' [१७१८ चुरादिः] वृष्टिं च क्षरति ।
 अतो वृष्टिद्वारेण तं जनयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अग्ने शर्द्धं महते सौभगाय तव द्युन्नान्युत्तमानि सन्तु ।

संजास्पत्यं सुयममाकृणुष्व शत्रूयतामभितिष्टा महाँसि ॥ १२ ॥

(मा० ३३।१२)

त्रैष्टुभस्य १० ऋषिरत्रिदुहिता विश्ववारा । हे श्रीभगवन्नग्ने, शर्द्धं शर्द्धमुत्साहं बलं वा

१ नृणास्-ख० । २ 'पतिम्' नास्ति-ख० । ३ मध्यमस्थानम्-ख० । ४ 'तम्'
 नास्ति-ख० । ५ 'जनयत्' नास्ति-ख० । ६ 'यद्वा' नास्ति-ख० । ७ 'अश्रोतेरेतद्रूपम्' इति-
 गटिष्पणी । ८ 'अभितः' इति-क-ग० । ९ 'आध्येयम्' इति-ख-ग० । १० 'ऋषिनिर्दु-
 हिताभिश्चचारुः' इति-ख० । 'ऋषिर्दुहिताभिश्चचारुः' इति-क-ग० ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

३५

कृणुष्व आविष्कुरु । किमर्थमिति ? महते सौभगाय यजमानस्य महत्सौभाग्यसिद्धयर्थम् । एवं-
गुणस्य तवाग्नेः । तव युष्मानि । युष्ममिति धननाम [निघ० २ । १०] । उत्तमानि सन्तु ।
उत्कृष्टतमानि हविलक्षणानि धनानि । सन्तु भवन्तु । एवं गुणं त्वां प्रार्थये । ^१संजास्वत्यमिति
अपत्यनाम (?) । आसामपत्यानां पत्यम् (?) (आसां पत्नीनामपत्यम्) ^२पत्युरपत्यं जास्पत्यमपत्य-
पतित्वफलकम् । सुयमं सुष्ठुनियमयुक्तं जास्पत्यम् । आकृणुष्व ^३आकुरुष्व । किं च, शत्रूयताम्
आत्मनः शत्रुत्वमिच्छतां शत्रुवदाचरताम् । किं च, त्वं तु । अभितिष्ठा महंसि । महंसि
तेजांसि । अभितिष्ठ ^४ब्रह्मतेजांसि तिष्ठेति ॥ १२ ॥

त्वा॑ हि म॒न्द्रत॑ममर्क॒शो॒कैर्वृ॑महे॒ महि॑ नः श्रो॒ष्यमे॑ ।

इन्द्रं॑ न त्वा॑ शर्व॒सा दे॒वता॑ वा॒युं पृ॑णन्ति राध॒सा नृ॑त॒माः ॥ १३ ॥

(मा० ३१।१३)

महेन्द्रस्य पुरोरुक् । त्रिष्टुप् । ऋषिर्भरद्वाजः । हे श्रीभगवन्नग्ने, त्वां हि एव । मन्द्रतमं
मृदुहृदयतमं मदनीयतमं वा त्वामेव । अर्कशोकैः । अर्कः । ^५‘ऋच दीप्तौ’ । अर्च्यन्ते दीप्यन्ते
प्रकाश्यन्ते देवता यैस्ते अर्का मन्त्रास्तेषां शोकैः । ^६‘शुच दीप्तौ’ । दीप्तिभिर्मन्त्रप्रकाशैः ।
ववृमहे । ^७‘वृज् संवरणे’ । वरणं कृतवन्तो वयम् । त्वं च वृतः । अर्क इत्यन्ननाम [निघ०
२।७, निरु० ५।४] । हविलक्षणान्नकान्तिभिरर्कशोकैरिति वा त्वामेव ववृमहे । हे श्रीभगवन्नग्ने,
महि नः श्रोषि । महि महत् स्तोत्रम् । नः अस्माकम् । अस्मत्कृतं महत् स्तोत्रं त्वं श्रोषि शृणोषि ।

१ संजास्वत्यं जासिति-ख० । ‘संजास्वत्यम् । जायापतिमिति प्राप्ते आकाश-
यकारयोर्लोपः सुक् च’ इति-उपटः । ‘जास्वत्यं जायापत्यमित्यर्थे जास्वत्यमिति निपातः ।
जायापत्यं पत्नीयजमानरूपम्’ इति-महीश्वरः । २ ‘पत्युरपत्यम्’ इत्यस्य स्थाने ‘पत्युर्हं पत्यम्’
इति-ख० । ३ ‘आकुरुष्व’ इत्यस्य स्थाने ‘आस्वमि कुरुष्व’ इति क-ग० । ४ ‘पब्रह्मतेजांसि’
इति-ख० । ५ ‘ऋच दीप्तौ’ इति-क-ख० । धातुपाठे तु-‘ऋच स्तुतौ’ [१३०३ तुदादिः],
‘ऋच दीप्तावभिप्रीतौ च’ [७४५ भ्वादिः] इति पाठौ । ६ निघण्टौ ज्वलतिर्कर्मणु [निघ०
१।१६] ‘शोचति’ इति पठितः । धातुपाठे तु-‘शुच शोकै’ [१८३ भ्वादिः] इत्येव । ७ ‘वृज्
वरणे’ [१२५५ स्वादिः] ।

छान्दसं पदम् । किं च, इन्द्रं न इन्द्रमिव स्थितमग्निम् । त्वा त्वाम् । शवसा बलेन । ^१देवता
देवताः पृणन्ति । किं च, वायुं पृणन्ति शवसा यं च वायुमापृणन्ति ^२आपूरयन्ति । किं च,
राघसा हविलक्षणेन धनेन । नृतमाः मनुष्यतमा मनुष्याणां श्रेष्ठा यायजूकास्त्वां पृणन्ति ॥१३॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम् ॥ १४ ॥

(मा० ३३।१४)

आदित्यग्रहस्य पुरोरुक् । ^३अनुष्टुप् । ऋषिर्वसिष्ठः । हे श्रीभगवन्नग्ने, स्वाहुत
^४शोभनह्वानसम्पन्न । त्वे तव । प्रियासः प्रियाः सन्तु । कथंभूता इति ? सूरयः पण्डिताः ।
यन्तारो ये । यन्तारः स्वमनसो नियन्तारः निग्रहीतसर्वविषयाः । ते तव बहवः । ये च
मघवानः । मघो धनं येषां ते मघवानः, जनानां मध्ये धनवन्तः । ते तव सन्तु । किं च,
ऊर्वान्दयन्त गोनाम् । 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु' [४८१ भ्वादिः] । दयन्त 'ददत ।
गोनाम् । छान्दसं पदम् । गवां गोसम्बन्धिभिः । उपसेचनैः सहितामूर्वा गवां योग्यमन्न-
विशेषं दयन्त ॥ १४ ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

आसीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥१५॥

(मा० ३३।१५)

आदित्यस्य ग्रहस्य पुरोरुक् । ^१बृहती । ऋषिः प्रस्कण्वः । श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने ।
हे श्रीभगवन्नग्ने, श्रुधि श्रुत्कर्णं । शृणोतीति श्रुत्, श्रुतौ कर्णौ यस्य स (श्रुत्कर्णः), तत्संबोधनं
हे श्रुत्कर्णं कृपया श्रवणावधानसंपन्न, वह्निभिः वह्निगणैः । सयावभिः । 'या प्रापणे' [१०४८
अदादिः] । वनिप् : समानप्रापणैर्देवैश्च सहितः । त्वं श्रुधि शृणुष्व । आसीदन्तु बर्हिषि

१ 'देवता' नास्ति-क० । २ 'आपूरयन्ति' नास्ति-ख० ।

३ 'बृहती' इति-सर्वा० मही० च । ४ शोभनाह्वानसम्पन्न-ग० ।

५ 'ददत' नास्ति-ख० । ६ 'बृहस्पतिः' इति-क-ख-ग० ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

३७

मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् । नहिंषि निमित्ते मित्रः सूर्यः, अर्यमा च मासाधिकारी ।
सूर्य ईश्वरोऽन्ये च देवाः । प्रातर्यावाणो अध्वरम् । प्रातरेव हविषो यावानं प्रापणं येषां देवानां
ते देवाः प्रातर्यावाणः । ते सर्वे अध्वरं यज्ञमासीदन्तु आगच्छन्तु ॥ १५ ॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।

अग्निदेवानामव आवृणानः सुमृलीको भवतु जातवेदाः ॥ १६ ॥

(मा० ३३।१६)

आदित्यग्रहाणां पुरोरुक् । ^१विराट्पङ्क्तिः । वामदेवो ^२गौतम ऋषिः । विश्वेषा-
मदितिः । यज्ञिया यज्ञियार्हा यज्ञसंपादनस्तेषां यज्ञियानाम् । विश्वेषामदितिः योनिः, अदितिः
अलण्डितशक्तिः ^३अदीनः । विश्वेषां मानुषाणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां सर्वेषां चायमग्नि-
रतिथिः । सोऽग्निर्विष्णुः देवानामवः । अव इत्यन्ननाम [निघ० २।७] । ^४अन्नमावृणानः अन्नं
समर्पयन् । जातवेदाः जातव्रजः सर्वज्ञः । सुमृलीकः सुसुखो भवतु ॥ १६ ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये ।

श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १७ ॥

(मा० ३३।१७)

सावित्रग्रहस्य पुरोरुक् । त्रिष्टुप् । ^१ऋषिर्लुशोधानाकः । महो अग्नेः समिधानस्य
शर्मणि । शरणे आश्रये समिधानस्य दीप्यमानस्याग्नेर्महः महत् स्वप्रकाशस्वरूपम् । वयमावृ-
णीमहे संस्तुमः । तन्नतिस्तोत्रेण वयमनागाः अनागसः निष्पापाः स्याम भवेम । एवं च सति
मित्रे वरुणे चानागाः निरपराधाः स्याम । स्वस्तये अविनाशाय स्याम । तेन च सवितुः जग-
त्प्रसवकर्तुः सवीमनि (प्रसवे) वयं स्याम । तद्देवानाम् । तत्तस्माद् यस्मादेवं तस्माद्देवानामवः
अन्नं हविल्लक्षणं देवार्थं हविः । आवृणीमहे हविर्यद्देवा वयं प्रदास्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

१ 'त्रिष्टुप्' इति-उवटमहीधरसर्वाङ्गुक्रमसूत्रेषु । २ 'गौतम' इति-सर्वा०मही० च ।

३ आदीनः-क० । ४ 'अन्नमावृणानः' नास्ति-क० ।

५ 'ऋषिस्तु सौधानकः' इति-क-ख-ग० ।

आपश्चि॑त्पि॒प्युस्त॒र्यो न गावो॑ नक्ष॑न्नु॒तं ज॒रितार॑स्त इन्द्र ।

या॒हि वा॒युर्न॑ नि॒युतो॑ नो अ॒च्छा त्व॑हि धी॒भिर्द॑यसे वि॒वाजान् ॥१८॥

(मा० ३३।१८)

१ इन्द्रस्तुत्युक्त्ये द्वितीयेऽहन्यैन्द्रः पुरोरुचो २ द्वादश । आपश्चिदैन्द्री त्रिष्टुप् । वसिष्ठ ऋषिः । आपश्चिप् । ३ 'पदि वृद्धौ' । आपश्चिर्पिप्युः वृद्धिं गच्छेयुः सोमं वर्धयेयुः । चित्(अपि) । स्तर्यः यजमानः । स्तीर्यते येन स स्तार्यः । ह्रस्वस्तु छान्दसः । स्तर्यः (न यथा) सोमं वर्धयति तथा आपः सोममिति । गावो नक्षन् । एवमृग्यजुःसामलक्षणा वाचो नक्षन् । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा [निघ० २।१८] । सोमेऽभिष्टुते सति गावः ऋतं यज्ञं नक्षन् व्याप्नुवन्ति । एवं हे इन्द्र, ते तव जरितारः होतारः । जरितार इति होतृनाम [निघ० ३।१६] । ते सर्वे त्वां स्तुत्वा पिप्युः वर्धयेयुः । याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा । हे इन्द्र, वायुर्न त्वं वायुरिव यथा वायुर्नियुतः । व्यत्ययः । नियुता अश्वेन अश्ववाहनादिना नियुक्तः सन् । नः अस्मान् । अच्छा आगच्छ आप्तुं प्राप्तुमस्मत्समीपमागच्छति तथा त्वमपि नः अस्माकं प्रतीहि आयाहि ४ । हे इन्द्र, आगत्य च त्वम् । त्वं हि धीभिर्दयसे विवाजान् । धीभिः बुद्धिविषयाभिर्बुद्धिभिः कर्मभिश्च दयसे । 'दय दानगतिरक्षणहिंसदानेषु' [४८१ भ्वादिः] । ५ अत्र दानार्थोऽयं धातुः । विवाजान् अन्नानि दयसे ददासि हि ॥ ३८ ॥

दक्षिणार्थं स्थिता गाव उच्यन्ते—

गाव॑ उपा॒वता॒वतं॑ म॒ही य॒ज्ञस्य॑ र॒प्सुदा॑ ।

उ॒भा क॑र्णौ हि॒रण्य॑या ॥ १९ ॥ (मा० ३३।१९)

लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री । पुरुमीढाजमीढौ ऋषी । गाव इति । हे गावः, उपावतावतम् । अवतमिति तृणनाम (?) । अन्नं गोप्रासलक्षणमवतमुपावत उपगच्छत । तृणप्रदर्शनं गवा-

१ 'इन्द्रस्तुत्युक्तम्' इति-क-ख-ग० । २ 'द्वादशरात्रः' इति पाठः-क-ख-ग० ।

३ 'भोप्यायी वृद्धौ' [४८८ भ्वादिः] । ४ 'हि । हे इन्द्र, "गतिरक्षण" इति नास्ति-क० ।

५ 'अन्नदाना' इति-क-ग० ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

३६

मागमनकारणं हि । मही यज्ञस्य रप्सुदा । रप्सु रभसे ददातीति रप्सुदा । मही यज्ञस्य सम्बन्धिनी रप्सुदा । यज्ञसम्बन्धिनी इयं मही । यज्ञसे (?) । भवतीनाम् उभा कर्णा हिरण्यया । हिरण्ययौ ^१कर्णौ कृतौ । ^२दानार्थमेव । अत उपावतेति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

गवां नियममाह—

यदद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा ।

सुवाति^१ सविता भगः ॥ २० ॥ (मा० ३३।२०)

लिङ्गोक्तदेवत्या गायत्री । ऋषिर्वसिष्ठः । यदद्य यदस्मिन्नहनि । सूरै सूर्ये । उदिते उद्गते । सूर्योदये सति । मित्रः मित्रो नाम सूर्यः । सविता च प्रसविता । यत्कर्म गवा प्रसुवाति अनुजानाति । अर्यमा मासाधिकारी सूर्यो भगश्च द्वादशानामादित्यानामुपलक्षणम् । अनागाः अनपराधा गावस्तत्कर्मैव कुर्युरिति शेषः ॥ २० ॥

आ सुते सिञ्चत श्रियं^४ रोदस्योरभिश्चियम् ।

रसा दधीत वृषभम् । तं प्रत्नथायं वेनञ्चोदयत् ॥ २१ ॥

(मा० ३३।२१)

लिङ्गोक्तदेवत्या ^३त्रिष्टुप् । ^४सुमित्र ऋषिः । आसुते अभिषुते सोमेऽभिष्टुते सति । हे ऋत्विजः, ग्रहपात्रेषु श्रियं श्रियो हेतुभूतं सोमं सिञ्चत सोमसेचनं कुरुत । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः । अभिश्रियं कुरुतेति शेषः । सोमस्य श्रियं ब्रह्माण्डव्यापिनीं कुरुत । रसा दधीत । रसं रसान् गावः । दधीत धारयत । वृषभम् ^५ऋषभम् । तं प्रत्नथा । प्रत्नशब्दः पुराणवचनः [निघ० ३।२७, निरु० १।२३] । या इत्युपमार्थीयः [निरु० ३।१६] । पुराणानामाज्यानां यथा धारणं तथा रसानादधीत तं वृषभं वर्षितारं श्रेष्ठं वा सोमम् । अयं वेनः मेधावी

१ 'कर्णौ' नास्ति-ख० । २ 'दानार्थमेतत्' इति-क-ख-ग० । ३ 'गायत्री' इति-ठवट-महोषरसर्वा० । ४ 'सुनीतिः' इति-मही०, 'असुनीतिः' इति-सर्वा० । ५ 'ऋषभस्य' नास्ति-ख० ।

ऋत्विक् । चोदयत् ^१प्रेरयति । देवानां प्रतीति शेषः । २ तं प्रत्यथायं वेनश्चोदयदिति । तं प्रत्यथा ^३पूर्वथा [७।११], अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा [७।१५] इति प्रतीकोक्ताविमौ मन्त्रौ ॥ २१ ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वे^१ अभूवन्विष्टयो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृष्णो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ २२ ॥

(मा० ३३।२२)

ऐन्द्री त्रिष्टुप् । विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रस्यात्र वृष्टिकर्मोच्यते । ग्रीष्मान्ते मध्यम-
स्थानमातिष्ठन्तमिन्द्रम् । विश्वेदेवाः पर्यभूषन् पर्यलंकृतवन्तः मध्यमदेवगणाः । श्रियो वसान-
श्चरति स्वरोचिः । स चेन्द्रो मध्यमस्थो यः सर्वेषां देवगणानां श्रियुः श्रीः वसानः । 'वस
आच्छादने' [१०२३ भ्वादिः] । आच्छादयन् । स्वरोचिः स्वयं दीप्तिः स्वाभाविकतेजः-
संपन्नश्चरति । अमृतानि । अमृतमित्युदकनाम [निघ० १।१२] । व्यत्ययः । अमृतेषु
वर्षणीयेषूदकेषु । असुरस्य ^४असुषु प्राणिषु प्राणिनां प्राणेषु निमित्तभूतेषु रमत इत्यसुरस्तस्य ।
वृष्णः वर्षितुः । 'वृष सेचने' [७०६ भ्वादिः] । सेचनकर्तुः पर्जन्यस्य । तन्नाम । नमनं
प्रह्वीभावः, तत् महत् नाम पर्जन्यो वृष्टिप्रद इति यत् नाम तन्नाम । आविश्वरूपः श्रीभगव-
दात्मकः परमैश्वर्ययुत इन्द्रः । तस्थौ आस्थितवान् स्वयमेव वृष्टिं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्र वो^१ महे मन्दमानायान्धसोऽर्चा^२ विश्वानराय विश्वाभुवे^३ ।

इन्द्रस्य यस्य सुमंख^४ सहो महि श्रवो^५ नृष्णां च रोदसी सपर्यतः ॥ २३ ॥

(मा० ३३।२३)

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । 'ऋत्विक् ऋषिः । हे ऋत्विजः, वो युष्मान् प्रकर्षेण महे
पूजयामि । अन्धसः अन्नस्य दात्रे इति शेषः । कथंभूताय दात्रे ? मन्दमानाय । 'मद-^६स्तुति-

१ 'प्रेरयति' नास्ति-क-ग० । २ 'तं प्रत्यथायं वेनश्चोदयदिति' नास्ति-क० ।

३ 'पूर्वथा' नास्ति-क० । ४ 'असुषु' नास्ति-ख० ।

५ 'रुचिक्' इति-ख० । 'कचिक्' इति-ग० । 'सुचीक्' इति-सर्वा० मही० च ।

६ 'स्तुतिमोदमद' इति-भातुपाठः ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

४१

मोदस्वप्नकान्तिगतिषु' [१३ भ्वादिः] । मोदमानाय स्तूयमानाय च । विश्वानराय विश्वान-
रात्मकाय । विश्वाभुवे विश्वकारणभूताय सर्वव्यापिने श्रीभगवते । एवंभूतदेवतार्थम् । वः युष्मान्
पूजयामीति सम्बन्धः । किं च इन्द्रस्य यस्य । वैश्वानरादिरूपस्य यस्येन्द्रस्य । सहः बलमप्रति-
रूपं बलं यस्येन्द्रस्य । महिश्रवः महद्यशः, 'महि महत्सुखमनन्तसुखं ब्रह्मानन्दं यस्य २ तस्य ।
अनावृतं सुमखं सुयज्ञम् । नृम्णं धनम् । प्रार्चं । व्यत्ययः । (प्रार्चयामि) पूजयामि । किं च,
यस्येन्द्रस्य सहः बलं श्रवः यशश्च रोदसी द्यावापृथिव्यौ । सपर्यतः परिचरतः । तमिन्द्रं
३ प्रार्चयामि पूजयामि ॥ २३ ॥

वृहन्निविधम॑ येषां॒ भूरि॑ श॒स्तं पृथुः॑ स्वरुः ।

येषा॒मिन्द्रो युवा॑ सखा ॥ २४ ॥ (मा० ३३।२४)

इन्द्रदेवत्या गायत्री । त्रिशोक ऋषिः । तृतीयः पादः पूर्वं व्याख्यायते, यच्छब्द-
योगात् । येषामिन्द्रो युवा (सखा) । सर्वकर्मक्षम इन्द्रो येषां सखा भवति तेषां यजमानानाम् ।
वृहन् इत् एव महानेव इधमः । (इधमः) यज्ञसाधनानां सर्वेषामुपलक्षणम्, यज्ञसाधनं सर्वं
सिद्धमित्यर्थः । यद्वा ४ तेषां श्रीभगवदाराधनार्थं कर्म कुर्वतां यजमानानाम् । वृहन् वृहत्त्वम् ।
तच्च भूरि अतिवृहत् । तच्च शस्तमात्मत्वेन सर्वेषां प्रशस्तम् । शतद्रह्यैवात्मत्वेन सखा, ब्रह्मागरोक्षं
भवतीत्यर्थः । इन्द्रस्य सखित्वे कर्मणां फलसिद्धिः किमुतेत्यभिप्रायः । स चेन्द्रः पृथुः स्वरुः ।
प्रथनात्पृथुः प्रथमत्वाद्वा पृथुः । स्वरुः । 'स्वृ शब्दोपतापयो' [६३२ भ्वादिः] स्वरति स्वर-
यतीति ५ स्वरुः ६ परतत्त्वप्रकाशकशब्दप्रदाता इन्द्रः सखा चेत् किं न्वसाध्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

इन्द्रे॒हि मत्स्यन्ध॑सो विश्वे॑भिः सोम॒पर्व॑भिः ।

म॒हाँ २ अ॒भिष्टि॑रोज॒सा ॥ २५ ॥ (मा० ३३।२५)

१ 'महि महत्सुखम्' इत्यस्य स्थाने 'महिमत्सुखम्' इति-क० ।

२ 'यस्य स अनावृतं तं सुमखम्' इति-क-ख-ग० । ३ 'अर्चयामि' इति-क-ग० ।

४ 'तेषां येषाम्' इति-ग० । 'येषामेषाम्' इति-ख० । ५ 'स्वरुः खड्गः' इति-क-ग० ।

६ 'परतत्त्व' इत्यस्य स्थाने 'उपतत्त्व' इति-क-ग० ।

६

ऐन्द्री गायत्री । ऋषिर्मधुच्छन्दः । इन्द्रेहि । हे इन्द्र 'आ इहि आगच्छ । मत्स्यन्धसः
 २ अज्ञात् अज्ञशिष्टाज्ञात् । मत्सि । ४ 'मद तृप्तौ' [१७०६ चुरादिः] । मत्सि तृप्तिं कुरु । किं
 च, विश्वेभिः विश्वैः सोमयगभिः सोमयागनिमित्तमर्होत्सवैश्चास्माकं मत्सि तृप्तिं कुरु । महान्
 अभिष्टिरोजसा । ओजसा बलेन त्वं महान् अभिष्टिः अभ्येषणशीलोऽभिष्टः, अतो मत्सीति
 सम्यन्धः ॥ २५ ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद्वर्पणीतिः ।

अहन्व्यसमुशधग्नेवैवाविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥ २६ ॥

(मा० ३३।२६)

इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः । शर्द्ध इति
 बलनाम [निघ० २।६] । (शर्द्धः) चतुरङ्गबलम्, नीतिर्नयनम्, शर्द्धस्य नीतिर्यस्य स शर्द्धनीतिः ।
 इन्द्रो वृत्रमवृणोत् । 'युद्धार्थं स्वसेनाभिर्वृत्रं प्रावृणोत् । प्रमायिनाममिनाद्वर्पणीतिः । यश्च मायिनां
 मायां प्रामिणात् । 'मीड् हिंसायाम्' [११३७ दिवादिः] । प्रकर्षेणामिनात् अहिंसीत् ।
 हिंसाभिनिवृत्तिनिमित्तं वर्पणीतिः । वर्प इति रुरनाम [निघ० ३।७, निरु० ५।८] । वर्पस्य
 रूपस्य नीतिर्नयनं येन भवति स वर्पणीतिः । नानेता (?) इन्द्रः । अहन् वृत्रं हन्ति वृत्रहननं कृत-
 वान् । तदा 'कथंभूतं वृत्रम् ? व्यसं विशिष्टांसमंशमात्रावशेषेण विच्छिन्नबाहुं वृत्रम् । उश-
 धग्नेषु । 'वश कान्तौ' [१०८० अदादिः] । कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपमुशेति, ७ दहते रूपं धगिति ।
 उशधक् । 'कोऽर्थः ? कामयमानरूपं दहतीत्युशधक् । 'असुराणां काम्यमानरूपदाहकः, वनेषु
 वनेष्वपि वर्तमानानां दाहकः । आविः स्वयंप्रकाशरूप्ययमिन्द्रः । घेना । (घेना) इति स्तुतिरन्नं वा ।
 अकृणोद्राम्याणाम् । अवश्यं रमणीयमानानां रमयितव्यानामन्नमकृणोत् ॥ २६ ॥

१ 'आयाहि' इति—क० । २ 'अज्ञान्' इति—क-ग० । ३ 'यज्ञगिष्टज्ञान्' इति—
 क-ग० । ४ 'मद तृप्तियोगे' इति—भातु० । ५ 'शुक्रार्थी' इति—ख० । 'युद्धार्थम्' इति—क-ग० ।
 ६ 'कथंभूतं वृत्रम्' इत्यस्य स्थाने 'हृत्थंभूतम्' इत्येव पाठः—क ग० । ७ 'दहते' इत्यस्य
 स्थाने 'हन्ते' इति—क ग० । ८ 'कोऽर्थः ? कामयमानरूपं दहतीत्युशधक्' नास्ति—ख० ।

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नको^१ यासि सत्ते^२ किं त इत्था ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैवा^३चेस्तन्नो^४ हरिवो यत्ते^५ अस्मे ।

मह्यं^६ २ इन्द्रो य ओजसा कदा च न स्तरीर^७सि कदा च न प्रयुच्छसि ॥२७॥

(मा० ३३।२७)

१ इन्द्रागस्त्यमरुतां संवादे मरुतां वाक्यमिदं कुतस्त्वमिति । इन्द्रदेवस्यैष्टुभः । प्रगाथः । अगस्त्य ऋषिः । हे इन्द्र, कुतः कस्माद्धेतोः । त्वं माहिनः महीनः पूज्यः सर्वस्य पूज्यः सन् । एकः असहायः यासि । हे सत्पते, श्रुतिस्मृत्यनुष्ठानानां^३पालयितः । किं त इत्था । ते तव इत्था^४ इत्थंभावे किं प्रयोजनमस्ति येन एका^५नी असि । तत्किमिति नः अस्माकं बोधेः ब्रूहि, अस्मान्वा संपृच्छसे संपृच्छस्व । समराणः संगच्छमानः अस्माभिः सह संगच्छमानः संपृच्छसे । शुभानैः शोभमानैर्माणैः समराणः संगच्छमानः किमेवमबोचः^६ । तर्हि तद् ब्रूमः । नो हरिवो यत्ते अस्मे । हे हरिवः अश्वसम्पन्न इन्द्र, नः अस्माकमिन्द्र । यत्ते तव प्रवृत्तिकारणं तदस्मे अस्मभ्यं ब्रूहि ।^७ महानिन्द्रो य ओजसा कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुच्छसि । (स्तरीः) स्तृणातेर्हि सार्थस्यैतद्रूपम् [निघ० २।१६.] ओजसा बलेन यो महान् सत्त्व इन्द्रः कदाचिदपि न स्तरीरसि^८ न कुप्यसि कदाचिदपि न प्रयुच्छसि ।^९ युच्छतिः प्रमादार्थः । कदाचिदपि न प्रमाद्यसि ॥ २७ ॥

आ तत्ते^१ इन्द्राय वः पतन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तं^२ तिरुत्सान् ।

सकृत्स्वं^३ ये पुरुपुत्रा मही^४ सहस्रधारां बृहतीं^५ दुदुक्षन् ॥ २८ ॥

(मा० ३३।२८)

ऐन्द्री त्रिष्टुप् ।^{१०} ऋषिगौरीवितिः । आतत्ते । हे इन्द्र परमैश्वर्यसम्पन्न, ते तव तद्वृत्रवधा-

१ 'इन्द्रमरुसंवादे' इति-ष्वटः । २ 'सन्' नास्ति-क-ग० । ३ 'फलम्' इति-क-ख-ग० । ४ 'इत्थंभूतम्' इति-क-ग० । ५ 'एशेनः' इति-क-ग०, 'अशोचः' इति-ख० । ६ 'महानिन्द्रो'...प्रयुच्छसि' नास्ति-क० । ७ कदापि-क० । ८ 'न कुप्यसि कदाचिदपि न प्रयुच्छसि' नास्ति-ख० । ९ 'युच्छ प्रमादे' [२१४ भ्वादिः] । १० 'गौरी' इति-क-ख-ग० ।

दिकम् । आयवः मनुष्या यजमाना अभिपनन्त । १ 'पन पण व्यवहारे' । २ पनतिरत्र पूजाकर्मा
[निघ० ३।१४] । ३ अभिपनन्त अभिपूजयन्ति । किं च, य ऊर्व गोमन्तं तितृत्सान् । य ऊर्वमन्नं
सोमलक्षणं तितृत्सान् । ४ 'उतृदिर् हिंसानादरयोः' [१४७ रुधादिः] । ५ 'तर्दितुं हिंसितुमिच्छतीति ।
६ सोमवल्ल्या च हननमेव हिंसा नाम । निग्राभ्या (भिः) सोमोऽभिषूयत इति । ७ गोमन्तमुदकवन्तं
सोममिति । ससोमम् उदकं 'योऽभिषिञ्चतीति । एवमूर्वं सोमलक्षणमन्नं तत्रोपयोगि गोमन्तं जल-
वन्तम् । सकृत्स्वं सकृदेकवारमेव स्वेन हिरण्यादिना यः प्रसूत इति स सकृत्स्वः सोमस्तं सकृत्स्वं
सोमम् । तितृत्सान् अभिवृतः सन् (?) । एवं सोमाभिषयं ये कुर्वन्ति तेऽपि त्वामेवाभिपनन्त अभ्य-
पूजयन् । किं च, ये यजमानाः । ९ पुरुपुत्रां बहुपुत्राम् । सर्वेऽपि पदार्थाः पृथिव्यामेव प्रायश उत्पद्यन्त
इति तां ९ पुरुपुत्राम् । महीं महीनां पूज्याम् । सहस्रधारां सहस्रशो भोगप्रदाम् । बृहतीं
गुणतो १० बृहद्रूपां महीम् । दुदुक्षन् अदुधुक्षन् । 'दुह प्रपूरणे' [१०१४ अदादिः] । दुदुक्षन्
दोहनं कृतवन्तः । ११ 'दकारश्छान्दसः' । तेऽपि तव कर्मैव १२ कृतवन्तोऽभिपनन्त पूजयन्ति ॥ २८ ॥

इमां ते धियं प्रभरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शवसा मदन्ननु ॥ २९ ॥

(मा० ३३।२९)

इन्द्रदेवस्या जगती । कुत्स ऋषिः । हे इन्द्र, यस्य ते तव स्तोत्रे यत् १३ या धिषणा
बुद्धिर्वाग्वा । तां महीं महीनां महतीमिमां धियम् । प्रभरे धारयामि । किं च यत् ते तव महः

१ 'पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च' [४३९- ४४० भ्वादिः] । २ 'पानतिरत्र'
इति-क० । 'पनिरत्र' इति-ख० । ३ 'अतिपनन्त अतिपूजयन्ति' इति-क-ख-ग० ।
४ 'सृ हिंसायाम्' इति-क-ख-ग० । ५ 'तर्दितुम्' इति-क-ख-ग० । ६ 'सोमवल्ल्या च
हननमेव हिंसा नाम' इत्यस्य स्थाने 'सोमवल्ल्यत्र दलनमेना' इति पाठः-ख० । ७ 'गोमन्तम्'
इत्यस्य स्थाने 'सोमम्' इति-ख० । ८ 'योऽभिषिञ्चतीति...' अभिवृतः सन् इत्यस्य स्थाने
'योऽसि गच्छतीति ते' इति संसकृत्स्वं सोमं ये ते सकृत्स्वं सोमये त्रिवृत सन् अभिवृस्तन्
इति पाठः-ख० । ९ पुरुत्राम्-क० । १० बृहद्रूपिणीम्-ख० । ११ 'दकारश्छान्दसः'
नास्ति-ख-ग० । १२ 'कृतवन्तः' नास्ति-ख० । १३ 'या धिषणा बुद्धिर्वाग्वा ताम्' इत्यस्य
स्थाने 'शक्तिवर्णबुद्धियुक्ताम्' इति पाठः-ख०, 'बुद्धियुक्ताम्' इति-क-ग० ।

अध्यायः]

आनन्दबोधमट्टोपाध्यायप्रणीतः

४५

तेजः स्वरूपमहमानजे अभिव्यक्तं करोमि साक्षात्करोमि । तमिन्द्रम् । कथंभूतम् ? सासहि
भृत्यापराधसहनशीलमिन्द्रम् । उत्सवे यज्ञादिमहोत्सवे च ^१प्रसवे चाभ्यनुज्ञायां वर्तमाना देवासः ।
शवसा बलेन । अन्वमदन् तमिन्द्रमभिष्टुवन्ति ॥ २९ ॥

विभ्राड् बृहत्पितृषु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपता अविहुतम् ।

वातजुतो यो अभिरक्षति तमना प्रजाः पुपोष परुषा विराजति ॥३०॥

(मा० ३३।३०)

^२सूर्यस्तुत्युदये तृतीयेऽहनि चतुर्दश पुरोरुचः । तत्र विभ्राडिति सूर्यदेवत्या जगती ।
^३प्रस्कण्व ऋषिः । विभ्राड् बृहत् । 'भ्राजृ दीप्तौ' [१८१, ८२३ भ्वादिः] । विशेषेण भ्राजत
इति विभ्राट् सूर्यः । द्वितीयोऽर्द्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः, यच्छब्दयोगात् । यो वातजुतः वातेन
वायुना जूतः प्रेरितः सन् यः सूर्यः । अभि अभितः सर्वतस्तमोनिर्हरणादिना ^४जनान् रक्षति ।
तमना । 'वर्णलोपश्छान्दसः । आत्मना स्वस्वरूपेणैव । प्रजाः पुपोष आतपवर्षादिभिः सर्वाः
प्रजाः सदा यः पोषयति पुष्यति च । स विभ्राड् विशिष्टदीप्तिसंपन्नः सूर्यः । बृहत् महत् । सोम्यं
सोममयम् । मधु मध्विव मधु अमृतम् । पितृषु । किं कुर्वन् पितृत्विति ? आयुर्दधद्यज्ञपता
अविहुतम् । 'ह्र कौटिल्ये' [६३१ भ्वादिः] । 'हु ह्रस्वच्छन्दसि' [अष्टा० ७।२।३१] इति हु
आदेशः । अनवखण्डितम् । आयुः जीवनकारणम् । यज्ञपतौ यजमाने । दधत् अनवखण्डित-
मायुः स्थापयन् मधु पितृत्विति सग्वन्धः । एवंलक्षणः सूर्यो विराजतीति ॥३०॥

चतुर्थं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ३१ ॥ (मा० ३३।३१)

१ सूर्यदेवत्या गायत्री । ऋषिः प्रस्कण्वः । पूर्व व्याख्यातोऽयं ^२मन्त्रः [८।२३] ॥३१॥

१ 'प्रसवे च' नास्ति-क ग० । २ 'सूर्यस्तुत्यायुदये' इति-क ख-ग० ।

३ 'विभ्राट्' इति-सर्वा० मही० च । ४ 'जवाद् रक्षति' इति-क ख-ग० ।

५ 'ह्र कौटिल्ये' 'हु आदेशः' इति नास्ति-ख०, गणुस्तके च टिप्पणीरूपेण दृष्टः ।

६ 'अयम्' नास्ति-ख० ।

येना^१ पावक^२ चक्षसा^३ भुरण्यन्तं^४ जनाँ^५ २ अनु^६ ।

त्वं वरुण^७ पश्यसि ॥ ३२ ॥ (मा० ३३।३२)

सूर्यदेवत्या गायत्री । ऋषिः प्रस्कण्वः । येन ^१सर्वमेधाग्निश्चीयते ^२तेन रूपेणात्मानं
संपद्यते यजमानः स्वार्थं प्राप्नोति तदिह प्रार्थ्यते । येना पावक चक्षसा । हे पावक पावयितः
सर्वशुद्धिकर हे सूर्य, येन चक्षसा दर्शनेन । ^३चक्षतिदर्शनार्थः । भुरण्यन्तम् । शकुनिः क्षिप्रयायी
भुरण्युत्तिगुच्यते [निघ० २।१५, निरु० १२।२२] । ^४क्षिप्रं मामेति च जनान् सर्वमेध-
याजिनो जनान् अनु । भुरण्यन्तं ^५भुरणुवद्रूपमात्मानं (कुत्वा) गच्छन्तं ^६पक्षिरूपेण क्षिप्रं गच्छन्त
मतिवाहिकदेवतारूपं देवम् । हे वरुण सूर्य, त्वं पश्यसि । एवं सर्वद्रष्टा सूर्यः स्तूयते ॥३२॥

दैव्या^७ अध्वर्यु^८ आगतं^९ रथेन^{१०} सूर्यत्वचा^{११} । मध्वा^{१२} यज्ञं^{१३} समञ्जाथे ।

तं प्रत्नथायं^{१४} वेनश्चोदयच्चित्रं^{१५} देवानाम् ॥ ३३ ॥ (मा० ३३।३३)

सूर्यदेवत्या गायत्री । तिष्ठस्तु प्रतीकोक्ताः । ऋषिः प्रस्कण्वः । हे देव्यौ ^७अध्वर्यु
अध्वरस्य नेतारौ, आगतम् इह आगच्छतम् आगमनं कुरुतम् । रथेन सूर्यत्वचा । सूर्यस्य
त्वगिव त्वग् यस्य स सूर्यत्वक् सूर्यवर्चसा रथेनागतमिति सम्यन्धः । मध्वा यज्ञं समञ्जाथे ।
मध्वा मधुवत्स्वादुना हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समञ्जाथे यज्ञमभिव्यक्तमतिप्रकृष्टं
कुरुतम् । प्रभूतानि हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तं प्रत्नथा [७.११], अयं वेनश्चोदयत् [७।१५],
चित्रं देवानाम् [८.२४] इति तिष्ठः प्रतीकोक्ताः ॥ ३३ ॥

आ न^१ इळाभिर्विदथे^२ सुशस्ति^३ विश्वानरं^४ सचिता^५ देव एतु ।

अपि यथा^६ युवानो मत्संथा^७ नो विश्वं^८ जगदभिपित्वे मनीषा ॥ ३४ ॥

(मा० ३३।३४)

^१ 'सर्वमेधेना' इति-ख० । ^२ 'येन' इति-ख-ग० । ^३ 'चक्षिङ्' व्यक्तायां वाचि,
अयं दर्शनेऽपि [१०.१७ अत्रादिः] । ^४ क्षिप्रनामैव च-ख० । ^५ भुरण्यं तद्रूपमात्मानम्-ख० ।
^६ क्षिप्ररूपेण-ख० । यजिरूपेण-क-ग० । ^७ 'अध्वर्यु' नास्ति-क-ग० ।

अध्यायः]

आनन्दबोधभट्टोपाध्यायप्रणीतः

४७

सवितृदेवस्या त्रिष्टुप् । ^१पुलस्त्य ऋषिः । आ न इळाभिः । नः अस्माकम् । विदधे यज्ञे । इळाभिः करणभूताभिः । सुशस्ति । अविभक्तिको निर्देशः । सुशस्तिभिः ^२शोभन-
संबननैर्निमित्तभूतैः सहितः । विश्वानरः सर्वप्राणिनामात्मभूतः । सविता सर्वप्राणिनां प्रसवकर्ता ।
देवः देवनादिगुणयुक्तः । एतु आ एतु आगच्छतु । अपि यथा युवाम इति । अपि ^३च
यथा येन प्रकारेण । हे देवाः, युवानः सर्वकर्मकरणक्षमाः । नः अस्मान् । मत्सथा माद्यथ
तृप्यथ । किं च, विश्वं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् । अभि सर्वतः । मत्सथा माद्यथ
^४तृप्यथ । नः अस्माकं मनीषा बुद्धिः । ^५पित्वे । छान्दसं पदम् । पित्वे पानविषये मनीषा
यथा स्यात्तथा सम्पादयेत्यर्थः । यद्वा सोमं पीत्वाभ्यु पीत्वा पुनः पुनर्मनीषा यथा स्यात्तथा
सम्पादयेति शेषः ॥ ३४ ॥

यद्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य ।

सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ३५ ॥ (मा० ३३।३५)

सूर्यदेवस्या गायत्री । ऋषिस्तु ^६सूतकक्षसुकक्षौ । यत् यथा ^७कत् क इव कुत्रचित् ।
सूर्यः । सु सुष्टु ^८उ ईरणात् प्रेरणात् सूर्य इति, तत्सम्बोधनं हे सूर्य । हे वृत्रहन्, वृत्रस्यासुरस्य
^९पाप्मनश्च ^{१०}प्राणहन्तः । अद्य अस्मिन्नहनि । ^{११}यत् यत्र कुत्रचित् । अभि उदगाः तमः
संहरन्नभ्युदितोऽसि । तदिदं सर्वं जगत् हे इन्द्र परमैश्वर्यसम्पन्न सूर्य । ते तत्र वशे । त्वमेव
हि ईश्वरो नान्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तरणिर्विश्वदर्शिनो ज्योतिष्कृदसि सूर्य ।

विश्वमा भासि रोचनम् ॥ ३६ ॥ (मा० ३३।३६)

१ 'अगस्त्यः' इति-सर्वा०मही० च । २ 'शोभनशंसनैः' इति-गटिप्पणी । ३ 'च'
नास्ति-क-ग० । ४ 'तृप्यथेति'-ख-ग० । ५ 'पित्वे । छान्दसं पदम् ।' नास्ति-क० ।
६ 'श्रुतकक्ष' इति-मही० । ७ 'कत् क इव' इत्यस्य स्थाने 'क इव' इति-ख० ।
८ 'उ' नास्ति-ख० ९ 'पाप्मनश्च' नास्ति-क-ग० । १० 'प्राणहन्तः' इत्यस्य स्थाने 'वृत्रहन्' ।
इति-ख० । ११ 'यत्' नास्ति-क० ।

सौरो गायत्री । ऋषिः प्रस्कण्वः । यस्त्वं तरणिः । संसारात्तारयतीति तरणिः सूर्यः । विश्वदर्शतः विश्वस्य सर्वस्य दर्शनीयः । ज्योतिष्कृत् 'ज्योतिषः प्रकाशस्य कृत् कर्तासि । किं च, विश्वं सर्वम् । रोचनम् । २ 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' [६४५ भ्वादिः] । चन्द्रग्रहादिकं ज्योतिरपि । त्वं भासि भासयसि । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं यस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [श्वेता० ६।१४] इति श्रुतेः ॥ ३६ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं संजभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ३७ ॥

(मा० ३३।३७)

तत्सूर्यस्येति तन्मित्रस्येति च द्वे सूर्यदेवत्ये त्रिष्टुभौ । ऋषिः कुत्सः । ३ सूर्यस्य तव देवत्वं देवनादिगुणयुक्तत्वम् । सूर्यस्य तदेव महित्वं माहात्म्यं महाभाग्यम् । मध्या कर्तोर्विततं संजभार । ४ मध्या । कर्तोरिति कर्मनाम [निघ० २।१] । मध्ये सर्वप्राणिनामन्तः हृदयमध्ये स्थित्वा बहिरपि गगनमध्ये स्थित्वा कर्माणि क्रियमाणानां देवासुरमनुष्यादिसम्बन्धिनां कर्मणां प्रतिबन्धभूतं महन्मोहविततं मोहजालं बहि स्थितं मोहजालं च । "संजभार संजहार संहरतीति यत्तदेव सूर्यस्य देवत्वं सूर्यमहत्त्वमिति सम्बन्धः । मध्ये च विततं रश्मिजालं संजभारं संजहारेति यत्तदेव सूर्यस्य देवत्वम् । रश्मिजालं यथा विस्तारयितुमुपसंहर्तुं च स एव समर्थो नान्य इत्यभिप्रायः । किं च, यदेदयुक्त । यदा इत् अपि यदाकाले । हरितः हरितवर्णान् रश्मीन्, सधस्थात् सहस्थानात् । रश्मीनां सहस्थानम्, आदित्यरश्मयो यत्र विस्तार्य यावन्तं कालं प्रकाशयन्ते तद्धि सहस्थानम्, तस्मात्सहस्थानात् । आत् आहृत्य रश्मीन् । आत्मन्ययुक्त आत्मसंस्थानकरोत् । तदाकाले रात्रीवासस्तनुते सिमस्मै । रात्रीवास इति तमोनाम । रात्रौ वसतीति रात्रिवासस्तमः । सिमस्मै । सिमशब्दः सर्वनामसु पठितः । सर्वस्मै ५ तस्मै तनुते विस्तारयति । ५ वं स्वरश्मीन् विस्तारयितुमुपसंहर्तुं च श्रीभगवत् ईश्वरात्मकस्य सूर्यस्यैव सामर्थ्यं नान्यस्येत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

१ 'ज्योतिषः' नास्ति-ख० । २ 'रुचिः दीप्ते' इति-क ख-ग० ।

३ 'तत्सूर्यस्य' इति-क० । ४ 'मध्या मध्या' इति-ख० । ५ 'संजभार' नास्ति-ख० ।

६ 'तस्मै' नास्ति-ख० ।

LIBRARY

Jangamwadi Math, Varanasi

ACC No. 8372

Digitized by eGangotri
Digitized by eGangotri
Digitized by eGangotri
Digitized by eGangotri

